

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 2

Кам'янець-Подільський
2011

УДК 94(4)(082)

ББК 63.3(4)я43

П78

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкується згідно рішення вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 24 листопада 2011 р.)

Рецензенти:

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України (м. Київ);

Р. М. Постолюк, кандидат історичних наук, професор,
Рівненський державний гуманітарний університет (м. Рівне).

Редакційна колегія:

В. С. Степанков, академік УАН, доктор історичних наук,
професор (головний редактор);

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор
(заступник головного редактора);

І. І. Боровець, кандидат історичних наук (відповідальний секретар);

С. В. Віднянський, доктор історичних наук, професор;

В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;

О. Б. Головка, доктор історичних наук;

Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор;

І. В. Рибак, кандидат історичних наук, професор;

В. А. Смодій, академік НАН України, доктор
історичних наук, професор.

П78 **Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи :**
збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (го-
ловн. ред.) та ін.]. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-
Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
2011. — Випуск 2. — 260 с.

У другий випуск збірника, присвячений 75-річному ювілею про-
фесора В.П. Газіна, увійшли статті провідних вітчизняних істори-
ків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії кра-
їн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у
розвитку даного регіону. Рекомендується для науковців, викладач-
ів ВНЗ, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)

ББК 63.3(4)я43

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.
За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор
публікації. Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний фа-
культет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, тел. (03849) 2-41-08.

© **К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011**

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Степанков Валерій. Талановитий вчений, мудрий педагог, безкомпромісний правдолюб.....	5
Копилов Сергій. В.П. Газін: еволюція наукових поглядів на Ваймарську Німеччину в контексті епохи.....	13
Віднянський Степан. Вчений європейського зразка	21
Нечитайло Віталій. Три уроки професора Володимира Газіна	24
Список наукових на навчально-методичних праць професора В.П. Газіна	28

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ

Головко Олександр. Хрестоносці у прусській Прибалтиці (20-ті – 30-ті роки XIII ст.).....	36
Войтович Леонтій. Чи був галицьким князем Шварн Данилович?	51
Ващук Дмитро, Жеребцова Лариса. Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського (кінець XV – середина XVI ст.)	59
Юга Олександр. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої з “української проблеми” в першій половині 1649 року	66
Федорук Ярослав. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років).....	83
Газін Володимир. Ян Лещинський і його концепція вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст.	100
Степанков Валерій. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.).....	110
Білецький Павло. Піддані Габсбурзької імперії в економічному житті Подільської губернії (середина XIX – початок XX ст.)	124

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Лозовий Віталій. Відносини Української народної республіки з Румунією у Кам'янецьку добу Директорії УНР.....	134
Боровець Іван. Суспільно-політична криза у Словацькій державі (друга половина 1943 – серпень 1944 рр.).....	138

Кравчук Олександр. Судетські німці в історії Чехії.....	155
Нечитайло Віталій. Запровадження ринкового обігу землі в сучасній Україні: ризик становлення земельної монополії агрохолдингів	171
Жуканич Неля. Сучасний стан розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області.....	179

НАУКОВІ ЦЕНТРИ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Гайдош Мар'ян. Інститут суспільних наук Словацької академії наук у Кошицях	187
Борисенок Олена. Інститут Слов'янознавства Російської академії наук.....	192

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Блануца Андрій. Трансакційні угоди шляхти Великого князівства Литовського у достатутівий період	196
о. Мицик Юрій. О двух немецких «летучих листках» XVII в.....	203
Тарасенко Інна. Листи Ю.Й. Сіцінського до М.С. Грушевського	212

РЕЦЕНЗІЇ

Drozd Jacek. Omówienie. Henryk Litwin. Równi do Równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2009, ss. 195.....	223
Чухліб Тарас. Нова книга російського історика про гетьмана Мазепу (Гаирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – Москва : Издательство «Центрполиграф», 2011. – 525 с.)	224
Кононенко Василь. Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок ХХ століття). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.	249
Боровець Іван. Погляд історика-професіонала. (монографія В.П. Газіна “Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика”. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2009. – 424 с.)	252
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	258

УДК 94(477)(092)

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ТАЛАНОВИТИЙ ВЧЕНИЙ, МУДРИЙ ПЕДАГОГ, БЕЗКОМПРОМІСНИЙ ПРАВДОЛЮБ

У статті висвітлюються основні віхи життя й творчої діяльності відомого українського історика-германіста В.П. Газіна, розглядається його педагогічна діяльність у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Ключові слова: Газін Володимир Прокопович, учитель, німецька історія, міжнародні відносини, професор, кафедра, університет.

Добре знаний в Україні та за її межами історик-германіст й водночас щедро наділений хистом педагога-новатора Володимир Прокопович Газін народився 24 серпня 1936 р. у мальовничому подільському селі Нове Поріччя Городоцького району Хмельницької області (тоді Кам'янець-Подільської) у сім'ї колгоспників. Його батько – Газін Прокіп Васильович – уродженець Брянської області (хутір Золотарьово) після смерті тата й матері подався на Донбас, де у 14-річному віці почав працювати конономом у шахті. Проробивши у ній 7 років, пішов на військову службу. Після її завершення Прокопа, як бувшого шахтаря й кращого молодшого командира, направили у Поділля для зміцнення колгоспного ладу. Так опинився у Новому Поріччі, де познайомився з місцевою дівчиною Параскою Грицик, котра працювала у колгоспній ланці. Молоді люди побралися і в їхньому шлюбі народилося двійко дітей: старша донька Віра (1934 р.) і молодший син Володимир. Прокіп Васильович відзначався твердим характером, суворістю, справедливістю, дбайливістю про людей й винятковою чесністю. Щиро вірячи в комуністичну ідею побудови справедливого (соціалістичного) суспільства, він, очоливши з часом колгосп, не дозволяв собі взяти хоча б зернини. А відтак сім'я жила, як і переважна більшість односельчан, у нестатках. Мати – Параска Іванівна – була дуже працювитою, скромною, чуйною, доброю й не по літах мудрою жінкою.

Власне атмосфера у сім'ї, як правило, відіграє вирішальну роль у формуванні духовного світу дитини, її характеру, засад світобачення. Вона через сотні невидимих оку шпаринок огортає душу, викарбовуючи у ній матрицю сприймання Добра чи Зла, що ведуть непримиренну боротьбу у світі. Наділений природою гострим розумом й надзвичайно сильною пам'яттю, хлопчик зростав допитливою, кмітливою, енергійною, запальною й децю замкненою в собі дитиною.

Назавжди у його свідомість врзалися події грізного літа 1941 р. Як нині згадує Володимир Прокопович, „був очевидцем

того, як війна котилася на Схід нескінченним везами з пораненими бійцями. Інколи проїжджали колони двобаштових танків й автомобілів з молодими солдатами, на обличчях яких блукали винуваті болісні посмішки...” Залишаючись вірним священному обов’язку захищати Батьківщину, батько добровільно пішов на фронт, приєднавшись до частин 6 і 12 армій, доля яких в оборонних боях під Києвом склалася трагічно. Як і сотні тисяч інших воjakів, Прокіп Васильович потрапив до полону. На його щастя, він опинився серед тих червоноармійців, котрих німці відпустили (як правило ними були жителі окупованих теренів України) й повернувся до дому. Проте у травні наступного року його силом відвезли на роботу до Німеччини. Як стало пізніше відомо від односельчан, працював на одному з військових заводів м. Кьольна й за вчиненому на ньому диверсію був схоплений і розстріляний.

Разом із сестричкою Володі доводилося поратися по господарству, допомагаючи матері, котра по-старому працювала у колгоспі. Німці їх не розпустили, вбачаючи у цьому винаході комуністичного тоталітарного режиму дуже вдалий засіб утримування селян у невольництві й безперешкодного викачування продовольства та іншої сільськогосподарської продукції для потреб райху. У кінці березня 1944 р. після бою село звільнили червоноармійці. Колесо страхітливої війни покотилася на Захід. Розпочалося поновлення радянського способу життя. У вересні цього ж року пішов до першого класу. Запамяталося йому відзначення Перемоги над фашизмом, здобутої кров’ю й життям десятків мільйонів людей. „День Перемоги, звістку про яку привезли з райцентру, – згадує Володимир Прокопович, – оскільки радіо ні в кого в селі не було, святкували й ми – першокласники”.

Невдовзі з війни й примусових робіт почали повертатися батьки його ровесників. Проте їх виявилось дуже мало. Не діддалася повернення чоловіка й батька сім’я Газіних. Таких виявилася більшість у селі, жителі якого чекали перемін. Демобілізовані вояки приносили чутки про прийдешній розпуск колгоспів, можливість вільного господарювання на власній землі. Проте не так сталося, як гадалося. Мало цього, недорід 1946 р. й вивезення радянським урядом з України сотень тисяч тон зерна за кордон „братерським країнам по табору” зумовили страхітливий голод 1947 р. Жах перед постійним приви́дом голодної смерті потряс ество підлітка. Сім’ї, дякуючи матері, вдалося вижити. Однак й до нині Володимир Прокопович залишається абсолютно переконаним у тому, що найбільшою цінністю у світі є хліб і про це при нагоді сотні разів щиро говорив учням і студентам.

У важкі повоєнні роки, як і його ровесники, навчився виконувати чоловічу роботу, виживати в екстремальних обставинах, обходитися мінімальними зручностями й при цьому не втрачати людської гідності. Навчався блискуче, мав яскраво виражені здібності до засвоєння дисциплін математичного циклу, одним ізлюбимих занять стало розв’язування наперед задач підручника. Був товариським, але вибагливим до друзів, бо дружбу вважав моральною цінністю, якій не можна зраджувати. Таким другом дитин-

ства у нього й нині залишається Анатолій Семенович Джума. Ця риса стала прикметною його вдачі. 1951 р. закінчив з похвальною грамотою семирічку. Попри матеріальну скруту, мати, зважаючи на його успіхи й у душі пишаючись сином, хотіла аби той продовжив навчатися для здобуття фаху вчителя, що користувався тоді не лише серед селян великою повагою й слугував ознакою високого статусу особи у суспільстві. Володимир не заперечував і поступив до Хотинського педучилища (Чернівецька область). В ньому, як і в школі, віддавав перевагу дисциплінам фізико-математичного циклу, хоча захоплювався також історією й літературою. Закінчив навчання з червоним дипломом. Викладачі училища запам'яталися йому дуже порядними, чесними, справедливими людьми, котрі прекрасно знали свій фах і щиро ділилися своїми знаннями з студентами. Особливо часто згадує викладача української мови й літератури Снігура Степана Олексійовича (котрий з часом став знаним письменником України) – чудового педагога, великого оптиміста, простого й щирого у спілкуванні зі студентами.

Відразу ж у 1955 р. почав працювати – спочатку два місяці вчителем праці у Кузьминській середній школі, а пізніше – математики Мудроголовської семирічної школи (Городоцький район Хмельницької області). Горів бажанням здобути вищу освіту. І якщо раніше уявляв себе лише фізиком чи математиком, то тепер, будучи молодим педагогом, все більше цікавився життям суспільства, намагався осмислити механізм його функціонування, зрозуміти сутність політичних явищ і процесів. А тому, після певних вагань, врешті-решт зробив вибір: поступати на історичний факультет Чернівецького університету. Після тривалої копіткої підготовки у серпні 1956 р. блискуче склав вступні іспити й став студентом.

Розпочалася нова яскрава сторінка у житті Володимира. Потужний аналітичний розум, виняткова пам'ять, цілеспрямованість й наполегливість в опануванні знань стали запорукою відмінного навчання. Окрім нього, займався спортом (гімнастика), кохався в поезії й сам писав вірші. Доброзичливий, товариський і демократичний у спілкуванні з товаришами, він завжди проявляв непохитну принциповість у відстоюванні власних моральних цінностей і поглядів. Володіючи сильним інстинктом свободи, цінував її понад усе й намагався будь-що зберегти, а це виявлялося далеко не просто в атмосфері тоталітарного режиму, який за своєю природою не терпів проявів непокірності з боку особистості. Відчуваючи це, вочевидь, ще на рівні підсвідомості (еством), прагнув дистанціюватися від активної участі в громадсько-політичному житті з його тогочасними атрибутами показового вірнопідданства, прославлення вождів й удаваною доброчесністю. Відтак навчався стриманості у проявах вільнодумства, що для оточуючих осіб зовнішньо набиало незрозумілих рис холодності, а закута в її панцир гострота критичного сприймання дійсності проявилася в гуморі, інколи досить таки їдкому, що балансував на межі з сарказмом.

Важливе діяння на формування світоглядних засад вчиняла творча атмосфера, створена викладачами історичного факультету. З великою шанобливістю та вдячністю й нині згадує Володимир

Прокопович любимох викладачів-фронтівиків: М.О. Ліщенко, Г.С. Габа, Є.В. Черезова, І.А. Гриценка, О.М. Пономарьова, К.Г. Ципка й ін. Це була плеяда високоморальних наставників, відданих справі навчання й виховання студентів, котрі прищеплювали повагу й любов до обраного фаху, навчали об'єктивно оцінювати суспільно-політичні процеси та явища. Особливо великий вплив на нього (як до речі й багатьох інших студентів) мала особистість талановитого педагога й дослідника Івана Михайловича Теодоровича, котрий володів даром розпізнавання у студентах майбутніх вчених. Саме він відкрив шлях у науку таким нині відомим історикам як А.І. Чорній, М.О. Мунтян, А.О. Копилов, О.І. Сич, В.П. Фісанов й багатьом іншим. Іван Михайлович мав не тільки високий рівень фахової кваліфікації, добру й щедрю душу, але й особливу методу роботи з перспективними студентами, аспірантами. За спогадами Володимира Прокоповича, він завжди давав широкий простір для осмислення наукової ідеї; коли ж вона розпочинала вимальовуватися, багатозначно зауважував: „Це потрібно обгризти” („Ето надо обглодать”). Що це означало, знали лише ті, котрі мали щастя працювати з ним. Саме під керівництвом Івана Михайловича підготував дипломну роботу „Боротьба НДР за воз'єднання Німеччини (1949-1955 рр.)”, яку захистив на „відмінно”.

Навчаючись на V курсі, випадково в університетській бібліотеці познайомився з чарівною дівчиною Ніною Івлєвою, котра заочно навчалася на українському відділенні філологічного факультету Одеського університету. Взаємні симпатії переросли у кохання, а відтак вони побралися. Володимир з обраницею долі явно пощастило: Ніна Опанасівна виявилася ніжною, люблячою й турботливою дружиною; душевна чистота, інтелігентність й тактовність, скромність й доброта згладжували гострі кути характеру чоловіка, вносячи в сімейну атмосферу загоду й затишок. Після закінчення у 1961 р. з відзнакою університету, Володимир з Ніною поїхали у серпні влаштуватися на роботу на Івано-Франківщину. Після кількатижневих митарств зупинили вибір на середній школі у Ворохті – селищі міського типу Яремчанського району, розташованого в серці Карпат. Спочатку було важко: поперше, виникла проблема з пошуком квартири (довелося навіть 2-3 тижні ночувати в одному з класів); по-друге, відчувалася гостра нестача коштів для налагодження побутових умов життя; по-третє, в силу ряду причин колектив школи (хто працював у школі, той знає, які інколи пристрасті вирують у цих невеликих корпоративно замкнutih громадах) прийняв їх не особливо доброзичливо. Невипадково, мабуть, нового вчителя історії призначили класним керівником найскладнішого контингенту учнів.

У цей скрутний час їм на допомогу прийшов директор вечірньої школи Вівчарук Петро Петрович, котрий посприяв у розв'язанні побутових проблем, за що вони залишилися вдячними на все життя. А перший рік роботи не тільки зняв прохолоду у взаєминах з колективом, але переконав місцевих вчителів у тому, що молоді колеги – скромні й порядні люди, а їх фахова підготовка відповідає самому високому рівню. Промайнуло 5-6 років

і Володимир Прокопович стає одним з кращих вчителів не лише школи, але й району. Сповна розкрився його талант блискучого педагога. На уроках завжди намагався досягти найголовнішого – навчати учнів самостійно мислити, аналізувати події, процеси та явища й формувати щодо них власну думку. Завідуючий обласним відділом народної освіти Федорів, побувавши на одному з уроків, настільки був вражений високим науково-методичним рівнем його проведення, що дозволив не писати (чи не єдиному в районі) поурочних планів. З цього часу на базі Ворохтянської школи почали проводитися методичні семінари з відкритими уроками Володимира Прокоповича для учителів історії й суспільствознавства області. Тому зрозуміло, чому чимало випускників школи ставало студентами історичних факультетів педінститутів й університетів. Зростав авторитет серед вчительського колективу і батьків. 1966 р. призначається на посаду організатора позакласної й позашкільної роботи, на якій працював до 1970 р.

Легко знаходив він і взаєморозуміння з учнями, серед яких було чимало талановитих спортсменів з різних видів лижного спорту (окремі з них ставали навіть чемпіонами України та Радянського Союзу). Цьому сприяло, окрім всього іншого й те, що Володимир Прокопович сам любив спорт, став заявленим лижником, що не могло не зближувати з учнями, особливо старших класів. Вивчивши добре Карпати, під час канікул влаштувався інструктором у туристичний табір, водючи дітей, котрі приїжджали на екскурсії, в гори.

Сім'я „вростала” у соціокультурну атмосферу життя громади Ворохти; з „чужинців” Володимир Прокопович і Ніна Опанасівна перетворилися у „своїх”. Тут народилися й росли їхні діти – Олександр (1962 р.) та Володимир (1969 р.). Вони серцем і душею полюбили Карпати, з великою повагою ставилися до працюючих, дотепних, справедливих і гордих горян, до їхніх звичаїв і традицій. У відповідь – знаходили шану й взаєморозуміння. Володимира Прокоповича неодноразово обирали депутатом до селищної ради. Однією з прикметних рис Ворохтянської громади слугував факт активної участі її частини у визвольних змаганнях проти радянського режиму (члени УПА та її прихильники), котрі після відбуття покарань (різних термінів ув'язнення) повернулися до домівок й тепер працювали на різних роботах. Навчаючи їхніх дітей і постійно спілкуючись з ними, вдумливий вчитель історії, незважаючи на те, що був комуністом (член КПРС з 1963 р.), спочатку помітив, що вся лавина комуністичної ідеології, що зображувала „бандерівців” нелюдами, вбивцями, ворогами є неправдивою, бо це були такі ж, як і інші їх земляки, люди зі своїми достоїнствами і вадами. Потім зрозумів – їх покарали не за те, що були злочинцями, а за те, що понад усе любили Україну, яку хотіли бачити незалежною. Це відкриття внесло ще більше відчуження до офіційної ідеології та влади. Тому делікатно відмовлявся від спокусливих пропозицій стати директором однієї із середніх шкіл Надвірнянського району, піти на роботу у райком партії, міськом партії Івано-Франківська, в органи КДБ. Волів залишатися рядовим вчителем.

У кінці 60-х рр. визріла ідея зайнятися наукою. Чому вона не з'явилася раніше, сказати важко. Ймовірніше всього, що після

закінчення університету не мріяв стати ні вченим, ні викладачем ВНЗ. Лише з роками, працюючи в школі, усвідомив внутрішню потребу у дослідницькій роботі, яка, по-перше, дозволяла реалізувати інтелектуальний потенціал, а, по-друге, зберігати внутрішню свободу. Після розмови з І. Теодоровичем вирішив вступати до аспірантури Чернівецького університету заочної форми навчання із спеціальності „Всесвітня історія”. 1971 р. став аспірантом. Разом з науковим керівником Іваном Михайловичем зупинилися на розробці теми „Боротьба німецького імперіалізму за відновлення втрачених позицій в Центральній Європі після Версальського договору (1919-1933 рр.)”. З метою зібрання джерельного матеріалу й опрацювання наукової літератури під час канікул неодноразово їздив у бібліотеки й архіви Москви, Києва, Львова, Чернівців та ін. міст. На час завершення аспірантури (1975 р.) підготував „чорновий” варіант дисертації й здійснив кілька публікацій.

І тут трапилася подія, що істотно вплинула на подальше життя сім’ї Газіних. Він випадково у Чернівцях зустрівся весною 1976 р. із добре знайомим зі студентських років Анатолієм Олексійовичем Копиловим, котрий обіймав тоді посаду проректора з наукової роботи Кам’янець-Подільського педінституту. Дізнавшись, що Володимир Прокопович закінчив аспірантуру й завершив написання дисертації, запросив перейти на роботу на історичний факультет інституту. Пропозиція виявилася настільки неочікуваною, що, заскочений зненацька, Володимир Прокопович не зміг відразу прийняти її чи відхилити. Домовилися, що поміркує над нею й у найближчий час повідомить про своє рішення. Нелегко було зриватися з уже обжитого місця, де прожив 16 років, тим паче, що ніхто отримання відразу ж квартири у Кам’янці не обіцяв. З другого боку, спокусливою виглядала можливість працювати у ВНЗ. Дружина, розуміючи складність вибору, порадила поїхати й спробувати свої сили на новій роботі, погоджуючись залишитися з дітьми у Ворохті. На цьому варіанті й зупинилися.

Не без внутрішніх хвилювань Володимир Прокопович на початку вересня приїхав до Кам’янця. Насамперед пішов на співбесіду до завкафедри „Всесвітньої історії” проф. Леоніда Антоновича Коваленка, котрого викладачі й співробітники люб’язно називали „дідом Леонідом”. Після нетривалої бесіди той промовив: „Ви нам підходите”. Так розпочалася його викладацька кар’єра на посаді асистента (у 40 років!). Як згадує Володимир Прокопович, Л. Коваленко задував до читання лекцій по-дружньому, без настанов і менторства. Наприклад, міг буденно й спокійно промовити: „Завтра прочитаєте лекцію „Малі країни Європи у другій половині ХХ ст.”. Після кількох прочитаних тем, завкафедри раптом заявив: „Хотів би посидіти у Вас на лекції”. Після її відвідання, запросив на перерві до лекторської членів кафедри й у їх присутності промовив всього два слова „Він досвідчений”. Це прозвучало як верх похвали, вище якої не буває.

Колектив кафедри зустрів нового колегу доброзичливо. На ній панувала демократична атмосфера стосунків, як між викладачами і співробітниками, так і між ними й студентами. Не існувало позерства, пихатості, зазнайства, лицемірства, ханжества й зневажливого ставлення до людей. Кожен знав свою справу й чесно виконував належні обов’язки, ніхто нікому не заважав займатися

науково-дослідницькою роботою. Відчуваючи, що знайшов себе, Володимир Газін наступного року перевіз до міста сім'ю. Просто пощастило: випала нагода отримати кооперативну квартиру. В інституті доручили вести курс „Новітньої історії Європи та Америки” (ч. 2). Його лекції відзначалися логічною стрункістю сюжетних ліній, чіткістю формування суджень, теоретичних положень і висновків, залізною аргументацією, дохідливістю й легкістю сприймання студентами навчального матеріалу (давався взнаки позитивний досвід тривалої праці у школі). Усіх, хто відвідував їх, вражало дві обставини: він читав лекцію, не дивлячись у конспект й тримав у пам'яті десятки хронологічних дат, прізвиськ, цифрових даних, що торкалися економічних аспектів, яким вільно і безпомилково оперував тощо. Семінарські заняття відзначалися творчістю, старанною роботою студентів з джерелами й прагненням навчити їх самостійно мислити, осягати сутність явищ і процесів. Переробивши кілька разів первісний варіант тексту дисертації, в 1979 р. успішно захистив її в Ужгородському університеті. Так в Україні народився германіст, якому з часом судилося стати одним із провідних фахівців у даній діяльній історичної науки.

Приступив, за порадою Івана Михайловича, до розробки теми докторської дисертації „Політика Німеччини й Австро-Угорщини на Сході 1914-1918 рр.». Проте зіштовхнувся із застарілою проблемою, що торкалася наукових досліджень багатьох учених, а саме: її актуальністю. Адже надрукувати статтю у журналах чи збірниках (їх кількість у СРСР була мізерною й вважалося за щастя зробити на рік кілька публікацій тез доповідей на наукових конференціях), в якій би не прославлялася діяльність КПРС, було вкрай важко. А відтак кількість публікацій зростала черепашими темпами. Лише в 1987 р. отримав вчене звання доцента кафедри загальної історії. Інколи пропонували йому поміняти тематику на більш актуальну – писати про діяльність Комінтерну, міжнародний комуністичний і робітничий рух, соціалістичні перетворення в країнах Центрально-Східної Європи. На що завжди спокійно відповідав, що не є фахівцем з даної проблематики.

На час перебудови Володимир Газін уже повністю сформувався як вчений і викладач ВНЗ. Прекрасний лектор, талановитий науковець, чесний, принциповий, стриманий, ввічливий, демократичний у поглядах і стосунках з колегами й студентами він представляв собою зразок класичного інтелігента. Тому не випадково користувався у колективі інституту високим авторитетом. Під час демократизації політичного життя в СРСР, як і більшість викладачів історичного факультету, підтримав цей процес, хоча відверто висловлював скептицизм щодо можливості проведення КПРС глибоких перетворень, її відмови від головніших постулатів більшовизму, що слугували ідеологічною підвалиною тоталітаризму. Довідавшись про масштаби вчинених останнім злочинів проти народів СРСР, 1990 р. вийшов із лав КПРС. На цей час відбуваються зміни і в житті сім'ї. Старший син Олександр закінчив Львівський політехнічний інститут, одружився і в 1988 р. у нього народився син Юрій. Таким чином Володимир Прокопович та Ніна Опанасівна стали дідусями і бабунею. Молодший син Володимир пішов шляхом батька – поступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту.

Щиро вітав Володимир Прокопович здобуття Україною незалежності, хоча не мав ейфорії щодо її швидкого процвітання. В пресі, у виступах по радіо й телебаченню чесно й відверто засвідчував свою підтримку демократичним силам, піддавав нищівній критиці прорахунки політики Л. Кравчука й Л. Кучми, корупцію, бюрократизм, бездарність перефарбованої під національні кольори старої компартійної номенклатури. Вбачаючи майбутнє України у євроінтеграції, ратував за розбудову за західноєвропейським зразком демократичного громадянського суспільства. Тому без вагань підтримав події „Оранжевої революції” 2004 р., щиро сподіваючись, що її провідники реформують економічне й суспільно-політичне життя України, утвердять у ньому демократичні цінності. А відтак гостро критикував за допущені помилки й безжалюно таврував їх політичний та особистий егоїзм, бездіяльність, взаємну боротьбу на знищення за владу, що в кінцевому рахунку призвела до поразки національно-патріотичні сили й приходу до влади політичного угруповання „малоросів”, відверто ворожого до всього українського. Як громадянин і патріот, Володимир Прокопович не залишався і не залишається нині байдужим спостерігачем перебігу подій. На шпальтах преси (особливо газет „День” і „Дзеркало тижня”) рішуче обстоював й обстоює національні й демократичні цінності України, її незалежність та курс на євроінтеграцію.

Саме у незалежній Україні сповна розкрився його талант вченого й педагога. В 1994 р. виходить з друку монографія „Економіка і зовнішня політика Ваймарської республіки (1925-1933 рр.)”. Її друге, доповнене й перероблене видання, побачило світ 1999 р. Пришвиджується написання докторської дисертації „Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр.”, яку успішно захисти в 2001 р. у рідному для нього Чернівецькому університеті. 2004 р. отримав вчене звання „професора”. Ставши одним із провідних германістів України, друкує низку статей з актуальних проблем історії Німеччини 20-30-х рр. ХХ ст. Серйозним науковим здобутком вченого стала публікація 2009 р. монографії „Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика” (23 др. арк.). Вона стала першою в українській історіографії роботою, присвяченою аналізу міжнародних відносин сучасності та місця в них України. Всього ж на кінець 2011 р. автор опублікував понад 100 робіт, у т.ч. 3 монографії та 8 підручників і посібників. Відзначу також той факт, що Володимир Прокопович ось уже 20 років послідовно виступає за утворення в Україні окремишнього Інституту всесвітньої історії НАН України.

Відсутність навчальних посібників для студентів з новітньої історії країн Європи та Америки підштовхув Володимира Прокоповича до розробки власного. В 1995 р. виходить з друку посібник „Новітня історія країн Європи та Америки 1945-1994” (20 др. арк.), що став першим у незалежній Україні. 1997 р. у співавторстві з доцентом Сергієм Копиловим публікує підручник „Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.” (24,5 др. арк.). Їх творча співпраця дозволила до 2004 р., врахувавши критичні зауваження й побажання фахівців, тричі видрукувати ці посібник і підручник. Вчитувала їх, аби не було граматичних помилок, дружи-

на Володимира Прокоповича Ніна Опанасівна, котра, перебуваючи на пенсії, як і раніше, у всьому допомагала чоловіку. Вони успішно використовуються у навчальному процесі як України, так і за її межами. Даний підручник отримав Диплом I Всеукраїнського конкурсу видань для вищих навчальних закладів „Університетська книга – 2010” у номінації „Краще навчальне видання із соціально-гуманітарних наук” (листопад 2010 р.).

На превеликий жаль, у житті часто щастя ходить рука в руку з нещастям. Великою трагедією для Володимира Прокоповича стала раптова смерть у червні 2007 р. коханої дружини Ніни Опанасівної. Він мужньо переніс цю найбільшню втрату у своєму житті, не замкнувся у собі, не озлобився на світ. Пишається своїми синами, онуком Юрієм та онучкою Катериною. Як і раніше, у свої 75 літ він залишається таким же сухорявим, енергійним, підтягнутим, дотепним, пунктуальним і принциповим. Як і раніше, читає лекції без конспекту й дивує студентів і молодих колег феноменальною пам'яттю, блискуче проводить семінарські заняття. Понад усе продовжує цінувати особисту свободу, право на власну думку, демократичні цінності, незалежність і соборність любимой ним України. Бажаємо йому міцного премічного здоров'я, довгих років життя, наснаги й творчості в нелегкій, але благодійній праці.

В статье освещаются основные вехи жизни и творческой деятельности известного украинского историка-германиста В.П. Газина, рассматривается его педагогическая деятельность в Каменец-Подольском национальном университете имени Ивана Огиенко.

Ключевые слова: Газин Владимир Прокофьевич, учитель, немецкая история, международные отношения, профессор, кафедра, университет.

Отримано: 2.09.2011

УДК 94(477)(092)

Сергій Копилов
(Кам'янець-Подільський)

В.П. ГАЗІН: ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ВАЙМАРСЬКУ НІМЕЧЧИНУ В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

У статті зроблена спроба аналізу еволюції поглядів відомого українського вченого-германиста, доктора історичних наук, професора Володимира Прокоповича Газіна на історію Ваймарської Німеччини.

Ключові слова: історія, Ваймарська Німеччина, наукові погляди, еволюція.

Володимира Прокоповича Газіна не має потреби представляти українському гуманітарному середовищу. Професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, відомий

германіст (а на зламі ХХ-ХХІ ст. і лідер вітчизняної історіографії Ваймарської республіки), автор кількох монографій¹ і трьох десятків статей², присвячених політичному розвитку Німеччини міжвоєнного періоду та першого в Україні навчального посібника для студентів з сучасної історії зарубіжних країн, співавтор підручника³ і трьох посібників⁴ з новітньої історії країн Європи і Америки, автор низки резонансних статей в газетах «День» і «Дзеркало тижня» – всі ці його напрями творчої діяльності не лише добре відомі, але й стали сюжетом ряду статей⁵. Ім'я В. Газіна знає і серед російських колег: його статті друкувалися в збірниках Уральського державного університету, він неодноразово виступав на всесоюзних (у радянську добу) і міжнародних історичних конференціях.

У даній статті ми зробили спробу проаналізувати еволюцію поглядів В. Газіна на історію Ваймарської Німеччини. При цьому вважали за доцільне обрати власне історіографічний аспект процесу еволюції, що відбувалася на зламі двох історичних епох – радянської і пострадянської (незалежної України). Такий підхід створює унікальну можливість виокремити дві сфери сприйняття Володимиром Прокоповичем процесів, що відбувалися у Ваймарській Німеччині. Перша площина – наукова. Тут без перебільшення можна сказати, що він є одним із кращих на пострадянському просторі фахівців з її історії і, до того ж, одним із небагатьох, хто займається цією проблемою все життя. Але є й інша сфера, зазвичай усвідомлена, але прихована від очей – пов'язана з особистим досвідом історика, котрий жив у конкретній країні, у відповідний час. Важливо з'ясувати, який вплив мав цей особистий досвід на формування і розвиток теоретичних засад осмислення ним сутності процесів і подій, що відбувалися у тогочасній Німеччині. Власне цього сюжету нам і хотілося б коротко торкнутися.

Насамперед відзначимо факт помітного впливу на формування світоглядних засад майбутнього вченого творчої атмосфери, створеної викладачами історичного факультету Чернівецького державного університету, серед яких переважала плеяда колишніх фронтовиків: М. Ліщенко, Г. Габа, Є. Черезов, І. Грищенко, О. Пономарьов, К. Ципко та ін., котрі навчали самостійно мислити і об'єктивно оцінювати суспільно-політичні процеси та явища. Утім він, як і деякі інші тогочасні студенти-історики, своїм учителем вважає талановитого педагога та історика-славіста І. Теодоровича, котрий володів даром розпізнавання серед студентів майбутніх вчених. Саме він відкрив шлях у науку таким українським дослідникам історії європейських країн новітньої доби як В. Газін, М. Мунтян, А. Копилов, О. Сич, В. Фісанов і багатьом іншим. Іван Михайлович вирізнявся серед колег своєю схильністю до вивчення джерел і теоретичних узагальнень. За спогадами Володимира Прокоповича, він завжди давав широкій простір для осмислення наукової ідеї, а коли вона розпочинала вималюватися, багатозначно зауважував: «Це потрібно обрзизти» («Это надо обглодать»)⁶. Саме під керівництвом професора І. Теодоровича підготував дипломну роботу «Боротьба НДР за воз'єднання Німеччини (1949-1955 рр.)», а згодом і кандидатську дисертацію. Тема остан-

ньою – «Боротьба німецького імперіалізму за відновлення втрачених позицій в Центральній Європі після Версальського договору (1919-1933 рр.)» також була підказана Теодоровичем і в цілому вписувалася в його загальні уявлення про місце і роль переможеної Німеччини в європейській історії міжвоєнного періоду.

Важливим чинником формування світогляду Володимира Прокоповича стала 16-річна вчительська робота у середній школі селища міського типу Ворохта Яремчанського району на Івано-Франківщині й спілкування з її мешканцями. Насамперед йдеться про його контакти з частиною представників місцевої ворохтянської громади, котрі брали активну участь (вояки УПА та її прихильники) у визвольних змаганнях українців проти радянського тоталітаризму і після відбуття різних термінів ув'язнення поверталися до домівок і працювали на різноманітних роботах. Постійне спілкування з ними – борцями за незалежну Україну – дозволяли йому зрозуміти міфічність і помиловість окремих постулатів офіційної ідеології, підштовхнуло до їх переосмислення.

Не слід недооцінювати впливу на нього й подій «Оксамитової революції» 1968 р. у Чехословаччині. Його, в числі інших військовослужбовців запасу, було призвано на військову службу і в складі своєї частини, яка перебувала в другому ешелоні радянських військ призначених для введення в охоплену революційними подіями Чехословаччину, Володимир Прокопович опинився на радянсько-словацькому кордоні в умовах, коли кожен військовослужбовець перед лицем можливої смерті переоцінював своє життя. Тож мимоволо вчитель історії відчув свою «причетність» до світового революційного процесу та зміг переосмислити марксистське розуміння революції як «локомотивів історії», значення «революційної диктатури як вищої форми революційної політичної організації» тощо. Ці події стали для нього ще одним потрясінням і підставою відмовитися від спокусиливих пропозицій перейти на роботу до районного комітету партії, на службу до Комітету державної безпеки, очолити одну з шкільних областей та ін. Від останнього стримувало бажання зайнятися наукою.

Під час навчання на заочному відділенні аспірантури Чернівецького університету за спеціальністю «Всесвітня історія» (1971-1975 рр.), він, як і всі радянські історики, змушений був залишатися марксистом, але завжди намагався дистанціюватися від крайнощів офіційної ідеології. Зрештою, дослідник зміг уникнути перевантаження статей і тексту кандидатської дисертації цитуванням праць класиків марксизму-ленінізму і партійних документів, хоча й методологічною основою його кандидатської дисертації в частині критичного аналізу політики міжнародного і німецького імперіалізму були, зрозуміло, праці Леніна, програмові документи КПРС, Комінтерну, Компартії Німеччини та ін.⁷ Подібне визнання прихильності офіційній ідеології було обов'язковим елементом підготовки та успішного захисту будь-яких наукових досліджень з будь-якої тематики. Сам дослідник, за свідченням його колег, публічно ніколи не виступав з вихваланням політичного курсу КПРС та успіхів соціалістичного будівництва.

Прикметною рисою початкового етапу наукової діяльності В. Газіна стала його наукова самостійність – і не лише в плані до-

тримання певної дистанції від деяких поглядів свого вчителя на зовнішню політику Ваймарської Німеччини. Викриваючи в дисертації «імперіалістичну реваншистську сутність східнослов'янських концепцій Ваймарської республіки», він полемізував і з іншими концепціями: з однієї сторони, представників поміркованого крила німецької історіографії (Ф. Мейнеке, Г. Онкен), а з іншого – з ідеями правих істориків (К. Хаме, ранній Г. Ротфельс, О. Гетш, Е. Бранденбург), котрі обґрунтовували доцільність якнайшвидшої ревізії територіальних постанов Версаля й наступної експансії на Схід. Його бачення сюжету було зовсім іншим і базувалося на концепції «про імперіалізм, про нерозривний зв'язок агресивної політики з самою природою імперіалізму», а тому не співпадало з баченням зовнішньої політики німецькими авторами 50-60-х рр. (Г. Ріхтер, Г. Ротфельс, В. Конце, Г. Ейлер, Х. Кельте), котрі вважали її «розумною, необхідною і правомірною», що слугувала зразком «демократичної зовнішньополітичної стратегії».

Знайомство з науковими публікаціями В. Газіна, підготовленими в середині 70-х рр.⁸, та авторефератом кандидатської дисертації дозволяє скласти уявлення про наявність наукової еволюції дослідника у цей період. Вона проявилася у внесенні деяких доповнень, зокрема у напрямі пом'якшення занадто категоричних тверджень. Так, якщо в одній зі статей він стверджував, що, «створивши опорні пункти для боротьби проти СРСР, Версальський мир застав основи нової війни», то в авторефераті більш виважено констатував: «Важкі умови Версальського миру поставили імперіалістичну Німеччину в важке становище в порівнянні з її конкурентами. Повернення Німеччини в коло великих держав німецька буржуазія бачила через відновлення своїх позицій Насамперед в Центральній Європі»⁹. Якщо в статті у часопису «Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник» (Харків, 1975) він стверджував, що найконкретніше цілі правлячих кіл Ваймарської республіки були відображені в політичній концепції міністра закордонних справ Г. Штреземана (1923-1929 рр.)¹⁰, то в авторефераті дисертації додає судження: «Найбільш широке визнання і згоду серед німецьких правлячих кіл отримала зовнішньополітична концепція Г. Штреземана», що «вигідно вирізнялася від концепцій крайніх екстремістів, які діяли під лозунгом «все або нічого», тим що, враховуючи реальну обстановку в світі та можливості Ваймарської республіки, пропонувала нові методи і прийоми у виконанні агресивних задумів. Серед «методів реальнополітичної лінії» останнього В. Газін назвав взаємопорозуміння з Заходом на антирадянській основі, економічну експансію, роздмухування національних конфліктів, створення п'ятої колони з націоналістичних кіл німецької меншини для підривної діяльності в країнах Центральної Європи, підтримка реваншистських організацій, і залучення їх до антиверсальських акцій уряду, широка пропаганда «миролюбства» Ваймарської республіки»¹¹.

Не менш цікаві й трансформації, яких зазнало сприйняття Газіним постаті Г. Штреземана. Якщо висновки і оцінки, зроблені в працях 70-х років несуть на собі значний відбиток духу епохи «хо-

лодної війни» (Штреземан був «націоналістом, який вмів прикидатися лібералом»; «таємним і дійсним канцлером того періоду»; міністром, котрий «розумів, яку вигоду можна мати з антирадянських планів світового імперіалізму»; міністром закордонних справ, який прагнув на першому етапі створення «Великонімецьчини» повернення до кордонів 1914 р., а на другому – «включення до складу рейху районів, які ніколи після 1871 р. не входили до Німеччини»¹²), то в публікаціях 90-х років усі ці категоричні оцінки були зняті. Насамперед, Штреземан – це лідер Народної партії, що відіграла головну роль в уряді «великої коаліції», політик який «був конструктором усіх урядових коаліцій». А, оцінюючи його діяльність на посаді рейхсканцлера, вчений зауважив: «В перші дні канцлерства Штреземан закликає німців до терпіння і праці... І тут дуже своєчасні два кроки рейхсканцлера – припинення «пасивного опору» в Рурі і активний пошук шляхів вирішення репараційної проблеми. Успіх, вважає Штреземан, визначається правильним вибором шляхів і засобів ведення зовнішньої політики»¹³. Еволюціонували й наукові погляди В. Газіна відносно розуміння Г. Штреземаном пріоритетної ролі економіки в реалізації зовнішньополітичних планів: «Відштовхнувшись від старої німецької доктрини «великого економічного простору» він підтримує ідею створення об'єднаної Європи економічними методами»¹⁴.

Неминуче виникає питання: які причини такої еволюції поглядів В. Газіна? Чи зводилися вони виключно до нових досліджень, з якими він уважно знайомився і рецензував, чи ні? На мій погляд, серед причин були не тільки і не стільки наукові праці його вітчизняних і зарубіжних колег, що безперечно спонукали його задумуватися про повноту і коректність положень власної концепції тлумачення історії Ваймарської Нвімеччини. В не меншій, якщо не в більшій, мірі на В. Газіна вчинила вплив нова епоха, в якій він жив – антитоталітарні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи, розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України.

За спогадами колег, відомо, що в студентські роки В. Газін щиро, але без фанатизму, сприймав пануючу ідеологію. Але ні тоді, ні згодом він не був партійним активістом (вступив до лав КПРС у 1963 р.), а його марксизм був далеким від ортодоксального й більше нагадував соціал-демократичну ідеологію. Його дратувала схоластика, характерна для цілої низки радянських наукових праць, пригнічувала необхідність внутрішньої самоцензури, що прийшла на зміну дуже жорсткій зовнішній цензури часів сталінських ідеологічних кампаній, не сприймав диктаторських форм правління, пригнічення прав людини тощо. Уже, під час навчання в аспірантурі, почав поступово усвідомлювати, що марксистсько-ленінська методологія не дозволяє об'єктивно з'ясувати проблеми історичної науки.

Після переходу в 1976 р. на роботу на кафедру всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. В.П. Затонського В. Газін розпочав викладати курс «Новітня історія країн Європи та Америки» (ч. II). «Його лекції відзначалися логічною стрункістю сюжетних ліній, чіткістю формування суджень, теоретичних

положень і висновків, залізною аргументацією, дохідливістю і легкістю сприймання студентами навчального матеріалу, – відзначав його колега по кафедрі В. Степанков. – Семінарські заняття відзначалися творчістю, старанною роботою студентів з джерелами й прагненням навчити їх самостійно мислити, осягати сутність явищ і процесів». Водночас завершив підготовку остаточного варіанту тексту дисертації на тему: «Боротьба німецького імперіалізму за відновлення втрачених позицій в Центральній Європі після Версальського договору (1919-1932), в 1979 р. успішно захистив її в Ужгородському університеті.

За порадою наукового керівника, приступив до розробки теми докторської дисертації «Австро-Німецька політика на Сході в 1914-1918 рр.». Проте, як і більшість радянських дослідників зарубіжної історії, зіштовхнувся з проблемою публікації наукових статей, актуальність проблематики яких за радянськими мірками була сумнівною. Втім вчений категорично відмовлявся поміняти германську проблематику на більш затребувану, зокрема, історію міжнародного комуністичного і робітничого руху, соціалістичні перетворення в країнах народної демократії.

Часом найбільш активної переоцінки цінностей для В. Газіна стала друга половина 80-х років, коли він остаточно розчарувався в політиці й практиці КПРС, відверто висловлював скептицизм щодо можливостей проведення нею глибоких перетворень. Чи не першим серед викладачів і співробітників педінституту він перестав відвідувати збори партійної організації педінституту, а, довідавшись про масштаби вчинених радянським тоталітаризмом злочинів проти народів СРСР, у 1990 р. вийшов із лав КПРС.

У ці роки більшість постулатів, традиційних для радянської історіографії, поступово стали здаватися йому такими, що не відповідають історичним реаліям. А тому в приватних розмовах зі своїми колегами – викладачами кафедри всесвітньої історії – підкреслював, що, на його думку, більш розумним є не «класовий підхід» до вивчення історії, а виважений, неупереджений «соціальний аналіз» на основі об'єктивного аналізу джерел.

Упродовж першого десятиріччя незалежності України творчий пошук В. Газіна був спрямований на підготовку монографії «Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східно-європейські аспекти» (1-е вид. – 1993 р., 2-е – 1999 р.) і докторської дисертації на тему «Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр.»¹⁵. Вони завершили еволюцію на підставі історизму та наукової об'єктивності наукових поглядів вченого на ключові події історії Ваймарської республіки. На ґрунті багатої джерельної бази було: по-перше, здійснено періодизацію східної політики, з'ясовано місце і роль у ній радянсько-німецьких стосунків у системі Рапальського договору 1922 р.; по-друге, з'ясовано, що в умовах чинності статей Версальського договору МЗС Ваймарської республіки стало ключовою державною структурою, шеф якої помітно впливав на всі сфери внутрішнього життя країни (саме Г. Штреземану в період його перебування на посаді міністра закордонних справ (1923-1929 рр.) вдалося значною мірою об'єднати німецьке суспільство, його ділові кола на основі національ-

ного інтересу); по-третє, доведено, що східна політика Веймарської республіки формувалася під впливом як чинників минулого (нереалізовані плани кайзерівського режиму), так і чинників, притаманних веймарському періоду (неприйняття німецькими керівними колами післявоєнних територіальних змін, слабкість демократичних інститутів, гостра політична боротьба різновекторних сил, конфронтація між Сходом і Заходом); по-четверте, висвітлено реваншистську суть східної політики, роль у ній німецьких національних меншин в інших країнах; по-п'яте, розкрито відмінності політики Веймарської республіки щодо країн Центральної, Південно-Східної та Східної Європи від політики стосовно інших країн, особливу роль США у відбудові Європи після Першої світової війни¹⁶. Слід зауважити, що результати еволюції наукових поглядів вченого знайшли також відображення в розділі «Німеччини в 1918-1945 рр.» навчального посібника «Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.» (1997 р.) і двох однойменних підручників (1-е вид. – 2003 р., 2-е вид. – 2008 р.), написаних професором В. Газіним.

Отже, наукові погляди Володимира Прокоповича Газіна, зокрема, в сенсі оцінки історії Веймарської Німеччини, пройшли значну еволюцію, характерну для значної частини української інтелігенції, якій довелося жити при радянському тоталітарному режимі, а згодом у незалежній Україні. Цей нелегкий шлях здолали лише кращі представники науковців його покоління: будучи в студентські й аспірантські роки переконаним в тому, що розбудова комунізму – запорука прогресу людства, він поступово, впродовж життя, все більше розчаровувався в комуністичних ідеалах. І вже у 1991 р. він вітав щиро незалежність України, ратував за її розбудову за зразком демократичного громадянського суспільства і бачив її майбутнє лише в об'єднаній Європі.

Примітки:

1. Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Б.в, 1993. – 184 с.; Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Інформаційно-видавничий відділ КПДПУ, 1999. – 152 с.
2. Газін В.П. Локарно и проблема «мирной ревизии» Версальского договора в 1925-1927 гг. / В.П. Газін // Политика великих держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время : сб. научных трудов. – Свердловск, 1987. – С.16-26; Газін В.П. Германские монополии и политика правительства Веймарской республики в Центральной и Юго-Восточной Европе (1925-1932) / В.П. Газін // Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке : сборник научных трудов. – Свердловск, 1988. – С. 22-31; Газін В.П. Густав Штресман: історичний портрет в історіографії та сучасності / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 8. – С. 215-244; Газін В.П. Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 9. – С. 186-196; Його ж.
3. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.П. Газін, С.А. Копилов – К. :

- Видавничий Дім «Слово», 2003. – 472 с.; Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Видання 2-е, доповнене, перероблене / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 472 с.
4. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Інформаційно-видавничий відділ КПДПУ, 1997. – 388 с.; Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002. Навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : «Либідь», 2004. – 624 с. та ін.
  5. Степанков В.С. Відомий вчений, щира людина та патріот / В.С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 9-18; Степанков В.С. Газін Володимир Прокопович / В.С. Степанков // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 56-66.
  6. Цит. за: Степанков В.С. Відомий вчений, щира людина та патріот / В.С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 12.
  7. Газін В.П. Борьба германского империализма за восстановление утраченных позиций в Центральной Европе после Версальского договора (1919-1932 гг.). автореферат дис. ... канд. ист. наук / В.П. Газин. – Ужгород, 1979. – С. 5-6.
  8. Газін В.П. Реваншистська концепція в «Східній політиці» реакційних кіл Веймарської республіки / В.П. Газін // Питання нової і новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 21. – Харків, 1975. – С. 54-66; Газін В.П. Німецька експансія в Центральній Європі і підтримка її міжнародним імперіалізмом (1919-1929 рр.) / В.П. Газін // Там само. – Вип. 23. – С. 99-107; Газін В.П. Історики НДР про міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції (За сторінками «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» (ZfG) (1973-1975 рр.) / В.П. Газін // Там само. – Вип. 24. – С. 95-99 та ін.
  9. Його ж. Реваншистська концепція в «Східній політиці». – С. 55; Його ж. Борьба германского империализма за восстановление. – С. 13.
  10. Його ж. Реваншистська концепція в «Східній політиці». – С. 57.
  11. Його ж. Борьба германского империализма за восстановление. – С. 13-14.
  12. Його ж. Реваншистська концепція в «Східній політиці». – С. 57-59.
  13. Газін В.П. Густав Штресеман і історичний портрет в історіографії та сучасності / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 220.
  14. Там само. – С. 221.
  15. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр. : автореф. ... дис. докт. іст. наук / В.П. Газін. – Чернівці, 2001. – 33 с.
  16. Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Ваймарської республіки (19125-1933 рр.): Східно-європейські аспекти / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Інформаційно-видавничий відділ КПДПУ, 1999; Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр. : автореферат ... дис. докт. іст. наук / В.П. Газін. – Чернівці, 2001.

В статтю зроблена спроба аналізу еволюції поглядів історика українського походження, професора Володимира Прокоф'євича Газіна на історію Ваймарської Німеччини.

Ключевые слова: історія, Ваймарська Німеччина, наукові погляди, еволюція.

Отримано: 3.10.2011

Степан Віднянський
(Київ)

ВЧЕНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗРАЗКА

У статті охарактеризовано наукові здобутки та проаналізовано світоглядні засади особистості відомого українського історика, фахівця з історії Німеччини та міжнародних відносин В.П. Газіна.

Ключові слова: Газін Володимир Прокопович, наукові дослідження, педагогічна діяльність, громадянська позиція.

У плеяді відомих сучасних вітчизняних істориків-германістів та дослідників міжнародних відносин вагоме місце посідає доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимир Прокопович Газін. Талановитий педагог, блискучий лектор, вдумливий, аналітично мислячий науковець – все це цілком відповідні характеристики його фахового рівня.

Ще у студентські роки сьогоднішній ювіляр зацікавився німецькою історією і першим його дослідницьким здобутком став захист дипломної роботи¹, відносин НДР та ФРН у 1949-1955 р. на фоні загального протистояння Сходу та Заходу. Після тривалого періоду педагогічної діяльності В.П. Газін вступає до аспірантури Чернівецького університету та знову повертається до наукових досліджень. Сферою його зацікавлень стає тепер уже історичний розвиток Ваймарської республіки. Результатом багаторічної кропіткої науково-дослідницької діяльності став захист кандидатської (1979 р.) та докторської (2001 р.) дисертацій, які відзначаються глибоким осмисленням фактичного матеріалу та оригінальними авторськими висновками з проблем німецької “східної” зовнішньої політики 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Прикметною рисою дисертаційних робіт Володимира Прокоповича є те, що німецька проблематика розкривається на широкому фоні міжнародних відносин у Європі, у взаємозв'язках із “боями” на “дипломатичному фронті” між Великою Британією, Францією, США та Радянським Союзом. Це засвідчило широку обізнаність та масштабність історичного мислення дисертанта, його вміння комплексно розглядати питання, влучно розставляти акценти.

В.П. Газін належить до групи дослідників, які сформували власне українську германістику. Рідкісним явищем у науковому житті незалежної України середини 90-х рр. XX ст. стала публікація його монографії “Економіка та зовнішня політика політика Ваймарської республіки: східноєвропейські аспекти (1925-1933 рр.)”². Більше того, в цей же час історик усвідомлює необхідність нових підходів у висвітленні повоєнного розвитку світу. Він розпочинає вельми актуальну справу ревізії марксистських оцінок та інтерпретацій історії країн Європи та Америки після 1945 р. У 1995 р. виходить друком відповідний посібник³, який став першою подібною публікацією у незалежній Україні. У по-

дальшому, у співавторстві з С.А. Копиловим, публікуються посібники “Новітня історія країн Європи та Америки” у хронологічних частинах 1918-1945 рр.⁴ та після 1945 р.⁵ Чисельні перевидання даних праць свідчать про їх високий науковий фаховий рівень та широку популярність для використання у навчальному процесі у ВНЗ і беззаперечний авторитет серед наукової громадськості.

Поважний вік не позначився на дослідницькій активності ювіляра. На сучасному етапі об'єктом його наукового інтересу є міжнародні відносини у глобальному вимірі. Володимир Прокопович через різні джерела (ЗМІ, іноземні наукові видання та публіцистичні матеріали) щільно відстежує напрямки і тенденції міждержавних відносин у світі. Життєвий досвід, глибоке знання історичних витоків актуальних проблем сучасності, природна проникливість дали можливість науковцю зорієнтуватися у хитросплетіннях світової політики та чітко “розкласти по полицях” не лише наміри й конкретні дії провідних держав на світовій арені, але й спрогнозувати їх наслідки для міжнародного співтовариства. Дані міркування історика знайшли відображення у змісті його монографії “Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика”⁶ та навчальному посібнику “Україна і світ”⁷.

Звертаємо увагу на активну громадянську позицію В.П. Газіна. У своїх наукових працях, публікаціях у пресі (наприклад, у відомих газетах “День”, “Дзеркало тижня”) він піднімає болючі проблеми суспільно-політичного життя України, Європи, світу. Знайомство із ними спонукає погодитися із аргументацією та пропозиціями автора щодо можливих шляхів розв'язання “газового питання”, “земельного питання” в Україні тощо. У особистих розмовах із автором цих рядків науковець неодноразово наголошував на актуальній потребі відкриття у системі Національної академії наук України спеціалізованого Інституту всесвітньої історії для кращої організації наукових студій із історії зарубіжних країн, що цілком збігається з моєю позицією у даному питанні.

“Червоною” ниткою у суспільних поглядах ювіляра простежується думка про необхідність орієнтації нашої держави на західні цінності, дотримання курсу на європейську інтеграцію. Історик переконаний і не втомлюється переконувати інших, що лише у “європейському домі” Україна зможе розв'язати свої соціальні, економічні, та й, зрештою, політичні проблеми, позбавитися нащарувань радянської спадщини. Для Володимира Прокоповича ці ідеї не є суто теоретичними, адже він власним прикладом демонструє європейський образ вченого – всебічну ерудицію і високий статус у наукових академічних колах при одночасній скромності у повсякденному житті та “доступності” у спілкуванні з будь-ким, толерантність і повагу до думки опонента під час дискусії при “залізній” аргументації власної позиції, глобальний вимір історичного мислення при уважному детальному вивченні “мозаїки” історичних фактів, подій, явищ та процесів.

То ж бажаємо ювіляру міцного здоров'я та життєвої творчої енергії, нових наукових звершень і реалізації подальших дослідницьких проєктів. З роси і води Вам, вельмишановний Володимире Прокоповичу!

Примітки:

1. Степанков В.С. Відомий вчений, щира людина та патріот / В.С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 12.
2. Газін В.П. Економіка та зовнішня політика політика Ваймарської республіки: східноєвропейські аспекти (1925-1933 рр.) / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1994. – 184 с.
3. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-1994 / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Науково-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 1995. – 320 с.
4. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 1997. – 388 с; Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2003. – 472 с; Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Видання 2-е, доповнене, перероблене / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2008. – 472 с.
5. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2000 рр. : навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / В.П. Газін С.А. Копилов ; за редакцією А.О. Копилова. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 476 с; Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 рр. : навчальний посібник / В.П. Газін С.А. Копилов ; за редакцією А.О. Копилова. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.
6. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика / В.П. Газін. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2009. – 424 с.
7. Газін В.П. Україна і світ. Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – 50 с.

В статье освещены научные достижения и проанализированы мировоззренческие принципы личности известного украинского историка, специалиста по истории Германии и международных отношений В.П. Газина.

Ключевые слова: *Газин Владимир Прокофьевич, научные исследования, педагогическая деятельность, гражданская позиция.*

Отримано: 7.09.2011

Віталій Нечитайло
(Кам'янець-Подільський)

ТРИ УРОКИ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ГАЗІНА

У статті розкривається постать блискучого педагога, вдумливого історика, активного національно-свідомого громадянина України професора Володимира Прокоповича Газіна. Аналізуються засади його світогляду, патріотичні позиції щодо актуальних суспільно-політичних проблем.

Ключові слова: професор В.П. Газін, педагогічна діяльність, демократичний світогляд, суспільно-політичні погляди.

З ним завжди цікаво говорити. Особливо з погляду на наш щоденний досвід життя в соціумі, де хамство і насилля стали узаконеною нормою існування, а на шпальтах газет, екранах телевізорів миготять продажні й некомпетентні політики, захланні панотці сусіднього патріархату з наддорогими іномарками, годинниками й свідомістю середньовічних фанатиків, де тишаць вгодовану й голодну публіку визнані й невизнані зірки естради, які, за невеликим винятком, мають фантастично убогі й вузькі духовні обрії. Після спілкування з Володимиром Прокоповичем площа Конституції у місті Києві видається дунаєвецькою ярмарковою площею, а розташований на ній монументальний будинок Верховної Ради – не більше як звичайна кам'яна будівля. Що ж до Маріїнського палацу, то й він постає пересічним символом укорінення містечкового світогляду. Навіть столичні парки – високі чорні та низькі сірі, що стали невід'ємним ототожненням з панівним класом і підтверджують відомий вислів про те, що всяка влада – безперервна змова, не можуть підтримати свій колишній статус.

Щоб з Володимиром Прокоповичем було цікаво говорити, потрібно увійти в його світ, долучитися до його життєвих уроків.

Урок перший: діорама пам'яті. Відомий педагог, доктор історичних наук, професор Газін Володимир Прокопович цілковито відчужений від зовнішніх впливів, тиску суєтних мод і трендів, істерично викричаних таємниць полішинеля, від набридливих радикальних «дрескодів». Як історик він цілком покладається на власний досвід, багатий емпіричний матеріал, збережений пам'яттю, а також на поради мудрих учителів. Знана і вистраждана, сказана й промовчана, протяжність і моментальність конкретних спогадів, тисячами нервових закінчень, вписаних в історію, – це той первинний матеріал, який формує критерії оцінки минулих подій. Кожен життєвий спогад – і той, що причаївся у світлотінях старих родинних фотографій, і той, що випростався живими і мертвими постатями солдатів з безсмертної діорами пам'яті минулої страшної війни, і прощальний погляд батька, котрий ніби знав, що вже не повернеться з фронту, – визначає критерії оцінки складних і суперечливих суспільних явищ. Тож недо-

лугі міфи про так званий «русский мир», про Сталіна – «талановитого менеджера» сприймаються вченим не як новітні ексклюзивні винаходи передової думки сусідньої країни, а як переформатовані старі постулати, що захищають імперські амбіції нинішньої російської влади. «Україна, завдяки своєму геополітичному розташуванню, економічному та інтелектуальному потенціалу, була у XVIII-XX ст. незамінним «елементом» Російської імперії, у якій б часи вона не поставала і яких би форм не набувала, – зазначає В. Газін. – Саме тому росіяни, від президента й патріарха до пересічного громадянина, вкрай болісно сприйняли її незалежність й досі не змирилися з втратою України»¹. Що ж до сталінського «менеджменту», то він обраховується чотирма мільйонами радянських бійців, убитих або полонених лише протягом червня-грудня 1941 року. В повоєнні роки Володимир Прокопович, як і його ровесники, відчув управлінський хист «вождя всіх народів» своєю власною шкірою, опухлими від голоду ногами. Незважаючи на страх, разом із сільськими хлопчачками-одчайдухами він співав: «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні». І в студентські, і в пізніші роки той гіркий і повчальний досвід, кинутий на шальки життя, переважував усі теорії і парадигми.

Урок другий: свобода особистості. « Моя свобода завжди при мені» – ці поетичні рядки Ліни Костенко цілком підходять для визначення стереотипів поведінки Володимира Газіна. В умовах радянського режиму звичайним явищем були не лише репресії, образи та приниження людської гідності з боку панівного класу, а й пристосування до цієї системи, звання до неї значної частини залежних людей. Професор Газін не тільки не пристосовувався до методів діяльності авторитарного режиму, а й взагалі не сприймав їх – давали про себе знати досить високий рівень моралі, прищеплений трудящою селянською родиною, вроджена інтелігентність, шляхетність, а також, як б сказав, незанижена, адекватна оцінка своєї особистості, свого фахового потенціалу. Що це йому давало? Ясна річ, не чини і не посади. Освітнянські чиновники змушені були рахуватися з грамотним молодим педагогом. У школі, де він чителював, часто проводилися районні та обласні методичні семінари, на яких перспективний вчитель-історик виступав з доповідями, проводив відкриті заняття. Обласний чиновник-методист навіть розпорядився, щоб місцеве і районне педагогічне начальство не вимагало від нього предметних конспектів: педагог, маючи прекрасну пам'ять, ними практично не користувався. Уже в ті непрості роки, ризикуючи втратити роботу, Володимир Прокопович не обходив гострих проблем історичної науки, впливаючи на розум колег силою аргументів і власного прикладу. Таким він є й нині: незалежний, непоступливий щодо моральних оцінок, послідовний у відстоюванні людської свободи. Останню він напружує пов'язує з духовністю. Справді-бо, усуньте духовне начало, і все, що називається багатством, перетвориться на мертву матерію. Що стало зі скарбами Тіра і Карфагена, з багатством венеціанських палаців, коли дух відлетів від цих кам'яних мас?

Урок третій: професіоналізм. Є категорія педагогів, науковців, обраних самим Богом. Їх мало, але вони є. Що для цього потрібно? Насамперед, як я вже говорив, мати нормальну голову. А також високу працездатність, відданість справі, якій ти присвятив усе своє життя, вміння логічно мислити, поважати опонентів, бути самокритичним, але й упертим, непроступливим у принципових питаннях. І ще багато чого – з екзистенційної сфери. До слова, коли запитали чехів, що потрібно мати, щоб варити таке смачне пиво, яке вони варять, ті відповіли: «Якісну воду, якісний хміль, тисячу років досвіду і ще щось таке, що ми самі не знаємо». Якось Володимир Прокопович виступав у Запорізькому національному університеті опонентом при захисті докторської дисертації. Після виступу до нього підійшла жіночка, член вченої ради, й привселюдно подякувала за принциповий, професійний аналіз обговорюваного дослідження. Такий стиль роботи доктора історичних наук Володимира Газіна. Його монографію «Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика»² замовляють викладачі вишів різних міст України, в тому числі й столиці. Читацький загал високо поцінує глибокі, актуальні статті професора, опубліковані в найпрестижніших газетах «День», «Дзеркало тижня». Редколегії багатьох наукових збірників охоче віддають свої сторінки досвідченому історичному. Так, редколегія збірника наукових праць «Політологічні студії» ухвалила до друку дві його статті. Перша присвячена протистоянню в Україні навколо вступу до НАТО, друга – сучасній виборчій системі. Як переконаний прихильник вступу України до Альянсу, вдумливий аналітик цієї проблеми, Газін чітко визначив не тільки головні зовнішні причини гальмування даного процесу, а й внутрішні перешкоди. «Значно гальмує вступ України в НАТО й відсутність громадянського суспільства, практичної демократії, – зазначив він. – Не секрет, чимало громадян України сповідує принципи автократії. Певними політичними колами пропагується ідея «сильної руки», здатної навести порядок у країні і вирішити всі проблеми. Така ситуація, безумовно, шкодить Україні. НАТО – союз демократичних країн. А демократія в Україні поки що без демократів. Без влади закону». Але Газін не був би Газіним, якби зупинився на цьому умовисновку. Він іде далі: «Ті, кого влаштовує безпорадна Україна, з якою можна робити все, що завгодно, проти вступу не тільки в НАТО, а й навіть в Європейський Союз»³. Можна сказати, постріл у «десятку». Так стріляють професіонали.

В авторитарній, як і в напівдемократичній державі, важко бути «просто істориком». Чому? Тому що нещадні маргінальні жреці «єдино вірної» ідеології розглядають будь-яку спробу шукати справжній сенс життя, який не залежить від царів і царків, генсеків і президентів, як свідому зраду. З їхньої дзвіниці така «зрада» вдесятеро непростиміша, якщо історик свідомо хоче служити своєму народові, а не фантомним ідеологемам. Україна, схоже, чи не єдина держава у світі, де все ще офіційно вихваляють тих діячів національної історії, котрі зятято служи-

ли не власній, а чужій країні. Тож шануймо тих істориків, реставраторів минулого і конструкторів сучасного, які очищують свій народ від ефемерних міфів, догм, ярликів, явних і прикритих виявів меншовартості.

Примітки:

1. Газін В. «Русский мир» – «Третій Рим»: дві концепції в зовнішній політиці Москви / В. Газін // «Русский мир»: нові реалії старого міфу. Збірник матеріалів круглого столу. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 22.
2. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика. Монографія / В.П. Газін. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 424 с.
3. Газін В.П. Протистояння в Україні навколо вступу до НАТО: витоки і причини / В.П. Газін // Збірник наукових праць «Політологічні студії» / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України ; [редкол.: В.В. Нечитайло (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 30.

В статтє раскрывається образ блестящего педагога, глубоко мыслящего историка, активного национально-сознательного гражданина Украины профессора Владимира Прокофьевича Газина. Анализируются основы его мировоззрения, патриотические позиции по актуальным общественно-политическим проблемам.

Ключевые слова: *профессор В.П. Газин, педагогическая деятельность, демократическое мировоззрение, общественно-политические взгляды.*

Отримано: 15.09.2011

**СПИСОК НАУКОВИХ НА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ
ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА В.П. ГАЗІНА**

1975 р.

1. Газін В.П. Реваншистські концепції в «східній політиці» реакційних кіл Веймарської республіки / В.П. Газін // Питання нової та новітньої історії : респ. міжвід. наук. збірн. – К., 1975. – Вип. 21. – С. 54-66.

1977 р.

1. Газін В.П. Німецька експансія в Центральній Європі і підтримка її міжнародним імперіалізмом (1919-1929 рр.) / В.П. Газін // Питання нової та новітньої історії : респ. міжвід. наук. збірн. – Харків, 1977. – Вип. 23. – С. 99-107.

1978 р.

1. Газін В.П. Історики НДР про міжнародне значення Великої Жовтневої Соціалістичної революції (на сторінках Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1973-1975 гг.) / В.П. Газін // Питання нової та новітньої історії : респ. міжвід. наук. збірн. – Харків, 1978. – Вип. 24. – С. 95-99.
2. Газин В.П. Борьба германского империализма за восстановление утраченных позиций в Центральной Европе после Версальского договора (1919-1932 гг.) : автореф. дис.... канд. ист. наук : 07.00.03 / В.П. Газин ; Ужгородский гос. ун-т. – Ужгород, 1979. – 24 с.

1982 р.

1. Газін В.П. Географія суспільно-політичних рухів трудящих Поділля в підтримку класової і національної боротьби трудящих Бессарабії і Північної Буковини в 1918-1929 рр. / В.П. Газін // Тези доповідей обласної наукової конференції «Прблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 97-98.
2. Газин В.П. Германские планы «Срединной Европы» в период Веймарской республики / В.П. Газин // Узловые вопросы советского славяноведения. Тезисы докладов и сообщений X Всесоюзной научной конференции историков-славистов. – Ужгород, 1982. – С. 46.

1984 р.

1. Газін В.П. До історії партизанського руху на Вінничині в 1941-1944 рр. / В.П. Газін // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 41-42.
2. Газин В.П. Рецензія на книгу: W.Ruge. Das Ende von Weimar. Monopolkapital und Hitler / В.П. Газин // Вопросы истории. – 1984. – № 11. – С. 169-171.
3. Газин В.П. Монополии и перевооружение Германии во второй половине 20-х – начале 30-х годов / В.П. Газин // Вопросы новой и новейшей истории : респ. межвед. научн. сб. – Вып. 30. – К., 1984. – С. 58-66.

1985 р.

1. Газін В.П. Солідарність трудящих Поділля з боротьбою німецького пролетаріату проти рурської авантюри імперіалізму (1923 р.) / В.П. Газін // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 110-111.

1987 р.

1. Газін В.П. Допомога трудящих Вінничини іспанському народу в перші місяці національно-революційної війни / В.П. Газін // Тези доповідей обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 23-24.

2. Газин В.П. “Срединная Европа” в агрессивных планах Веймарской республики / В.П. Газин // Политика великих держав на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время: Сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1987. – С. 5-14.

1988 р.

1. Газин В.П. Антипольская позиция Германии в вопросе международных займов Польше 1925-1927 гг. / В.П. Газин // Великий Октябрь и зарубежные славянские страны. Тезисы докладов и сообщений XI Всесоюзной научной конференции историков-славистов 27-29 января 1988 г. – Минск, 1988. – С. 22.
2. Газин В.П. Германские монополии и политика правительств Веймарской республики в Центральной и Юго-Восточной Европе (1925-1932) / В.П. Газин // Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке : сб. научн. трудов. – Свердловск : УрГУ, 1988. – С. 22-31.

1989 р.

1. Газин В.П. Локарно и проблема “мирной ревизии” Версальского договора в 1925- 1927 гг. / В.П. Газин // Политика великих держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время: сб. научн. трудов. – Свердловск: УрГУ, 1989. – С. 16-26.

1991 р.

1. Газин В.П. К вопросу об аншлюсе Австрии в период Веймарской республики / В.П. Газин // Вопросы новой и новейшей истории : респ. межвед. научн. сб. – К. : Либідь, 1991. – Вып. 37. – С. 78-86.
2. Газин В.П. Локарно і проблеми «мирної ревізії» Версальського миру в 1925-1927 рр. / В.П. Газин // Тези доповідей XXXXII наукової конференції кафедр інституту за 1989-1990 рр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського, 1991. – С. 28.

1992 р.

1. Газин В.П. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в 1914-1990 рр. : методичний посібник / В.П. Газин. – Хмельницький, 1992. – 24 с.

1993 р.

1. Газин В.П. Веймарська республіка та німецькі національні меншини в сусідніх країнах / В.П. Газин // XXXXIII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991-1992 рр. (секція суспільних наук) : Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В.П. Затонського. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 71-72.
2. Газин В.П. Дві тенденції в сучасній Європі / В.П. Газин // Сучасність. – 1993. – № 9. – С. 89-93.

1994 р.

1. Газин В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газин. – Кам'янець-Подільський : Науково-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1994. – 183 с.
2. Газин В.П. Проблема національних меншин у новітній час: веймарська історія та СНДівська реальність / В.П. Газин // Сучасність. – 1994. – № 7-8. – С. 86-92.

1995 р.

1. Газин В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-1994 : навчальний посібник / В.П. Газин. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 320 с.
2. Газин В.П. Политические аспекты сотрудничества рейхсвера и Красной Армии в 1920-1932 годах / В.П. Газин // Вопросы германской истории : міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. – С. 104-107.

3. Газін В.П. Капіталізм за останніх сто років: генеза і метаморфози / В.П. Газін // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1. – С. 17-36.

1997 р.

1. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1997. – 388 с.
2. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1997. – 388 с.
3. Газін В.П. Berlin in der Weimarer Republik / В.П. Газін ; рец. на книгу: А. Lange. // Academia на пошану професора Л.А. Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 203-205.
4. Газін В.П. Німецький капітал і радянсько-німецькі відносини в 1925-1932 рр. / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1(3). – С. 159-172.

1998 р.

1. Газін В.П. Еволюція агресивних планів Гітлера в 1924-1932 рр. / В.П. Газін // Творчі вершини вченого : збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професорка М.Г. Кукуруджяка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – С. 249-254.
2. Газін В.П. Мотиви і цілі радянсько-німецького зближення. СРСР в німецькій політиці балансування / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 257-264.

1999 р.

1. Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східноєвропейські аспекти / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. – 152 с.
2. Газін В.П. Особливості зовнішньоекономічної політики Німеччини в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (II половина 1920 – поч. 1930-х років) / В.П. Газін // Наукові записки. Серія : Історія. – Тернопіль, 1999. – Вип. 9. – С. 129-133.
3. Газін В.П. Переддень: проблеми та перспективи / В.П. Газін // Перспективи. Бюлетень. – Кам'янець-Подільський, серпень – вересень 1999. – С. 9-12.
4. Газін В.П. Підсумки та уроки президентського марафону / В.П. Газін // Перспективи. Бюлетень. – Кам'янець-Подільський, листопад 1999. – С. 3-4.
5. Газін В.П. Опозиція її величності / В.П. Газін // Перспективи. Бюлетень. – Кам'янець-Подільський, грудень 1999. – С. 10-11.
6. Газін В.П. Радянсько-німецькі стосунки та Україна (20-ті – початок 30-х років) / В.П. Газін // Питання історії України : збірник наукових статей. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – С. 168-176.
7. Газін В.П. Густав Штреземан і історичний портрет в історіографії та сучасності / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – Вип. 8. – С. 215-244.

2000 р.

1. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2000 : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 475 с.
2. Газін В.П. Економіка у зовнішній політиці Ваймарської республіки / В.П. Газін // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 229-233.
3. Газін В.П. Німецько-американська економічна співпраця у другій половині 20-х років. Мотиви і форми / В.П. Газін // Питання історії нового та новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 7. – С. 145-150.
4. Газін В.П. Наростання німецької реваншистської діяльності в Центральній і Південно-Східній Європі (кінець 20-х – початок 30-х років). Її прийоми і методи / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 266-272.
5. Газін В.П. Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 9. – С. 186-196.
6. Газін В.П. Вплив плану Дауеса на промисловий розвиток Німеччини в роки стабілізації / В.П. Газін // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 96-97. – С. 52-59.

2001 р.

1. Газін В.П. Легалізація німецької реваншистської політики на Сході Європи після Локарно / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 279-286.
2. Газін В.П. Націонал-соціалізм і комунізм в контексті німецької історії початку 30-х років / В.П.Газін // Вопросы германской истории : сб. научн. трудов : в 2 ч. – Днепропетровск : Днепропетровский национальный университет, 2001. – Ч.2. – С. 246-252.
3. Газін В.П. «Пан-Європа» Коуденгове-Калергі: ревізія Версаля чи інтеграція Європи / В.П. Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2001. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 210-216.
4. Газін В.П. Ваймарське суспільство і східна політика / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 6 (8). – С. 225-233.
5. Газін В.П. Сутність, головні чинники і періодизація східної політики Ваймарської республіки / В.П. Газін // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2001. – С. 208-216.
6. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в 1919-1933 рр. : автореф. дис... д- ра іст. наук : 07.00.02 / В.П. Газін; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2001. – 32 с.

2002 р.

1. Газін В.П. Україністика на сторінках часопису «Славяноведение» / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – С. 27-31.

2. Газін В.П. Агресивні плани націонал-соціалістів в контексті східної політики Ваймарської республіки / В.П. Газін // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2002. – Т. 9. – С. 40-47.
3. Газін В.П. Колоніальна ностальгія у Ваймарській республіці / В.П. Газін // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 118-123.

2003 р.

1. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е видання, доповнене, перероблене / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2003. – 472 с.
2. Газін В.П. Німецька революція 1918-1919 рр. у дзеркалі сучасності / В.П. Газін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць / за загальною редакцією проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 195-200.
3. Газін В.П. У пошуках «нової інтегральної моделі» / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2003. – Т. 11. – С. 367-376.
4. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки у перші повоєнні роки / В.П. Газін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць / за загальною редакцією проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 190-296.
5. Газін В.П. Веймарське суспільство напередодні 30 січня 1933 р. / В.П. Газін // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наук. праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С. 207-217.
6. Газін В.П. Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії / В.П. Газін // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан : зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської наук.-практичної конференції (22-23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2003. – С. 105-110.
7. Газін В. Чого чекати від Москви? / Володимир Газін // День. – 2003. – 28 листопада
8. Газін В.П. Гіперінфляція 1922-1923 рр. у Ваймарській республіці: вплив на суспільство, шляхи подолання / В.П. Газін // Вопросы германской истории : сборник научных статей. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2003. – С. 212-219.

2004 р.

1. Газін В.П. США, ЄС і Росія у системі становлення нового світового порядку / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 400-408.
2. Газін В. Уроки веймарської історії / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2004. – 25 грудня.
3. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 роки : навчальний посібник / В.П. Газін, С.А. Копилов ; за ред. А.О. Копилова. – К. : Либідь, 2004. – 624 с.

2005 р.

1. Газін В. «Помаранчеві шанси»: Україна в системі європейських відносин / Володимир Газін // День. – 2005. – 8 лютого.
2. Газін В. Конституційний шторм Євросоюзу / Володимир Газін // День. – 2005. – 16 червня.
3. Газін В. Україна і новий світопорядок / Володимир Газін // День. – 2005. – 19 липня.
4. Газін В. Короткотерміновий кредит революції / В. Газін // День. – 2005. – 3 березня.
5. Газін В.П. Ваймарська демократія: між крайніми лівими та правим тоталітаризмом / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету Серія: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2005. – Т. 15: На пошану професора А.В. Баженова. – С. 243-251.
6. Газін В.П. Ваймарська істрія в контексті комуністичного сьогодення / В.П. Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2005. – Вип. 7. – С. 292-297.
7. Газін В.П. Урок ваймарської історії / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2005. – Т. 1. – С. 93-94.

2006 р.

1. Газін В.П. США, ЄС і Росія у системі становлення нового світового порядку / В.П. Газін // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України : науково-методичний журнал. – 2006. – №4. – С. 13-15.
2. Газін В.П. Символіка і політика / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 5. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – Т. 1. – С. 66-67.
3. Газін В.П. Базові основи та пріоритети НАТО: Український шлях / В.П. Газін // Подільські вісті. – 2006. – 26 жовтня.

2007 р.

1. Газін В. Символіка і політика / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2007. – 21 квітня.
2. Газін В.П. Система європейської колективної безпеки: НАТО та Україна / В.П. Газін // Фортеця. – 2007. – 28 червня.
3. Газін В.П. Учений і людина / В.П. Газін // Наука звитяга у щоденному вимірі. До 35-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, академіка В.С. Степанкова. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – С. 177-183.
4. Газін В.П. Квадратура газу / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 6. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – Т.1. – С. 52-54.

2008 р.

1. Газін В.П. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр. : підручник для студентів вищих навчальних закладів. – 2-е видання, доповнене, перероблене / В.П. Газін, С.А. Копилов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 472 с.
2. Газін В.П. НАТО на зламі століть : український шлях / В.П. Газін // Море. – 2008. – № 1. – С. 136-145.

3. Газін В.П. Глобалізація в системі творення нового формату світопорядку / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В.С.Степанкова. – С. 461-467.
4. Газін В.П. Проблема французько-німецького примирення після Першої світової війни в історичному вимірі / В.П. Газін // Проблемы германской истории : сборник научных статей. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2008.
5. Газін В.П. Нова балканська криза на рубежі століть / В.П. Газін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 214-220.
6. Газін В.П. НАТО на рубежі століть: українська Голгофа / В.П. Газін // Україна – НАТО – діалог стратегічного партнерства. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 2-7.
7. Газін В.П. Українська проблема вступу до НАТО / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету : в 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 7. – Т.1. – С. 26-27.
8. Газін В.П. Східна політика Ваймарської республіки в повоєнній історіографії / В.П. Газін // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 169-179.

2009 р.

1. Газін В.П. Актуальні проблеми сучасності: історія і світова політика : монографія / В.П. Газін. – К. : Видавничий дім «Слово», 2009. – 424 с.
2. Газін В.П. Україна і світ / В.П. Газін. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 50 с.
3. Газін В. У пошуках виходу. Український варіант кризи / В. Газін // День. – 2009. – 31 жовтня.
4. Газін В.П. Доля українських революцій / В.П. Газін // Помаранчева революція: уроки та історичне значення : збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2009. – С. 7-11.

2010 р.

1. Газін В.П. Г. Штреземан – провісник єдиної Європи / В.П. Газін // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І.В. Рибачака. – С. 436-451.
2. Газін В. Звивистий шлях в НАТО / Володимир Газін // День. – 2010. – 16 лютого.
3. Газін В. Нові тенденції на євро-євроазійському просторі / Володимир Газін // День. – 2010. – 1 жовтня.
4. Газін В. Українське село: відродження чи модернізація? / Володимир Газін, Віталій Нечитайло // День. – 2010. – 17 листопада.
5. Газін В. У зоні активності двох полюсів. Київ повертається до «човникової політики» між Брюсселем і Москвою? / Володимир Газін // День. – 2010. – 28 грудня.
6. Газін В.П. Предтечі європейської інтеграції / В.П. Газін // Україна і Європа: перспективи і проблеми інтеграції : збірник матеріалів конференції. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2010. – С. 11-16.

7. Газін В.П. Протистояння в Україні навколо вступу до НАТО: витоки і причини / В.П. Газін // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 24-33.

2011 р.

1. Газін В. Приватна власність як найдосконаліша форма аграрних відносин / Володимир Газін, Віталій Нечитайло // День. – 2011. – 2 лютого.
2. Газін В. 20 років тупцювання на місці / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2011. – 18 червня.
3. Газін В. «Русский мир»: нова реальність старого міфу / В. Газін // Дзеркало тижня. – 2011. – 15 квітня.
4. Газін В. У замкнутому колі ділеми / Володимир Газін // День. – 2011. – 19 травня.
5. Газін В.П. «Русский мир»: нова реальність старого міфу / В.П. Газін // «Русский мир»: нові реалії старого міфу : матеріали круглого столу. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 6-12.
6. Газін В.П. Внутрішньополітичні процеси і формування зовнішньої політики / В.П. Газін // Незалежність України: проблеми, поступ, перспективи : збірник матеріалів круглого столу. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 18-22.
7. Газін В.П. Виборчий закон у дискурсі пошуків / В.П. Газін // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 5-11.
8. Газін В.П. Незгасні іскри життя / В.П. Газін // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи : дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; [уклад.: О.М. Завальнюк, В.С. Степанков ; відп. ред. В.С. Степанков]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 41-42.

Публікації про життєвий та творчий шлях професора Газіна Володимира Прокоповича

1. Газін Володимир Прокопович. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>
2. Вітаємо, професоре, Ви – доктор! // Кам'янець у серпні. – 2001. – С. 21.
3. Газін Володимир Прокопович // Хто є хто на Хмельниччині. – К., 2004. – Вип. 2. – С. 57.
4. Степанков В.С. Володимир Прокопович Газін / В.С. Степанков // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, Оіюм, 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 399-408.
5. Степанков В.С. Відомий вчений, щира людина та патріот / В.С. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т.17: На пошану професора В.П. Газіна. – С. 9-18.
6. Степанков В.С. Газін Володимир Прокопович / В.С. Степанков // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 3. – С. 56-66.

(уклав В.В. Газін)

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(431)“12”

Олександр Головко
(Київ)

ХРЕСТОНОСЦІ У ПРУССЬКІЙ ПРИБАЛТИЦІ (20-ТІ – 30-ТІ РОКИ XIII СТ.)

У статті охарактеризовано процес проникнення хрестоносців у Центрально-Східну Європу, проаналізовано історичні обставини виникнення Добжинського ордену хрестоносців, його відносини з польськими та руськими князями, пруссами, литовцями.

Ключові слова: хрестоносці, рицарі, мазовецькі князі, руські князі, Добжинський орден, Дорогочин.

В середині XIII ст. у житті країн Центрально-Східної Європи відбулися зміни, що позначилися на політичному розвитку регіону на тривалу історичну перспективу. Однозначно, головною подією стала широкомасштабна експансія монгольських військ до Східної та Центральної Європи наприкінці 30-х – на початку 40-х років століття, наслідком якої стало утворення у низинах Волги держави завойовників, яка згодом отримала назву Золота Орда, та встановлення системи підданства між новою державою і багатьма країнами Східної Європи. Ця система у історичній науці отримала коротке визначення «монгольське (або монголо-татарське) ярмо (іго)».

Другим моментом були зміни у житті прибалтійського регіону. Тут у південно-східній частині Прибалтики на початку XIII ст. виникають германські політико-релігійні формування на землях ливів, латгалів, куршів, естів – Орден Мечоносців, ризьке єпископство, а згодом після виникнення військово-церковного державного організму у Пруссії – Тевтонського ордену – під його егідою фактично виникає однойменна велика держава, яка в 1237 р. увібрала у себе як регіональну структуру Орден меченосців (останній отримав назву Ливонського ордену).

Третій важливий момент у минулому Східної Європи XIII і подальших століть полягав у тому, що на відміну від пруссів, ливів, латгалів і естів, племена литовців встояли під хрестоносним тиском, зберегли незалежність, а згодом добилися успіхів не тільки у боротьбі з германськими рицарями, а і створили шляхом включення до своїх володінь багатьох східнослов'янських земель велику державу – Велике князівство Литовсько-Руське. Оскільки всі нові держави – політичне формування монголів, Тевтонський орден та Литовська держава – у XIII ст. відіграли значну роль у житті Центрально-Східної Європи, необхідно звернути увагу на деякі аспекти історії проникнення і утвердження хрестоносців у пруській Прибалтиці та Північній Польщі у 20 – 30-х роках XIII ст.

Варто зазначити, що в історичній літературі взаємини між прибалтійськими племенами і їх сусідами – Польщею та Руссю за доби середньовіччя часто подаються дещо однобоко. Науковці, у значній мірі під впливом різниці між означеними суб'єктами в суспільно-економічному розвитку, представляли ці взаємини або як історію нападів більш «відсталих» прибалтів на слов'янські країни, або навпаки, як тривалий наступ феодалів Польщі та Русі на пруссів та литовців. Насправді, в реальному житті тут треба говорити як про одне, так і про інше, а саме – про напружені стосунки між християнами-поляками та язичниками-пруссами. Під час конфліктів і зіткнень учасники довготривалого протистояння переслідували різні цілі: прусси під час нападу на польські землі вбивали мешканців та захоплювали здобич, поляки також захоплювали здобич, але прагнули підкорити собі пруські землі, поширити на них християнство. Ситуація змінилася не на користь пруссів з появою у Прибалтиці духовно-рицарських орденів, які також під гаслами християнізації язичницького населення фактично провадили політику експансії та захоплення земель язичників.

Говорячи про взаємини східних слов'ян, Русі з пруськими племенами, насамперед слід наголосити, що вони перш за все стосувалися відносин з найбільш близьким до руських земель відгалуженням пруських племен – ятвягами (судавами). Останні мешкали в Бузько-Наревському та Німансько-Наревському межиріччях. Сусіди ятвягів – литовські племена – перебували у басейні р. Німан. Початковим етапом політичної взаємодії слов'ян Східної Європи з ятвягами слід вважати другу половину X ст., а литовцями – початок XI ст.

З джерел відомо, що на початку правління київського князя Володимира Святославича руські війська здійснили похід на ятвягів. «Иде Володимер, – повідомляє «Повість временних літ» під 983 р., – на ятвягы, и взя землю их»¹. Приблизно в той же час, вірогідно, у сферу уваги руської правлячої еліти попадає і сусідня Литва. Відомий католицький місіонер архієпископ Бруно Кверфуртський, який в 1008 р. побував на Русі і у печенігів², наступного року здійснив місійну поїздку до Пруссії, де і загинув. Саксонський єпископ Тітмар Мерзебурзький розповідає, що це сталося поблизу кордону Пруссії і Русі³, а у Кведлінбурзьких анналах повідомляється, що Бруна та його наближених було вбито на кордоні Русі і Литви у березні 1009 р.: «Sanctus Bruno, qui cognominatur Bonifacius, archiepiscopus et monachus, 11. suae conversionis anno in confinio Rusciae et Lituae a paganis capite plexus, cum suis 18,7. Id. Martii petiit coelos (Святий Бруно, якого називають ще Боніфацієм, архієпископ і монах, на 11 році свого навернення у монахи на кордоні Русі і Литви був вбитий язичниками разом з вісімнадцятьма єдиновірцями та 9 березня відправився на небеса)»⁴. Варто зазначити, що інформація Кведлінбурзьких анналів – це перше повідомлення у письмових джерелах про Литву, яким і слід, на нашу думку, розпочинати розгляд тисячолітньої історії політичних взаємин Литви з слов'янами Східної Європи.

Наприкінці 30-х років XI ст. Мазовецьке князівство (яке в той час вийшло зі складу Польської держави) утворило політичний блок із Пруссією та Литвою проти Польщі та Русі. В 1040 р.

у ході війни з означеним блоком київський князь «Ярослав иде на Литву»⁵. Похід проти литовців, як можна припустити, завершився перемогою київського володаря, оскільки наступного року Русь розпочала бойові дії вже проти Мазовецького князівства. Про входження Литви у сферу контролю Києва у більш пізній час свідчить вступ до «Повісті временних літ», який зафіксував ситуацію у взаєминах Русі з прибалтами початку XII ст.⁶ Враховуючи ту обставину, що до початку XII ст. київські володарі більше не здійснювали якихось походів проти Литви, можна вважати, що ця країна була підкорена Руссю в 1040 р.

В удільну добу політика Русі щодо Ятвягії та Литви стає дещо відмінною. На Ятвягію східнослов'янські володарі досить часто здійснювали воєнні виправи, відносно Литви така активність майже не спостерігається⁷. Вірогідно, така відмінність пояснюється проходженням через територію Ятвягії важливого західнобужько-вісялянського торговельного шляху та частими нападами ятвягів на західноруські землі.

У середині XII ст. нехристиянські народи Європи, з якими до цього не одне століття воювали східнонімецькі та польські феодали, опиняються в полі зору римської курії. В 1146 р., коли розпочався другий хрестовий похід на Схід, Рим проголосив, що боротьба з полабськими та прибалтійськими народами є також частиною загального хресто носного руху. Таким чином, папська курія в середині XIII ст. фактично перехоплює ініціативу в боротьбі з європейськими «невірними» у східногерманських герцогів. Цікаво, що в другому хрестовому поході проти пруссів у 1147 р. разом з польськими рицарями взяли участь і руські дружини. У зв'язку з цим Магдебурзькі аннали повідомили, що польський князь Болеслав IV «з величезним військом виступив проти пруссів, безжальних варварів, а в поході його підтримували руси, хоч і в меншій мір, але відзначені іменем християн»⁸.

З приводу учасників походу в Прибалтику з руського боку в історіографії існують певні суперечності. Польський історик Б.Влодарський відзначає, що стан джерел не дозволяє з'ясувати це питання⁹. Російський дослідник В.Т. Пашуто вважає, що в поході брали участь смоленські та волинські дружини¹⁰. Автор цих рядків у свій час висловив погляд, що руський військовий контингент до Прибалтики було направлено київським князем Ізяславом Мстиславичем та його братом смоленським князем Ростиславом¹¹. На думку білоруського науковця Г. Сагановича, в поході проти пруссів союзниками поляків були волинські та західноруські дружини¹². Цікаво, що в 1149 р. під час свого перебування на запрошення волинського князя Ізяслава Володимировича у місті Луцьку польський князь Болеслав Високий посвятив у рицарі («пасаше... мечем») багатьох місцевих дружинників¹³.

Прибалтійська політика входила у сферу інтересів волинського князя Романа Мстиславича, який перш за все прагнув зміцнити свої позиції у Побужжі. У 90-ті роки у сферу політичних дій як Волині, так і Краківського князівства попадають землі на північ від Берестя¹⁴. У 1192-1193 рр. малопольські війська

Казимира вступили у землі ятвягів. Вінцентій Кадлубек називає останніх «полецанами (Polexiani)». Поява поляків в цьому регіоні, безумовно, викликала неспокій у руських князів. Зокрема, з того ж джерела відомо, що на допомогу ятвягам прийшов невідомий на ім'я князь міста Дорогичина, який нападники розорили¹⁵.

Взимку 1196/1197 рр. вже волинський князь Роман здійснив великомасштабну військову акцію проти пруських ятвягів. «И тако Роман, – розповідає літопис, – вниде в землю их. Оним же не могучи стати противу силе его, и бежаша во свои тверди, а Роман прожег власясть их и отомъстився, ваозвратися во свояси»¹⁶. Очевидно, наслідком цієї воєнної акції Романа Мстиславича було поширення впливу Волинського князівства на західноруське місто Дорогичин. На користь цього висновку свідчать слова сина Романа Мстиславича Данила про спадкоємність його володіння цим містом, яку він проголосив навесні 1238 р. після розгрому тут хрестоносців – представників Добжинського рицарського ордену: «Не лепо есть держати наше отчины крижевникам»¹⁷.

Це приєднання Дорогичина до волинських володінь князя Романа Мстиславича наприкінці XII ст. було важливою подією, оскільки місто відігравало неабияку роль як воєнно-стратегічний, так і торговельний центр, починаючи з XI ст.¹⁸ У зв'язку з цим напевно чи можна погодитися з думкою дослідників, які вважають, що Польща з кінця XII ст. до кінця 30-х років XIII ст. постійно входила до Дорогичинським князівством, перебільшують вплив малопольських феодалів в Побужжі¹⁹.

На жаль, сучасні джерела нам більше нічого не повідомляють про бузько-прибалтійську політику Романа, проте вчені вже давно з великою увагою ставляться до свідчення пізньої польської хроніки Мацея Стрийковського, де йдеться про підкорення волинським князем не тільки ятвягів, а й литовців²⁰. Враховуючи подальшу хронологію подій життя Романа, можна припустити, що похід проти литовців князь міг здійснити скоріше за все десь у 1197-1198 р.

Ще починаючи з кінця XII ст., для боротьби з пруськими та литовськими племенами польські князі починають активно залучати хрестоносців. Певний час в Помор'ї діяли загопи іоаннітів та тамплієрів. Пізніше, у першій половині 20-х років XIII ст. поморський князь Святополк запросив до міста Тимава представників іспанського духовно-рицарського ордену Калатрава²¹. З 1209 р. до кінця 20-х років XIII ст. головною фігурою в місіонерській діяльності в Пруссії був цистерціанський монах Християн, який був головним із організаторів боротьби з прибалтами. Біля 1215-1216 рр. його було призначено єпископом у Пруссії.

У 1222 та 1223 рр. польські князі організували два хрестоносні походи проти пруссів. У першому з них взяли участь краківський князь Лешко Бялий, сілезький князь Генріх Бородатий та мазовецький князь Конрад, а наступного року до їх коаліції приєднався поморський князь Святополк. Невдачі польських володарів у війнах з пруссами спричинили те, що в середині 20-х років в середовищі польської еліти виникають нові ідеї щодо організації боротьби з пруськими племенами, перш за все залучення

до боротьби з «невірними» хрестоносців зі Сходу. Особливу увагу в Польщі серед можливих потенційних союзників з прибалтійськими племенами було привернуто до Тевтонського духовно-рицарського ордену.

Нагадаємо, що цей Орден був створений наприкінці XII ст. спочатку як шпиталь для хворих та поранених хрестоносців купцями з Бремена та Любека біля кладовища церкви св. Миколая у м. Аккрі (Акконі), проте досить швидко перетворився на повноцінну духовно-рицарську організацію. Необхідно зазначити, що Тевтонський орден вже на початку XIII ст. мав володіння не тільки в Сирії, Кілікійській Вірменії, але на Піренейському півострові, у Франції, Германії, Італії. Проте, як справедливо зазначає російська дослідниця В.І.Матузова, з самого початку свого існування цей орден прагнув «до створення власного територіального володіння (розвитку цієї тенденції сприяв верховний магістр Герман фон Зальца (1209-1239 рр.) на окраїнах християнського світу...»²².

У 1211 р. регіоном, де тевтонці мали великі земельні володіння, стає угорське Семиграддя. Тут рицарі-монахи діяли з 1211 р. і до середини 20-х років XIII ст.²³ Угорський король Андрій II надав їм Землю Борца. Ця територія лежала на східному прикордонні Королівства Угорщина і сюди часто спрямовувались напади кочівників – половців, і саме від них мали захищати угорські землі хрестоносці. Тевтонці отримали володіння (у розмірі 12 тис. кв. км) як королівській бенефіцій, а також набули низку економічних та судових привілеїв. Хрестоносці зразу ж побудували низку замків на чолі з Марієнбургом (названо на честь духовного патрону Ордену – Богородиці Марії²⁴), Крейцбургом. У 1212 р. організація хрестоносців отримала звільнення від платежів на користь місцевої церкви.

Пізніше на землях, що належали хрестоносцям, було створене окреме єпископство, що ущемляло інтереси семиградського єпископа. В 1222 р. папа Гонорій III надав новому єпископу право на посвяту духовенства з урахуванням думки керівництва Ордену. Не дивлячись на супротив семиградського єпископа, в квітні 1224 р. папа римський Гонорій III взяв новостворене єпископство, яке контролювало Землю Борца, безпосередньо під опіку римської курії. 30 квітня 1224 р. папа видав буллу, згідно якої проголошував свій патронат над володіннями тевтонців в Угорщині. Фактично це означало вихід Землі Борца з-під влади угорського короля Андрія II.

Отже, тевтонці у Семиградді прагнули створити власну державу, на зразок тієї, яку створили в той час в Прибалтиці рицарі-мечоносці. Більш того, іноді вони активно втручалися в політичні справи самого Королівства Угорщини. Тому наступник престолоу королеви Бела разом із семиградським єпископом Регінальдом звернулися до короля Андрія II з вимогою провести контрзаходи по обмеженню активності хрестоносців. В свою чергу Андрій II звернувся до папи з проханням скасувати рішення про надання хрестоносцям неналежних їм прав, а також про визнання рицарями над собою королівської влади. Незабаром угорська армія вибила гарнізон хрестоносців з Крейцбургу, а в 1225 р. Андрій II повністю звільнив Землю Борца від тевтонців²⁵.

Усі спроби хрестоносців відновити свою владу в Угорщині завершилися невдачею, тому хрестоносців зацікавила пропозиція польського князя Конрада Мазовецького, висловлену в тому ж році, перебратися до Прибалтики і почати боротьбу з пруссами. Конрад пообіцяв магістру Герману фон Зальца у володіння міста Кульм та Добжин.

Зазначимо, що в той час Тевтонський орден мав дуже авторитетного керівника в особі великого магістра Германа фон Зальца, який підтримував одночасно тісні особисті стосунки як з германським імператором Фрідріхом II, так і з його суперниками римськими папами. У 1221 р. папа Гонорій III урівняв у правах Орден тевтонців з найстарішими орденами тамплієрів та іоаннітів. У березні 1226 р. германський імператор Фрідріх II, який тоді носив офіційний титул «Імператор Римлян, король Єрусалиму та Сицилії», в італійському місті Римині у присутності великої кількості духовної та світської знаті підтвердив надання володінь тевтонцям, зроблені перед цим мазовецьким князем Конрадом, і надав широкі привілеї хрестоносцям на завойованих ними у майбутньому землях Пруссії (в літературі цей імператорський акт отримав назву «Золотої булли»)²⁶.

Пізніше 23 квітня 1228 р. князь Конрад надав тевтонцям Хелмську землю і село Орлово в Куявії²⁷. 3 травня того ж року пруський єпископ Християн передав право на церковну десятину у Хелмській землі, яка була, як вже зазначалося, передана їм у володіння Конрадом²⁸. В 1230 році князь Конрад надає хрестоносцям замок в Нешаві і підтверджує передачу Хелмської землі, а наприкінці року надання цих володінь було затверджено папою Григорієм IX²⁹.

Паралельно з цим в 1226-1228 рр. з ініціативи Християна мазовецький князь Конрад та плоцький єпископ Гюнтер розробляють план створення іншого спеціального ордену для протистояння пруссам. В «Хроніці землі Прусській» Петра з Дусбурга повідомляється, що «Конрад за порадою брата Християна, єпископа Прусського, і деяких інших знатних осіб, заснував для захисту своєї землі братів, яких називали Братами Христовими, з багряним мечем і зіркою на білому плащі, які до цього перебували у Лівонії». За словами того ж хроніста, Християн висвятив у рицарів цього ордену знатного вельможу Бруна та чотирнадцять його соратників, а Конрад побудував рицарям замок Добжинь і надав алод на ім'я Седльце у Куявській землі³⁰. Кожен рицар, природно, мав власний загін численних слуг і зброєносців. Зазначимо, що відзначена хроністом невелика кількість рицарів – засновників Ордену – не повинна нас бентежити, оскільки, наприклад, добре відомий з історії Орден мечоносців до 1210 р. також мав не більше десятка рицарів³¹.

Мазовецький князь Конрад та плоцький декан Вільгельм передали 2 липня 1228 р. хрестоносцям володіння єпископства, що знаходилися в районі Добжиня³². Передача земель Конрадом, а також його синами Болеславом, Земовітом і Казимиром рицарям відбулася на підставі грамоти 4 липня 1228 р., в якій також зафіксована передача хрестоносцям сіл, що знаходилися у власності зазначеного вище Гюнтера та плоцьких каноніків, а також інші володіння, що входили до Добжинської землі³³.

У книзі з історії русько-польських відносин Х – першої третини XIII ст. ми вже писали, що в 1228 р. з ініціативи мазовецького князя Конрада в його володіннях був заснований з рицарів-меченосців орден, який за місцем перебування в м. Добжині отримав назву Добжинського³⁴. Проте ця думка у подальшій історіографії дещо невірно інтерпретувалася, а саме проголошувалося, що начебто ми вважаємо Добжинський орден відгалуженням Ордену меченосців³⁵. Таке твердження є неправильним розумінням нашої позиції. Інформація Петра з Дюсбурга не дає підстави категорично стверджувати, що «Брати Христові» були у складі Ордену меченосців. Але вони однозначно брали участь у діях останніх в Лівонії, а згодом використали Статут та шати останніх як зразок для творення відповідних установчого документу та одягу для своєї духовно-рицарської організації. В основу статутів Добжинського ордену і ордену меченосців, було покладено статут ордену тамплієрів, або «бідних рицарів Христа і Соломонова храму». Останній орден виник на початку XII ст. в Єрусалимі, а сам статут тамплієрів був затверджений в 1128 р. на соборі у французькому місті Труа.

Не може вважатися беззаперечною думка багатьох праць, у тому числі і наших спостережень, що зазначені рицарі з Лівонії прибули до Мазовії наприкінці 1228 чи на початку 1229 р.³⁶ Зараз складається враження, що така категоричність щодо дати появи «Братів Христових» у володіннях мазовецького князя Конрада не має достатньо аргументів. Як пише дослідниця історії військово-духовних орденів у Прибалтиці М.Старнавська, аналіз документів про зазначених рицарів не дає підстав для висновку, що поява їх у володіннях мазовецького князя і плоцького єпископа та заснування ордену Добжинських рицарів відбулися одночасно³⁷.

Попри величезну лапідарність джерельної бази, варто згадати, що в Старій Олівській хроніці розповідається про передачу Конрадом «воїнам Христа» замку Добжинь з метою оборони ними його володінь від нападів «поганих» ще до 1224 р.³⁸ Одна з перших дослідниць історії цієї військової організації В.Полковська-Марковська майже сто років назад писала, що «рицарі Христові» брали участь у походах польських князів у Пруссію 1222 та 1223 рр.³⁹ Оскільки означені воїни тоді нічого не зробили ефективного для цього опору, після наради з Християном Конрад направив послів до великого магістра тевтонців Германа фон Зальца з пропозицією взяти участь у боротьбі з пруссами. Після переговорів з посланцями великого магістра в 1226 р. Конрад (після наради з наближеною до нього знаттю) передав у володіння хрестоносцям Хелмінську та Любавську землі.

Можна думати, що поява у володіннях Конрада «воїнів Христових», які перед тим покинули Лівонію, пов'язана з невдачами хрестоносців у боротьбі з ліванами. Повторне звернення у 1228 р. до «воїнів Христа» Конрада та Християна, вірогідно, була пов'язана з певним зволіканням керівництва Тевтонського ордену в їх намірах переселитися до Прибалтики. Це зволікання, на нашу думку, було викликано двома причинами. Перша була обумовлена участю у черговому хрестовому поході патрона Тевтонського ордену германського імператора Фрідріха II в 1228-

1229 рр., а друга носила суто меркантильний характер. Маючи гіркий досвід контактів зі світською владою в Угорщині, тевтонці своєю дипломатією вичікування прагнули перед переселенням на нові землі отримати максимально можливі привілеї від мазовецького князя Конрада та прусського єпископа Христіана.

Говорячи про подальші успіхи Тевтонського ордену у Прибалтиці, слід відзначити, що вони пов'язані не тільки з їх ратними успіхами, підтримкою з боку імператора, папи, польських феодалів, вмілою дипломатією орденців, а і обумовлені великими ресурсами Тевтонського ордену, рицарі якого мали володіння і багатства у багатьох країнах католицької Європи, Кілікійській Вірменії та у Святій землі. Підтримка поляками добжинських рицарів була у значній мірі реакцією на постійне прагнення германського імператора та римської курії взяти процес утвердження Тевтонського ордену в Прибалтиці під свій вплив, що не давало змогу світській владі Польщі взяти під повний контроль прибульців.

Дещо інакше пояснює увагу Конрада до «воїнів Христа» М. Сарнавська, яка вважає, що з появою тевтонців не було потреби у збереженні присутності перших у Пруссії, а тому польський князь вирішив використати їх для потреб у своєму Мазовецькому князівстві і надав їм володіння в своїх землях⁴⁰. На нашу думку, поява опорного центру «воїнів Христа» в Мазовії не є переконливим аргументом щодо неможливості їх участі в подальших хрестоносних діях у Прибалтиці. Забігаючи наперед, зазначимо, що навіть у березні 1237 р., коли частина «воїнів Христових» (колишніх добжинців) переселилася до північноволинського міста Дорогичина, в установчій грамоті надання цим хрестоносцям нових володінь, яку підписав мазовецький князь Конрад, зазначалося, що хрестоносці мають захищати землі означеного володаря від «hereticis et Pruthenis (єретиків і пруссів)». Таким чином, навіть у віддаленому від Пруссії Дорогичині «воїни Христові» мали виконувати завдання по захисту володінь Конрада від нападів прусських племен⁴¹.

Отже, наприкінці 20-х років XIII ст. рицарями на чолі з Бруно було утворено Орден прусських рицарів Христових. У документах він називався «Magister et fratres militie Christi contra Prutenos in Masovie» або «militie Christi fratres in Dobrin»⁴². Але Добжинський орден не мав достатніх ресурсів для ведення виснажливої боротьби з прибалтами і не став потужною мілітарною силою у боротьбі із язичниками, а тому не виправдав сподівань своїх засновників, бо він досить швидко зазнав низки поразок від пруссів.

Тому Конрад Мазовецький та єпископ Христіан у 1230-1231 рр. знову підтверджують надані та надають нові привілеї Тевтонському ордену⁴³. Саме у 1230-1232 рр. тевтонці починають активно діяти у Пруссії. Безпосередніми їх діями в цьому регіоні керував магістр Ордену тевтонців в Пруссії Герман фон Балк. Тоді ж з 30-х років XIII ст. папська курія здійснює низку послідовних кроків, спрямованих на підсилення позицій хрестоносців. 3 серпня 1234 р. папа Григорій IX в італійському місті Рієті взяв під опіку престолу св. Петра і Апостольської Столиці всі землі, що належали Тевтонському ордену, у тому числі і Хелмінську землю, а

також всі землі в Пруссії, які завоюють хрестоносці⁴⁴. Проте тевтонців цікавили не тільки землі войовничих язичників – пруссів, які ще треба було завоювати, а й майно християнських сусідів.

Стосовно одного з них, прусського єпископа Християна, їм допоміг випадок. У 1233 р. авторитетний церковний діяч, який багато років фактично керував всім хрестоносним рухом у регіоні, був захоплений пруссами у полон, де перебував п'ять років. Зрозуміло, що за цей час він втратив не тільки всі свої політичні позиції, а і майже всі володіння у Прибалтиці. У квітні 1235 р. з ініціативи легата папи римського Григорія IX домініканського монаха Вільгельма Моденського відбулася інкорпорація Добжинського ордену разом із його володіннями Тевтонським орденом. З цього приводу 19 квітня того ж року римський понтифік видав спеціальну буллу, де підтвердив факт інкопорації⁴⁵.

Український історик О.М. Масан вважає, що плани інкорпорації добжинців до складу Тевтонського ордену залишилися лише тільки намірами⁴⁶. Проте більш реальним виглядає погляд, що на якийсь час тевтонцям не тільки вдалося залучити до себе частину рицарів Добжинського ордену, а і захопити територію, яку їм надав Конрад Мазовецький⁴⁷.

Природно, що ці події викликали велике незадоволення у мазовецького володаря. Згодом Конраду через суд вдалося повернути Добжинь з округою. Про це красномовно свідчить грамота від 17 жовтня 1235 р. папського легата Вільгельма, куявського єпископа Михайла, інших представників духовенства, яка не тільки фактично підтверджує факт захоплення Добжиня хрестоносцями, а і докладно висвітлено механізм подолання конфлікту. Хрестоносці повертали місто Конраду місто, а мазовецький князь передавав Тевтонському ордену чимало земельних володінь, у тому числі розробки соляних родовищ поблизу Слоньська⁴⁸. 12 січня 1236 р. папа Григорій IX затвердив цю угоду мазовецького князя з тевтонцями⁴⁹.

Мазовецький князь взяв під свою опіку тих рицарів Добжинського ордену, які не захотіли приєднатися до Тевтонського ордену або покинули останній після 1235 р. Саме цих рицарів на чолі зі згаданим магістром Бруном і вирішив через певний час мазовецький князь Конрад використати для реалізації своєї східної політики⁵⁰.

На той час мазовецький володар разом з чернігівськими князями Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом вів жорстку боротьбу з волинськими володарями Данилом та Васильком Романовичами. В серпні 1236 р. військо князя Василька в районі Червена, а згодом на річці Вепр завдало жорстокої поразки мазовцям. Узимку 1237 р. Конрад запропонував рицарям Добжинського ордену поселитися в побузькому місті Дорогичині, що належав Данилові.

У грамоті від 8 березня 1237 р. йдеться про передачу Дорогичина Конрадом Мазовецьким на підставі спадкового права магістру Бруну та рицарям «Ордену Христа дому Добжинського замка» міста Дорогичина разом з територією, що до цього міста прилягає і обмежену річками Буг та Нур, з метою боротьби з пруссами та «еретиками». Рицарі визнавали право патронату з боку

Конрада, а також обіцяли не переходити під владу інших володарів⁵¹. Вочевидь, що безпосередньо перед цією подією мазовецький князь захопив Дорогичинську волость⁵².

На відміну від ситуації на Близькому Сході, на початку XIII ст. у Центральній Європі спостерігається процес перетворення духовно-рицарських орденів, які були перш за все мілітарними структурами, на державні формування, тобто духовно-рицарські ордени ставали державами. Такими церковними державами були Орден мечоносців у землях ливів, латгалів та естів, згодом Тевтонський орден в Угорщині, а потім у Пруссії⁵³.

Васальним від володаря Мазовецького князівства державним утворенням став орден рицарів-добжинців, який заволодів Дорогичинською землею, що до того входила до складу волинських земель. В Галицько-Волинському літопису вміщено повідомлення про зіткнення Данила Романовича з хрестоносцями: «Весне же бывши, пойдоста (Данило. – авт.) на Ятвезе и приидоста Берестью, рекам наводнившимся, и не возмогоста ити на Ятвезе. Данилови рекъшу: «Не лепо естъ держати нашег отчины крижевникомъ Тепличемъ, рекомъмъ Соломоничемъ». И пойдоста на не в силе тяжкце. Приаства град месяца марта, старейшину их Бруна яша, и вои изоимаша, и возъвратися Володимир»⁵⁴. Означена в літописі характеристика рицарів, що перебували у Дорогичині, показує близькість їх за вбранням та статутом з рицарями Ордену тамплієрів («Ордену бідних Рицарів Христа з Соломонова храму (Pauperurum Commilitonum Christi Templique Solamoniaci)»), а порівняння з інформацією грамоти від 8 березня 1237 р. призводить до незаперечного висновку про те, що суперниками волинського князя були добжинські рицарі.

У XIX ст. М. Дашкевич, який докладно розглянув питання про події, пов'язані із зіткненням Данила Романовича з хрестоносцями, схилився до думки, що суперниками волинського князя були якісь тамплієри, загін якого мешкав до прибуття до Дорогичина у Польщі⁵⁵. Пізніше на початку XX ст. М.С.Грушевський писав про конфлікт Данила з якимись «хрестоносними рицарями», яких підтримував мазовецький князь Конрад⁵⁶, проте через два десятиліття польські історики дійшли однозначного висновку про те, що князь Данило воював з рицарями Добжинського ордену⁵⁷. Пізніше про конфлікт волинського князя з добжинцями писали коротко В.Т. Пашуто та І.П. Крип'якевич, а згодом ґрунтовно – О.Б. Головка, М.Ф. Котляр та О.М. Масан⁵⁸. Проте і зараз не тільки у популярній літературі, підручниках, а й навіть серйозних наукових виданнях інколи можна прочитати досить суперечливу інформацію про цю подію, у тому числі і зустріти твердження про війну Волинського князівства з Тевтонським орденом.

Переважає більшість дослідників вважає, що похід князя Данила Романовича з метою визволення Дорогичину відбувся у березні 1238 р.⁵⁹ В історичній літературі висловлювався сумнів щодо літописного пояснення обставин початку походу Данила проти добжинців. Зокрема, М.Ф. Котляр відзначає, що навряд чи для волинського князя розлиття річок було тією несподіванкою, яка могла завадити проведенню походу проти ятвягів.

Історик вважає, що підготовка до походу була лише відволікаючим маневром, щоб приспати пильність рицарів⁶⁰.

Зазначимо, що князь Данило взагалі навряд чи міг тоді готувати похід проти ятвягів, оскільки з ними він тоді підтримував дружні стосунки. Інша справа – волинського князя, безумовно, повинно було турбувати захоплення хрестоносцями важливого стратегічного пункту на річці Буг. Однозначно, що перспектива облоги та штурму міста-фортеці, захопленого добжиньцями, ставило питання про серйозну підготовку до виправи. Не випадково літописець підкреслює, що Данило Романович пішов на рицарів «в силе тяжьце». Як нам здається, тут мова йшла не про незвичну для походу велику чисельність волинського війська, а про особливу інженерну підготовку для штурму фортеці. Вірогідно, що необхідні для цього облогові знаряддя готувалися у Бересті, яке знаходилось неподалік від Дорогичина⁶¹.

О.М. Масан виступає проти перебільшення значення волинсько-добжинського конфлікту, що часто спостерігається в літературі. З такою позицією не можна не погодитися. Дійсно, історик, вірогідно, має рацію, що цей конфлікт не варто розглядати як якусь окрему війну, що загін хрестоносців не був великим. Але, поряд з цим, треба пам'ятати, що навіть такий загін високопрофесійних воїнів, який навряд чи перебільшував дві сотні чоловік, становив значну небезпеку, тим більше, якщо врахувати перебування їх за мурами фортеці, а також те, що їх підтримував потужний мазовецький князь Конрад, який тоді перебував у конфлікті з волинськими князями Данилом та Васильком. Зазначимо для порівняння, що за даними не zaangażованого новгородського літопису, а більш об'єктивної німецької Рифмованої хроніки під час Льодового побоїща 5 квітня 1242 р. загинуло двадцять рицарів, а шестеро потрапило до полону⁶².

Водночас не має підстав для підтримки думки зазначеного історика, висловленої на підставі відносно швидкого захоплення Дорогичина, що ця фортеця мала слабкі фортифікаційні споруди. Контекст літописного повідомлення не дає підстав думати, як це вважає дослідник, що і оволодіння Дорогичина добжиньцями, і його звільнення відбулося в березні 1237 р.⁶³

Завершуючи цей сюжет, необхідно зазначити, що доля не складалася позитивним чином і у тих добжиньців, які приєдналися в 1235 р. до Тевтонського ордену. Через певний час (орієнтовно у 1237 р.) у них з тевтонцями виник конфлікт, останні їх вигнали зі своєї організації, а тому колишні добжиньці мусили приєднатися до невеличкого об'єднання іоаннітів (офіційна назва «Орден кавалерів святого Іоанна (Ordo Equitum Sancti Johannis)»), яке мало якісь невеликі володіння на нижній Вісі. Проте це об'єднання не відіграло реально помітного впливу у політичному житті прибалтійського Помор'я.

Відомо, що іоанніти і тамплієри, що мешкали у Польщі, а також якісь загони тевтонських рицарів (є інформація, що у зв'язку з подіями в Польщі Тевтонський орден відклав на певний час свій наступ на північноруське місто Псков!) прийшли на допомогу польським полкам навесні 1241 р., і більшість з них загинула 9 квітня у битві під Легницею проти монгольських ратей. Отже, у час

зіткнення з монгольськими нападниками, вірогідно, і була записана остання сторінка історії добжинських рицарів, частина братів яких знаходилась в лавах іоаннітів, а інша – тевтонських рицарів.

Таким чином, у березні 1237 р. мазовецький князь Конрад зробив спробу відновити Добжинський орден, передавши йому землі північноволинського міста Дорогичина, проте вже через рік після походу князя Данила Романовича на північ цей духовно-рицарський орден перестав існувати, а Дорогичинська волость була повернута до складу володінь Романовичів.

Говорячи про утвердження хрестоносців у Прибалтиці, значимо, що, починаючи з початку 30-х років XIII ст. у Західній Прибалтиці поступово, в жорстокій боротьбі з пруськими племенами, утверджується Тевтонський духовно-рицарський орден. Важливим періодом у його розвитку стала друга половина 30-х років XIII ст. В 1237 р. Тевтонський орден добився приєднання до його складу Ордену мечоносців, що значно розширило територію його адміністрування⁶⁴, а під кінець 30-х років внаслідок проведення активної дипломатичної діяльності значно ослабив одного з найбільших своїх конкурентів – поморського князя Святополка, а також шляхом проведення рішучих військових кампаній зміцнив свою присутність в пруських землях Вармії, Барті та Наттангії. Ці успіхи вже у найближчому часі призвели до різкого збільшення міграції до Прибалтики населення безпосередньо з германських земель, що істотно розширювало перспективи утвердження орденської держави у Прибалтиці в наступні десятиліття XIII ст.

Примітки:

1. Повесть временных лет – М., 1950 (далі – ПВА). – Ч. 1. – С. 34.
2. Про місію Бруно Кверфуртського на Русь див.: *Epistola Brunonis ad Henricum II regem* // *Monumenta Poloniae Historica*. – Lwów, 1868. – Т. 2. – Р. 225-228 (далі – МРН); Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. / А.Б. Головка. – К., 1988. – С.17-28; Головка О.Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) / О.Б. Головка // *Україна і Польша в період феодалізму*. – К., 1991. – С. 23-24.
3. Thietmari Chronicon. – L. 6,91. Хроніку Тітмара Мерзебурзького наводимо за виданням: Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. – Berlin, 1962. – 516 s.
4. *Annales Quedlinburgenses*, ed. G.H. Pertz // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* (далі – MGH SS). – Hannoverae, 1844. – Т. 3. – Р. 80.
5. ПВА. – Ч. 1. – С. 103.
6. Там же. – С. 13.
7. Про політику Русі щодо Ятвягії та Литви у XII ст. див.: Головка О.Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.)... – 28-32.
8. *Annales Magdeburgenses*, ed. G.H. Pertz // MGH SS. – Т. 16. – 1859. – Р. 188.
9. Włodarski B. Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich / B. Włodarski // *Zapiski naukowe Towarzystwa naukowego w Toruniu*. – Т.24. – Toruń, 1959. – S. 27.
10. Пашуто В.Т. Внешняя политика древней Руси / В.Т. Пашуто. – Москва, 1968. – С. 155.

11. Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X-XIII вв. / А.Б. Головка. – С. 78; Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич и його доба / О.Б. Головка. – К., 2001. – С. 46.
12. Саганович Г. Русь у палітиці кривжовых паходаў (XII-XIII ст.) / Г. Саганович // Україна в Центрально-Східній Європі (найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 72-73.
13. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т. 2. – М., 1908. – Стб. 386.
14. Powerski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego / J. Powerski. – Toruń, 1968. – S. 128.
15. Powerski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego... – S. 128.
16. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 702.
17. Там же. – Стб. 776.
18. Tyszkiewicz J. Cultural process connected with expansion of the Rus of Kiev towards Lithuania in the 9-th – 11-th centuries / J. Tyszkiewicz // Archeologia Polona. – Wrocław, Krakow, Gdansk, 1975. – P. 118-120. Див., також: Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) / О.Ф. Сидоренко. – К., 1992. – С. 69-70.
19. Zajaczkowski S. Najdawniejsze osadnictwo Polski na Podlasiu / S. Zajaczkowski // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych. – Lwów, 1937. – T. V. – S.40-41; Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung / G. Rhode. – Bd. 1. – Köln, Graz, 1955. – S. 101; Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdanskiego... – S. 128; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264 / M. Bartnicki. – Lublin, 2005. – S. 157-158; та ін.
20. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmużka i wszyskiej Rusi. – T.1. / M. Strykowski. – Warszawa, 1846.– S.202,212; Bartnicki M. Problemy polityczne i militarne pogranicza polsko-ruskiego w ostatniej ćwierci XII wieku / M. Bartnicki // Na pograniczu kultur, języków i tradycji. Prace ofiarowane prof. Ryszardowi Szczygłowi w 60-tą rocznicę urodzin. – Lublin, 2004. – S.34-36.
21. Historia Polski. – T.1, cz.1. – Warszawa, 1957. – S.339-340 (автори – Г. Лябуда і Ю. Бардах).
22. Матузова В.И. От «нового воинства» к «новым войнам»: Тевтонский орден на пути из Святой Земли в Пруссию / В.И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы: 2009 г.: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. – М., 2010. – С. 472-473.
23. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Budaе, 1829. – Т. 3, v.1. – P. 106-108, 370.
24. Матузова В.И. От «нового воинства» к «новым войнам»: Тевтонский орден на пути из Святой Земли в Пруссию... – С. 473.
25. Biskup M., Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. / M. Biskup, G. Labuda. – Gdańsk, 1986. – S. 112-117.
26. Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T.I. Ed. E. Kochanowski. – Varsaviae, 1919. – № 238. – P. 249-254.
27. Ibid. – № 264. – P. 283-285.
28. Ibid. – № 279. – P. 305.
29. Ibid. – № 296. – P. 335-338; № 297. – P. 338-340; № 287. – P. 318-320; № 288. – P. 320-322.
30. Petri de Dusburg, ed.T.Hirsch, M.Töppen, E.Strehle // Scriptorum Rerum Prussicarum. – Bd. 1. – Leipzig, 1861. – S. 4; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской. Издание подготовила В.И.Матузова. – М., 1997. – С. 18-19.

31. Мугуревич Э. Учреждение и военная деятельность ордена меченосцев в Прибалтике (1202-1236) Э. Мугуревич // Восточная Европа в древности и средневековье. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей. – Москва, 1994. – С.60.
32. Preußisches Urkunderbuch. Polische Abtheilung. – Bd. 1, h. 1. – Königsberg, 1882. – №.66. – P.49; Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T.I. – №266. – P.288-291.
33. Preußisches Urkunderbuch. Polische Abtheilung. – №.67. – P. 50; Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. – S. 30.
34. Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв... – С. 98.
35. Котляр М.Ф. Коментар до літопису / М.Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С. 225.
36. Головки О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головки. – К., 2006. – С. 309.
37. Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu / M. Starnawska. – Warszawa, 1999. – S. 107.
38. Die mittlere Chronik von Oliva // Scriptores rerum Prussicarum. Hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. – Bd. 1. – Leipzig, 1861. – S. 676.
39. Polkowska-Markowska W. Dzieje zakonu dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestji krzyżackiej / W. Polkowska-Markowska // Roczniki Historyczne. – №2. – 1926. – S. 178.
40. Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu / M. Starnawska. – Warszawa, 1999. – S. 111.
41. Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T. 1. – № 366. – P. 421.
42. Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego / B. Włodarski. – Toruń, 1971. – S. 30.
43. Preußisches Urkunderbuch. Polische Abtheilung. – № 72-75, 78, 82, 83. – P. 53-57, 59, 61-62.
44. Ibid. – №108. – P. 77.
45. Ibid. – №118. – P. 88.
46. Масан О.М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року). Ч.1. / О.М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип.1. – С. 47; Масан О.М. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємодій // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 2 (28) / О.М. Масан. – Чернівці, 2008. – С. 140.
47. Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego... – S. 47; Biskup M. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach... – S. 129.
48. Preußisches Urkunderbuch. Polische Abtheilung. – №119. – P. 89; Biskup M. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia... – P. 129.
49. Preußisches Urkunderbuch. Polische Abtheilung. – № 122. – P. 92.
50. Łowmiański H. Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV / H. Łowmiański // Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. – Wrocław etc., 1973. – S. 238.
51. Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. – T. I. – № 366. – P. 421.
52. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф. Котляр. – К., 1985. – С. 144.
53. Головки О. Давня Русь і хрестові походи / О. Головки // Східний світ. 2000 р. – Вип. 2. – К., 2001. – С. 26-27.
54. ПСРА. – Т. 2. – С. 776. Про конфлікт Данила Романовича з добжинцями див: Ждан М. Романовичі і німецький хрестоносний Орден /

- М. Ждан // Український історик. – 1973. – № 34(39-40). – С. 54-68; Włodarski B. Polska i Ruś: 1194-1340 / B. Włodarski. – Warszawa, 1966. – S. 113; Szczawelewa N.I. Sprawa pruska w polityce Daniela Halickiego / N.I. Szczawelewa // Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyki od XIII do połowy XVI wieku. – Toruń, 1990. – S. 52-53; Котляр М.Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом / М.Ф. Котляр // Середньовічна Україна. – К., 1996. – С. 17-28; Масан О.М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року) / О.М. Масан // Питання стародавньої історії, археології й етнографії. – Вип. 1. – Чернівці, 1996. – С. 41-52; Вип. 2. – Чернівці, 1996. – С. 52-62; Масан О.М. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин... – С. 137-149; Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. / О. Головка. – К., 2002. – С. 70-72; та ін.
55. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям / Н.П. Дашкевич. – К., 1874. – С. 17.
56. Грушевский М.С. История Украины-Руси / М.С. Грушевский. – Львов, 1905. – С. 55.
57. Polkowska-Markowska W. Dzieje Zakonu Dobrzyńskiego. Przyczynek do kwestji krzyżackiej... – S. 205; Włodarski B. Polska i Ruś: 1194-1340 / B. Włodarski. – Warszawa, 1966. – S. 113; Lomianski H. Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV... – S. 238; Starnawska M. Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu... – S. 111.
58. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1950. – С. 217; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1968. – С. 258; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2. / І.П. Крип'якевич – Львів, 1999. – С. 126 (книга написана наприкінці 50-х років XX ст.); Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв... – С. 98-99; Головка О.Б. Корона Даниила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О.Б. Головка. – К., 2006. – С. 309-313; Котляр М.Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом... – С. 17-28; Масан О.М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року). – Вип. 1... – С. 41-52; Вип. 2... – С. 52-62; Масан О.М. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин... – С. 137-149; та ін.
59. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям... – С. 18; Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство... – С. 126; Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв... – С. 99; Котляр М.Ф. Коментар до літопису... – С. 225; та ін.
60. Котляр М.Ф. Війна Волинського князівства з Добжинським орденом... – С. 23-24.
61. Там же. – С. 24-25.
62. Матузова В.И. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270. Тексты, перевод, комментарии / В.И. Матузова Е.А. Назарова. – М., 2002. – С. 234.
63. Масан О.М. Добжинський орден (до історії дорогичинського інциденту 1237 року). Ч. 2 / О.М. Масан // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнографії. – Вип. 2. – С. 52-62; Масан О.М. Данило Романович і лицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин... – С. 142.
64. Конопленко А.А. К вопросу о причинах слияния Тевтонского ордена и Ордена меченосцев / А.А. Конопленко // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов, 2006. – Вип. 7. – С. 143-156.

В статтє охарактеризован процесс проникновения крестоносцев в Центрально-Восточную Европу, проанализированы исторические обстоятельства возникновения Добжиньского ордена крестоносцев, его отношения с польскими и русскими князьями, руссами, литовцами.

Ключевые слова: крестоносцы, рыцари, мазовецкие князья, русские князья, Добжинский орден, Дорогочин.

Отримано: 14.09.2011

УДК 94(477.8)“12”

Леонтий Войтович
(Львів)

ЧИ БУВ ГАЛИЦЬКИМ КНЯЗЕМ ШВАРН ДАНИЛОВИЧ?

Стаття присвячена одній з найбільш дискусійних проблем історії Галицько-Волинської держави середини другої половини 1260-х рр. Обґрунтовується вірність давньої версії М. Грушевського, що після смерті короля Данила Романовича Галицьке князівство залишилося за його старшим сином Левом Даниловичем.

Ключові слова: Лев Данилович, Шварн Данилович, Галицьке князівство, Данило Романович, Василько Романович.

Останні роки правління короля Данила Романовича (1258-1264), його смерть та бурхливий перехідний період 1264-1269 рр. є чи не найбільш дискусійними моментами всієї історії Галицько-Волинської держави¹.

Перші дослідники галицько-волинської історії вважали, що сюзереном Галицько-Волинської держави по смерті короля Данила Романовича став його брат Василько, син Данила Лев зберіг за собою тільки Перемишльське князівство, а інший син – Шварн – Холмське, Галицьке, Белзьке і Червенське князівства². Фактично ці погляди підтримав недавно Даріуш Домбровський³.

За Михайлом Грушевським сюзереном Галицько-Волинської держави став Василько Романович, який тримав свою столицю у Володимирі. Лев Данилович утримував Перемишльське і Галицьке князівства, без Тербоваянського уділу, який, схоже, одержав Мстислав Данилович. А Холмське та Белзьке князівства дістав Шварн Данилович. На думку історика майже відразу між князями розпочалася конфронтація, в якій Василько та Шварн виступили проти Льва Даниловича⁴. Цю версію підтримав Петро Грицак⁵.

Іваном Крип'якевич писав, що Василько Романович тримав Володимир і Берестя, Лев Данилович – Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства, Мстислав Данилович – Луцьке, а Шварн Данилович – Холмське і Дорогичинське⁶. З цим поглядом солідаризується Леонтий Войтович, звернувши увагу, що Слонімське князівство залишилося в руках Василька Романовича, сина Романа Даниловича⁷, а також Михайло Кучинко⁸.

Володимир Пашуто наголошує, що сюзереном Галицько-Волинської держави став Шварн Данилович, до володінь якого входи-

ли Галич, Холм, Белз, Дорогичин і Чорну Русь. Василько Романович зберіг Володимир та Слонім. Лев Данилович отримав Перемишль і Львів, а Мстислав – Луцьк⁹. Аналогічну позицію займають Микола Котляр¹⁰, Ярослав Ісаєвич¹¹ та Дмитро Александров¹².

Проте, питання, хто ж все-таки отримав найпрестижніше з князівств – Галицьке – залишається актуальним і потребує ґрунтовнішого дослідження.

Звернемося до аналізу ситуації останніх років панування короля Данила Романовича. Війна з Золотою Ордою у 1258-1260 рр. завершилася поразкою короля Данила Романовича. Хану Берке вдалося порівняно незначними зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, полководець хана Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність Південно-Західної Русі та зумів розірвати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили волинських князів разом з ними підступно атакувати литовські землі, організували велике повстання прусів під проводом Геркуса Мантаса, зв'язавши цим сили Тевтонського Ордену, і жорстоким штурмом та різаниною в Сандомірі нейтралізували польських князів. Ні краківський князь Болеслав Сором'язливий, ні мазовецький князь Земовит не встигли прийти на допомогу Сандомиру. Кампанія була блискавичною і угорці навіть не встигли зібрати війська, поки до них дійшли відомості про дані події і вони роздумували ще робити далі – військо Бурундая вже поверталосся¹³.

Король Данило Романович не встиг захистити своєї південно-східні кордони низкою потужних фортець з кам'яними стінами та метальною артилерією як це було у Холмі. Зіграла свою роль і політична короткозорість папи Олександра IV, який не зміг оцінити історичної перспективи укладеного союзу, а свою енергію спрямував на другорядні питання прийняття в руських церквах латинської меси замість літургії св. Іоанна Златоустого¹⁴.

Самому королю Данилові Романовичу довелося емігрувати в Угорщину. Його головні міста залишалися безборонними, а союзники паралізованими. Від кінця 1259 – початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило зникає з сторінок Галицько-Волинського літопису, що виглядає дивно на фоні панегіричного характеру цього літопису. Цей період король провів у своїй останній еміграції¹⁵.

12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Кресенбруна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара, розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, "Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros"¹⁶. Ісидор Шараневич¹⁷, Мирон Кордуба¹⁸ та Михайло Грушевський¹⁹ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля Русі у цій битві. На той час він вже не був зацікавлений у змаганні за спадщину за Бабенбергів. І справді, відразу ж після відходу Бурундая, маючи конфронтацію з литовцями, зруйновані міські укріплення і пригнічену атмосферу програної війни, не міг би Данило Романович взяти участь у черговій авантюрі свата, якби обставини не закину-

ли його в Угорщину. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив отримати від Бели IV якесь володіння (подібно до того як його давній суперник князь Ростислав Михайлович отримав князівство в Мачві²⁰), служба з якого і зобов'язала його взяти участь у штірійській кампанії.

Михайло Грушевський також слушно звернув увагу на помилку хроніста Яна Длугоша, який приписав участь в цій битві ще Леву та Роману Даниловичам. Роман на той час вже пішов з життя, Лев Данилович, який виконав умови Бурундая, не мав потреби вдаватися до еміграції. Він залишився в краї, тримаючи Перемишльське, Галицьке та Белзьке князівства. Під Кресенбруном з Данилом могли бути тільки Мстислав та Шварн Даниловичі.

Угорський джерелознавець Густав Венцель вважав, що Данило в цій битві брав участь з власним військом²¹. Напевно король Данило з дружиною виїхав в Угорщину через польські землі. Цікава згадка джерела про татарський загін. Данило Романович одним з перших князів зрозумів, що для звільнення від монгольської зверхності потрібні негайні реформи по створенню сильної сучасної армії, здатної протистояти напасникам²². В ході цих реформ його військо запозичило деякі зразки більш дешевого і ефективного ординського озброєння. Тому його підрозділи могли бути схожими на ординські. За ординців могли бути сприйняті і половецькі воїни, які також могли бути в дружині короля Данила. Самі ж ординці брати участь в цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від ханського покарання. Монголи не могли йому пробачити самовільне прийняття королівського титулу та ще й з претензіями на всю Русь. Свого часу Бату ясно дав зрозуміти, що монголи не збираються відновлювати державу Русь і будуть з її князями будувати стосунки вибірково на власний розсуд.

В умовах, коли у 1260 р. розпочалася боротьба за трон великого каана (монгольського імператора) між Хубілаєм та Арик-Бугою, який спробував прогнати з Самарканду, Бухари та Мавераннахра емірів Берке, золотоординський хан не наважився розпочати війну проти Хулагуїдів. Хроніст Рашид ад-Дін згадує про чисельні посольства Берке до Хулагу. Під час переговорів Берке пробував домовитися із суперником, він навіть видав йому оглана Балакана, звинуваченого у чарах проти Хулагу. Однак ілхан стратив Балакана та підступно вбив огланів Кулі і Татара. Берке мусив воювати. Бойові дії розпочалися у 1262 р. і з перервами тривали майже до кінця 60-х років XIII ст. У 1263 р. ціною великих втрат на р. Курі хан Берке завдав поразки Хулагу. За свідченням арабського історика Ібн Василя, стоячи над горами монгольських трупів, Берке з гіркою сказав: "Якщо б ми діяли спільно, то завоювали б весь світ"²³.

Тільки за таких обставин з'явилися сприятливі умови для повернення короля Данила. Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі²⁴ (біля Телицького перевалу у верхів'ях Пограду, нині с.Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту у Польщі)²⁵. З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довший час:

“король же баше печалоуѣ ѿ братѣпо великоу и ѿ сновцѣ свонмѣ Володимерѣ зане молодѣ баше”²⁶.

Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Сором'язливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому “положиша радѣ межі собою ѿ землю Роускоюу и Ладьскоу оутвердивъшеса кртмѣ чтнмѣ”²⁷. Це означало закінчення останньої еміграції, остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали, і відновлення стосунків, які були до походу Бурундая.

Схоже, що король Данило Романович все ще зберігав надію в союзі з іншими європейськими християнськими державами відвоювати від монголів землі всієї Русі. Тернавський з'їзд князів також, схоже, торкнувся переділу столів в королівстві, яка привела до подальшої конфронтації між синами Данила Романовича. Найближчий соратник короля Данила в його численних походах його старший син Лев Данилович опинився мало не в опозиції до батька, перші місця поряд з яким зайняли Шварн та Мстислав, які були з ним в еміграції і підтримували його політику²⁸. До неї Лев Данилович, краще поінформований про реальний розвиток ситуації, напевно, ставився з недовірою. З того часу волинські літописці відразу ж починають малювати образ князя Лева як “безчесно го князя”, на що справедливо звернув увагу Маріуш Бартніцький²⁹.

Ризикну припустити, що проти продовження політики звільнення земель Русі з-під ординської опіки виступив також Василько Романович. Король Данило, чий авторитет був незаперечним (повністю погоджуюся з цим висновком Д. Домбровського³⁰), схоже, відреагував відразу різко. Він відібрав у брата Василька Луцьку землю і передав її своєму синові Мстиславові, а від Лева відібрав Галицьку землю, передавши її Шварну. Чи встиг він реалізувати це своє рішення? Завжди слухняний старшому братові Василько Романович його волю виконав. Мстислава Даниловича бачимо у Луцьку, але наймовірно, щоби він отримав цей стіл аж після смерті батька, коли створеною державою був Василько Романович чи котрийсь з Даниловичів. Тим більше, що тримаючи всю Волинську землю та маючи можливість передати її у спадщину єдиному синові Володимирі, Василько Романович за жодних умов по смерті старшого брата цього би не зробив. Не віддав би Луцька і Володимир Василькович, якби він його успадкував від батька. А тим більше не передав би пізніше Мстиславу Даниловичу Володимир, якби на користь останнього Лев змусив його віддати Луцьк з Східною Волиною, як це вважає Д. Домбровський³¹.

Шварн до смерті батька залишався з ним у Холмі. Чи віддав Лев молодшому братові Галицьке князівство, на яке безперечно мав ярлик від Берке?

Лев Данилович після 1245 р. вже тримав Перемишльське і Белзьке князівства. Саме заснування Львова на межі цих князівств є поважним свідченням такого стану речей. На думку Івана Паславського це відбулося між 1240 та 1256 рр.³² Думаю, що швидше після 1245 р., коли після битви під Ярославом Белзьке князівство

перейшло до Лева Даниловича, і до 1256 р., коли маємо першу згадку про Львів, як існуюче місто. Середнє положення Львова між Перемишльським та Белзьким князівствами на перехресті шляхів з Перемишля та Белза до Галича найкраще відповідало місту, названому в честь князя, який володів обома цими князівствами.

У 1259 р., коли монголи змістили Данила Романовича, ярлик на Галицьке князівство міг отримати тільки Лев Данилович, який і виконав вимогу Бурундая щодо зруйнування таких міст як Стожок та Данилів³³. Те, що Бурундай після зруйнування Сандомира пройшов спокійно через Перемишльське і Галицьке князівства, нікого не зачепивши, теж може бути свідченням, що монголи вважали Лева Даниловича цілком лояльним васалом. Лев мав солідний військовий досвід і продовжував реорганізацію війська, розпочату батьком, про що побіжно свідчать і розкопки Львова останніх років, зокрема віднайдення гігантського кушнірського комплексу, де, схоже, виготовлялися кояри для захисту коней³⁴. До часу повернення батька з еміграції ресурси цього князя були найбільшими з усіх Романовичів, з монголами у нього було повне порозуміння, а відваги та впертості Льву Даниловичу не потрібно було займати.

Сама дата смерті Данила Романовича теж викликає певну дискусію. Микола Дашкевич відносив смерть короля між весною 1263 р. та весною 1264 р.³⁵ 1264 р. приймали Денис Зубрицький³⁶ та Ісидор Шараневич³⁷, 1265 р. – Микола Баумгартен³⁸. Микола Карамзін³⁹ услід за польськими джерелами відносив смерть Данила Романовича до 1266 р. Після М. Грушевського⁴⁰ загальноприйнятою датою стало літо 1264 р. За уточненнями Д. Домбровського, з якими можна повністю погодитися, це сталося весною в кінці травня – не пізніше початку червня 1264 р.⁴¹ Смерті Данила Романовича передувала важка хвороба («а король башеть тогда впалъ в болеть великоу»⁴²), тобто можна припускати, що з кінця 1263 р. Данило Романович практично відійшов від активної політичної діяльності. Важка хвороба могла розпочатися і раніше. Зрозуміло, що таку ситуацію намагалося використати оточення короля, зокрема Шварн Данилович, який не покидав батька.

Мстислав Данилович, схоже, одразу ж взяв від Василька Романовича Луцьке князівство зі Східною Волинною. До цих володінь Данило Романович додав ще якусь волость з Галицького князівства з Стожком, бо інакше неможливо пояснити як це місто могло опинитися у володіннях луцького князя⁴³.

Шварн залишався у Холмі, інтригуючи проти старшого брата. Волинські літописці, вороже настроєні проти Лева Даниловича, зафіксували, що обидві столиці (Холм та Галич) належали Шварну Даниловичу⁴⁴. Можливо, що хворий Данило Романович вдруге підтвердив надання Галича молодшому синові. Але останній не поспішав, маючи відомості про важку хворобу батька, виконувати його рішення, а Шварн Данилович не наважувався силою домогтися його виконання. Він шукав (і не безуспішно) порозуміння та зближення з Васильком Романовичем.

Лев Данилович, у свою чергу, прагнув досягти згоди з Мстиславом Даниловичем, віддавши йому Стожок з волостью. Одночасно

він зміцнював свій союз з угорським королем Белою IV, якому доводився зятем. Невдовзі по смерті Данила Романовича 5 жовтня 1264 р. на весіллі сина Бели IV славонського герцога Бели та Кунігунди, дочки маркграфа бранденбурзького Оттона III поблизу міста Потенбург, в числі гостей з боку угорського короля був присутнім der kunic von Râzen⁴⁵, яким за добре обґрунтованою версією сербського історика Джури Гарді був саме Лев Данилович⁴⁶. Весілля, яке фактично було зїздом володарів Центрально-Східної Європи, Лев Данилович використав для зміцнення своїх зв'язків. Цікаво і те, що австрійський хроніст назвав його королем, що може бути свідченням того, що в Європі трактували Лева Даниловича як легітимного спадкоємця Данила Романовича і створена королівства Русі. Про це свідчить і місце серед гостей, яке він займав на весіллі. Зрозуміло, що Лев Данилович не коронувався, бо коронаційні регалії знаходилися у Холмі. Крім того, він не хотів дружити з золотоординським ханом Берке, особливо після успішного походу на Константинополь, проведеного у 1264 р. еміром Ногаєм.

Тісні стосунки Лева Даниловича з Белою IV підтверджує і перебування при його дворі у квітні 1268 р. дружини князя – Констанції, де вона зустрічалася зі своїми сестрами Кунегундою, дружиною Болеслава Сором'язливого, та Йоланою, дружиною калішського князя Болеслава Побожного⁴⁷. Через тестя і дружину Лев Данилович підтримував союзні стосунки з польськими князями. Не випадково ж, якщо ще у 1265 р. Шварн Данилович розглядав Болеслава Сором'язливого як союзника⁴⁸, то вже у 1266 р. дійшло до відвертої війни⁴⁹.

Показовим є факт вбивства Войшелка (сина Міндовга) на зустрічі у Володимирі між 18-23 квітня 1267 р.⁵⁰ На той час Шварн отримав від Войшелка Велике князівство Литовське⁵¹, тобто реально став потужним володарем. Не просто було змусити Василька Романовича організувати зустріч з Войшелком⁵². При цьому сам Василько Романович не був зацікавленим у цій зустрічі, де мова йшла про передачу литовського престолу саме Левові. Войшелк побоювався Лева Даниловича, зрозуміло, не через свою причетність до загибелі Романа Даниловича (пройшло мало не десять років, змінилися політичні обставини), а через очевидне небажання віддавати у руки останнього Литву (Шварн Данилович все-таки був його шурином). І Василько Романович гарантував безпеку Войшелкові, тобто зробив все щоб ця зустріч відбулася. Це могло статися тільки у тому випадку, якщо Лев на той час володів не одним малим Перемишльським князівством, а Перемишльським, Галицьким і Белзьким князівствами та спирався на союз з Угорщиною, польськими князями та міг розраховувати на допомогу Золотої Орди.

Таким чином, підводячи підсумки, можна стверджувати, що на снемі у Тернаві в кінці 1262 р. король Данило Романович, домагаючись продовження антиординської політики, а також утверджуючи майбутні свої прямі нащадків, прийняв рішення про наділення володіннями Мстислава та Шварна Даниловичів, які перебували з ним на еміграції, відібравши у брата Василька Романовича Луцьке князівство, а у старшого сина Лева – Галицьке

князівство. Однак наступна хвороба та смерть короля Данила у кінці травня – на початку червня 1264 р. завадили повній реалізації цього рішення. Шварн Данилович залишився у ХоLMі й так і не зміг реально зайняти галицький престол. Територія Галицького князівства, за винятком невеликої волості із Стіжком, яка була передана Мстиславу Даниловичу, залишилася під контролем князя Лева Даниловича. Якщо ж Шварн Данилович і носив якийсь час титул князя галицького, то сучо номінально.

Примітки:

1. Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича / Л. Войтович // Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 100-106; Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza i jego następcach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej / D. Dąbrowski // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів, 2010. – С. 289-305.
2. Зубрицький Д. История древнего Галичско-Русского княжества / Д. Зубрицький. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 203-204; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси / И. Шараневич. – Львов, 1863. – С.108.
3. Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza... – S. 304.
4. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 92.
5. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк, 1958. – С. 116-117.
6. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів, 1999. – С. 135.
7. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. / Л. Войтович. – Львів, 1996. – С. 89.
8. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, ХоLMщини та Підляшшя в X-XIV століттях / М. Кучинко. – Луцьк, 2009. – С. 414.
9. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1950. – С. 289-290.
10. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – К., 1998. – С. 214-215.
11. Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава / Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – С. 22.
12. Александров Д.Н. Феодальная раздробленность Руси / Д.Н. Александров. – М., 2001. – С. 98-101.
13. Войтович Л. Останні роки короля Данила Романовича... – С. 301-305.
14. Паславський І. Коронація Данила Галицького... – С. 80-86.
15. Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича / Л. Войтович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк, 2009. – С. 89-96.
16. "... ДаниоМ королем Русі з своїми синами та підрозділами русі і татар" (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. IX. – Stuttgart, 1851. – P.184).
17. Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik als Quellen / I. Szaraniewicz // Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Wien, 1872. – S. 84, 144-145.
18. Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 10. – С. 1-2.
19. Грушевський М. Історія України-Русі / М. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 519.

20. Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? / Д. Гарді // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 20. – С.197-203.
21. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / ed. G. Wenzel. – 7 kötet. – Budapest, 1869. – P. 383.
22. Войтович А. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. / А. Войтович // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів, 2006. – № 571. – С. 89-93.
23. Войтович А. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л. Войтович. – Львів, 2004 – С. 105-106.
24. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. – Стб. 857.
25. Літопис Руський / переклав А. Махновець. – К., 1989. – С. 571.
26. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 857.
27. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 857.
28. Див.: Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza... – S. 299-300.
29. Bartnicki M. Wizerunek “безчесного князя” w Kronice Halicko-Wołyńskiej / M. Bartnicki // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 93-100.
30. Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza... – С. 297-298.
31. Ibidem. – С. 304.
32. Паславський І. Коли і хто заснував Львів? Вірогідні і невірогідні дати заснування столиці Галичини / І. Паславський. – Львів, 2010.
33. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 849-850.
34. Войтович А. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович / А. Войтович // Вісник Національного Університету „Львівська політехніка”. – № 502. Держава та армія. – Львів, 2004. – С. 13-18.
35. Дашкевич М. Княжение Данила Галицкого по руским и иностран-ным известиям / М. Дашкевич. – К., 1873. – Прим. 4. – С. 10-11.
36. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Ч.3. / Д. Зубрицкий. – Львов, 1855. – С. 202.
37. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси / И. Шараневич. – Львов, 1863. – С. 107.
38. Баумгартен Н. Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича / Н. Баумгартен // Летопись Историко-Родословного Общества в Москве. – 1909. – Вып. 1 (17). – Т. 5. – С. 13.
39. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин. – М., 1992. – Т. 4. – С. 68, 225-226.
40. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 44-45, 69.
41. Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza... – С. 293-294.
42. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 862.
43. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 912.
44. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 870.
45. Ottokars österreichische Reimchronik / ed. von J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. – Hannover, 1890. – Т. 5, pars 1. – P. 106.
46. Гарді Д. Хто був der kunic von Râzen на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року / Д. Гарді // Княжа доба. – Вип. 5 (у друці). Щоро вдячний сербському історикові за можливість ознайомитися з дослідженням в рукописі.

47. Там само.
48. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 864.
49. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 864, 867.
50. Крайцэвіч А. К. Войшалк (1264–1267). Інтелігент на троні (2008) / А. Крайцэвіч. – Режим доступу: [www//pawet.net/library/history/bel_history/kraucewicz/29/](http://pawet.net/library/history/bel_history/kraucewicz/29/)
51. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 868.
52. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 868.

Статья посвящена одной из наиболее дискуссионных проблем истории Галицко-Волынского государства середины второй половины 1260-х гг. Обосновывается верность давней версии М. Грушевского, что после смерти короля Данила Романовича Галицкое княжество осталось за его старшим сыном Львом Даниловичем.

Ключевые слова: Лев Данилович, Шварн Данилович, Галицкое княжество, Даниил Романович, Василько Романович.

Отримано: ???.?.2011

УДК 94(474.5)”14/15”:339.543

Дмитро Ващук
(Київ),
Лариса Жеребцова
(Дніпропетровськ)

МИТНІ ПРИВІЛЕЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЇВ-МИТНИКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (КІНЕЦЬ XV – СЕРЕДИНА XVI СТ.)

У статті на основі орендних договорів, представлених у книгах Литовської Метрики, аналізується юридичний статус євреїв-митників як державних службовців у Великому князівстві Литовському наприкінці XV – середині XVI ст.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Литовська Метрика, митник, оренда, правовий статус.

Доходи від митних зборів складали більшу частину поповнення скарбу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Саме тому влада орендувала їх конкретним особам на певний період часу, як правило, від року до трьох. З митником від імені великого князя укладали спеціальний договір, умови якого обумовлювали термін оренди, її загальну суму, порядок внесення орендної платні, а також деякі права орендарів та їх слуг. У даній статті звертається увага саме на ті умови, що відображають юридичний статус цих державних службовців.

Етнічне походження митників було різним, переважно, це були євреї, які займалися торгівельною діяльністю і мали змогу виплачувати наперед майже всю суму орендної платні «живими» грошима, яких скарб ВКЛ постійно потребував. На основі

орендних договорів, представлених у книгах Литовської Метрики (далі – АМ), з'ясуємо правове становище євреїв-митників. Важливо з'ясувати чи відрізнялося воно від правового становища митників іншого етнічного походження, чи мали митники, як державні службовці, взагалі окремий статус.

Актуальність такого дослідження аргументується незначною кількістю публікацій безпосередньо за поставленою проблематикою. Незважаючи на те, що історія литовських євреїв XIV-XVI ст. частково представлена в історіографії (праці С. Бершадського¹, О. Прицака², С. Лазутки та Е. Гудавічюса³, І. Тишкевича⁴, М. Хорна⁵, Ю. Вербіцкене⁶, Д. Ващука⁷, А. Блануци⁸, А. Жеребцової⁹), досліджень з аналізу митних привілеїв як джерел до вивчення правового становища євреїв-митників вказаного періоду немає.

У ході дослідження були проаналізовані 60 привілеїв на оренду митних, воскових і соляних комор євреям з 1484 до 1569 р. по всій території ВКЛ, що містяться в АМ. Орендні договори представлені в книгах АМ документами виду «аренда» і «лист арендовний». За своїм характером це жалувані грамоти вказаного типу, якими представників місцевої адміністрації (воєвод, намісників, старост) повідомляли про передачу в оренду митних зборів в їхньому регіоні. Договори-оренди разом із фінансовими звітами митників – «личбами» та «квитациями» – можемо вважати спеціальною митною документацією, що відображає порядок стягнення митних зборів та юридичний статус митників.

Хронологічний розподіл документів-оренд євреям у межах досліджуваного періоду відображає митну політику влади щодо управління та контролю митними зборами взагалі. Так, період з кінця XV ст. до 1536 р. представлений 32-ма документами на оренду митних зборів, період з 1536 р. до середини 1550-х рр. – 5-ма документами, період з середини 1550-х до 1569 р. – 23-ма документами. Майже повна відсутність договорів оренд, укладених з євреями-митниками з середини 30-х до середини 50-х рр. XVI ст. пояснюється спробами королеви Бони здійснити митну реформу на землях ВКЛ та відсторонити євреїв від вигідних орендних контрактів. У 1536 р. Бона отримала в управління всі митні округи ВКЛ (на білоруських землях), а в 1538 р. і волинський¹⁰. За реформою на кожну головну комору митного округу призначила трьох митних справець і окремо зазначила, що євреї мають бути відсторонені від оренди митних зборів по закінченню терміну їхньої діяльності: «А што ся дотычеть жидовъ на томъ есмо с королевои ее милости зостали их через то на тыхъ справахъ мытныхъ не одно с нихъ не хочемъ и вы (нові митні справці – Авт.) бы их с тое коморы (полоцької – А.В.) як рокъ прийдет новое лето сослали и через то их в той справе там при себе не мели»¹¹. Як відкупщики євреї-митники з'являються з початком Лівонської війни, яка потребувала додаткових витрат і спричинила підвищенням митних тарифів у 1561, 1566 та 1568 рр.¹², збільшувалась орендна сума митних зборів.

Всі привілеї, як показав дипломатичний аналіз, мають чіткий формуляр, що склався протягом 1486-1487 рр. У документах вказували умови оренди: 1) адресат – представник місцевої адмі-

ністрації того регіону, куди призначали митника; 2) ім'я орендаря/ів і термін оренди; 3) загальна сума оренди та черговість внесення щорічної та піврічної суми оренди; 4) порядок стягнення мит; 5) обов'язок місцевих урядників допомагати митникам в їх діяльності та затримувати осіб, що намагались оминути митницю; 6) юридичний статус митників, що визначав їх підсудність; 7) передбачались форс-мажорні обставини по причині яких чинились перешкоди у стягненні мит; 8) фіксувались умови безмитного пропуску товарів, суму яких потім повертали митникам¹³.

Наведемо один із прикладів орендного договору. Серед найбільш ранніх привілеїв, показовим є оренда великого князя литовського Олександра Ягеллончика від 17 травня 1495 р.¹⁴ Сам документ цікавий тим, що припадає на період вигнання євреїв з території ВКЛ з 1495 до 1503 р. Залишитись можна було за умови прийняття християнства¹⁵. Кричовське мито до 1495 р. орендували троцькому єврею Сімку Мархаєвичу. Початок вигнання євреїв з території князівства припав на період його оренди, а після прийняття Сімкою християнства, кричовське мито знову продали тому ж Мархаєвичу, ім'я якого по християнській традиції стало звучати як «Шимко».

Початковий протокол починається інтитуляцією – «Сам Александръ, Божю милостью великий княз лит(овский)». В інскрипції вказували адресатів: «наместнику крычовскому и старцу, и мужком». Нарація характеризується повідомленням про особливості оренди кричовського мита спочатку на рік Сімку Мархаєвичу за 75 кіп грошей «и он того году не додержаль, и тыми разы он вступил в веру хрестиянскую». Після прийняття християнства кричовське мито орендували тому ж Шимку Мархаєвичу на три роки з щорічною оплатою по 75 кіп грошей (загальна сума складала 225 кіп грошей). У диспозиції визначалася процедура оплати: «первый год выдержавши маеть нам дати на рокъ, на светого Ивана день, полчетвертадцять копъ грошей, а на другии год такеж маеть нам дати. А на трети год мает нам дати по тому ж. А мает намъ давати все готовыми грошми в нашъ скарб». Як санкцію можна розглядати прикінцеві умови оренди, якими місцевих урядників зобов'язують допомагати митникам: «ино штобы есте его от кривдъ боронили и во всем бы есте были мыту нашому помочни, абы мыто нашо не понижаало ся, и штобы есте в мыто нашо и в промышту не вступали ся» та визначають правове положення митника: «нехай он, мытник наш, мыто и промышту заведает по давному, и штобы есте его не судили и не рядили, и децких бы есте на него не давали, кому будет до него которое дело, мы его сами маем смотреть».

Тільки наприкінці документу зазначалися деякі права митників. Отже, євреї-митники були окремою категорією службовців, які не підлягали суду місцевих урядників, а лише великого князя, а з 1531 р. – підскарбія земського¹⁶. Саме цей аспект є предметом нашого дослідження. Проаналізовані оренди дають підстави розподілити їх щодо наявності елементів правового становища євреїв-митників на три групи.

До першої групи відносяться оренди, які не містять відомостей щодо правового статусу митників. У таких документах за-

звичай вказували імена відкупщиків, орендовані митні збори, термін оренди та щорічну платню до скарбу ВКЛ. Так, коли у 1486 р. групі євреїв орендували в Гродно «мостовое, мыто, померное и бочечное», то городенського намісника, князя Олександра Юрійовича уповноважали допомагати при стягненні мит, а також стежити, «чтобы никто в городе не имел перевозов, а ездили бы через мосты»¹⁷. Окрім власне митних статей, в таких привілеях іноді вказували й на додаткові прибутки митників, як, наприклад, в оренді кременецьким євреям (1556 р.), яким дозволили «пиво варити и на месте продавать, не запрещая шинок и другим мешчанам, соответственно их права и давнего обычая»¹⁸.

Друга група документів містить обмежену юридичну інформацію, як правило, охоронного характеру. Місцевих урядників просили: захищати митників від можливих нападів¹⁹; від різних осіб, які могли «силою» вимагати оплати по квитанціях (асигновках великого князя про виплати коштів з митних зборів) не чекаючи року закінчення оренди; не втручатись в роботу митниці, не заважати митникам самим ставити печатки на привізні товари; не претендувати на частину «промыта» – штрафу за конфісковані товари: «а мытников бы от таких людей защищал, и не разрешал бы никому им кривду чинить, и сам чтоб кривду не чинил и в мыто и промыто не вступался»²⁰.

Найбільш цікавими є джерела третьої групи, в яких відображена максимальна інформація про правовий статус євреїв-митників. Наведемо кілька характерних прикладів. 19 березня 1507 р. Сигізмунд I Старий у привілеї, адресованому луцькому старості, маршалку Волинської землі, пану Федору Янушевичу, владіці луцькому Кирилові, всій шляхті Волині, війту, бурмістрам і всім міщанам Луцька повідомляв, що продав луцьке мито євреям Шамаку Даниловичу та Нісану Козці на два роки за 1 600 кіп грошей. Наприкінці документу підкреслювалося, що «теж бы есте в тые два годы их самих и слуг их, которые они там для мыта положат (не обов'язково євреї. – Авт.), не судили и не радили, и децких своих на них не давали, и кривд им ни в чом не делали. Кому до них дело будет, и ино мы сами, господарь, маем их в том смотреть, а есте как до слуг их которое кому дело будет, и они вжо сами мают тым з слугами справедливости чинити»²¹. Як бачимо, обидва євреї разом зі своїми слугами не підлягали юрисдикції луцького старости. Більше того, обидва митника мали право самі судити своїх власних слуг. Проте, були чотири випадки, коли місцеві урядники могли притягнути останніх до відповідальності: «...если бы ся от слуг ихь кгвалтъ або забойство, або пожога або пак разбой кому сталь»²² та судити згідно з положеннями привілеїв євреям. Підсудність самих митників, незалежно від їх етнічного походження, визначалась судом великого князя чи підскарб'я земського: «самыхъ тыхъ мытников нашихъ особъ во вьсякихъ речах ... не маеть нихто з воеводъ, старост, державецъ и ихъ наместниковъ судити, одно мы, господарь, албо подскарбий наш земский»²³. У середині 1560-х рр. великому князю довелося нагадувати урядникам і деяким мешканцям ВКЛ, що вони незаконно судили митників, їх

слуг та писарів на митницях, посягали на їх здоров'я і «лаяли словы неуцтвивыми»²⁴ і наказував цього не робити.

Тобто митники, незалежно від їх етнічного походження, були особливою категорією державних службовців, які в силу важливості своєї посади не підлягали юрисдикції місцевої влади, а лише верховної – великого князя чи підскарбія земського. Приклад орендаря краків'янина Лерина Гериша це наочно демонструє.

У 1500 р. Лерину Геришу дали на відкуп луцьке мито на чотири роки за 2000 кіп грошей, а луцькому старості вказали, щоб «его не судил и не радил, и наместнику своему не казал вступатися, и его не велел судити и рядити»²⁵. У цьому та ще одному документі від 1500 р. нічого не йдеться щодо його етнічного походження і він фігурує як міщанин м. Кракова²⁶. У 1507 р. йому, вже як берестейському єврею, що зазначено в назві документу, дозволили вибрати собі державний борг у 2000 кіп грошей з берестейського мита²⁷. Ситуація цікава є тим, що Лерин Гериш з'являється як відкупщик мит у період вигнання євреїв з території ВКЛ. У зв'язку з цим виникає питання: чому йому взагалі надали право орендувати митні збори, якщо за етнічним походженням він був євреєм? Для пояснення цього факту є декілька версій: 1) можливо, сам Лерин Гериш приховав своє етнічне походження; 2) писар припустився помилки в документі 1507 р. і назвав Лерина Гериша берестейським євреєм²⁸; 3) також ймовірно, що керуючись потребами скарбу, великий князь орендував митні збори митнику, не беручи до уваги його походження.

Проаналізовані документи щодо правових аспектів дозволили визначити відсоткове відношення інформативності документів на оренду митних зборів. Це виглядає так:

- 1 група – 30 документів (50%).
- 2 група – 14 документів (24%).
- 3 група – 16 документів (26%).

Перші грамоти, в яких максимально відображена інформація щодо правового положення євреїв-митників з'явилися у 1506 р., що співпадає з початком правління Сигізмунда I Старого. Це можна пояснити бажанням великого князя впорядкувати та збільшити державні доходи, у тому числі за рахунок митних зборів, замінити систему відкупів митних зборів у регіонах ВКЛ різним особам системою управління митними округами через довірених осіб (таку реформу провів у 1509 р. підскарбій земський Аврам Єзофович). Тому Сигізмунд I Старий був зацікавлений у безперешкодній роботі митників, яким надавав широкі привілеї. До того ж, євреї-митники, а особливо головний серед литовських євреїв, митник – Міхель Єзофович, багато зробили для практичної організації митної служби на землях ВКЛ.

Більша частина таких документів з'являється у 50-х – 60-х рр. XVI ст., що пояснюється розширенням формулярів самих оренд, особливостями діловодства великокнязівської канцелярії, переходом від звичаєвого права до письмового. Зміни, що сталися по відношенню до євреїв-митників у цей період пояснюються не лише особливостями діловодства та формуванням письмової культури

на землях князівства, а також і тим, що не зважаючи на численні прохання шляхти відлучити євреїв від оренд²⁹, великий князь, керуючись реальною економічною ситуацією та потребами скарбу ВКЛ, знову орендує митні збори по всьому князівству євреям на чолі з Давидом Шмерлевичем³⁰.

Загалом, можна стверджувати, що митники були особливою категорією державних службовців. Їх особисті якості та важливість займаної посади пояснюють надання їм судового імунітету, зокрема від свавілля шляхти.

Примітки:

1. Бершадский С. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388-1569 гг. – СПб., 1883; Бершадский С. Аврамъ Езофович Ребичковичъ, подскарбій земскій, Членъ Рады Великого княжества Литовскаго. Отрывокъ изъ исторій внутреннихъ отношеній Литвы въ начале XVI века. – К., 1888. – 157 с.; Бершадский С. Привилегии Вел. князя Витовта литовским евреям // Восход. – СПб., 1882. – Кн. XI-XII. – С. 40-55.
2. Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective \ Edited by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. – S. 3-21.
3. Лазутка С. Привилегия евреям Витаутаса Великого 1388 года / С. Лазутка, Э. Гудавичюс. – М., 1993.
4. Tyszkiewicz J. Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // Studia źródłoznawcze. – Warszawa-Poznań, 1997. – S. 45-62.
5. Horn M. Żydzi i mieszczanie w służbie celnej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta // Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego w Polsce. – 1987. – №. 1. – S. 3-20.
6. Verbickienė J. Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai // Daktaro disertacijos santrauka Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). – Vilnius, 2004.
7. Ващук Д. Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини і Волині (друга половина XV – перша половина XVI ст.) // Український історичний збірник. (2002). – Вип. 5. – Київ, 2003. – С.43-54; Его ж. Судопроизводство еврейского населения в Великом княжестве Литовском во 2-й половине XV – 1-й трети XVI в. // Материалы Двенадцатой Ежегодной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2005. – Ч. 2. – Вып. 18. – С. 84-93.
8. Блануца А. Кредитная деятельность евреев на Волыни во второй половине XVI в. // Материалы Двенадцатой Ежегодной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2005. – Ч. 2. – Вып. 18. – С. 94-100; Лудские евреи во второй половине XVI в. // Материалы Тринадцатой Ежегодной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2006. – Вып. 20. – С. 341-349.
9. Жеребцова Л. Роль евреев-митников в экономической системе Великого княжества Литовского в конце XV – середине XVI века // History and Culture of Baltic Region: Lithuania and Poland. Social History, Cultural Science. – Klaipeda, 2007. – P. 9-23.
10. Lietuvos Metrika (далі. – LM). Knyga Nr. 15. (1528-1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 2002. – № 175.
11. Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – КМФ-36. – Оп. 1. – Од. зб. 21. – Арк. 45 зб – 47.

12. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – К., 1901. – Т. 1. – С. 495-510; LM. Knyga Nr. 567. (1567-1571): Užrašymų knyga 10 / Parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2006. – № 2-10; Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 527 – Л. 128 об – 129 об.
13. Жеребцова А. Орендині угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. / матеріали Міжн. наук.-практ. конф. [«Економічна безпека держави в умовах її інтеграції до світового співтовариства»], (Дніпропетровськ, 24-25 листопада 2005 р.) – Дніпропетровськ, 2005. – С. 33 – 35.
14. LM. Knyga Nr. 6. (1494-1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – № 381.
15. Дубнов С. Краткая история евреев. – М., 2001. – С. 368.
16. Archiwum Główne Akt Dawnych, m. Warszawa. – Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939. – Zespol 1. – Sygn. 8647.
17. LM. Knyga Nr. 4. (1479-1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – № 3.
18. РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 38. – Л. 67 об – 69.
19. LM. Knyga Nr. 4. – № 2, 3 та інші.
20. LM. Knyga Nr. 4. – № 5, 6 та інші.
21. LM. Knyga Nr. 8. (1499-1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – № 98.
22. LM. Knyga Nr. 567. – № 4; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 45. – Л. 99 об – 102; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – С. 550. Саме цей момент був типовим для суспільства, зокрема Волинської землі, обумовлений ще в уставній грамоті 1501 р.: «А далеи старосте на замьку нашомь судити князскихъ и паньскихъ и земляньскихъ людеи, штося дотычеть розбою приличного, кгвалть и всилство панское и панеи, шляхецькая рана, пожога, абы ся злодеиство не множило» (Вашук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV-XVI ст.). – К., 2009. – С. 270.). Пізніше це положення було закріплено 20 параграфом Другого Литовського статуту 1566 р.: «воеводы, старосты, великокняжеские державцы, а вслучае их отсутствия наместники с замковыми судьями, получили полномочия решать дела связанные с наездом, кгвалтом, поджогом, грабежом, изнасилованием, воровством, фальшем и убийством шляхтича» (Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 108-109).
23. LM. Knyga Nr. 567. – № 4. Підсудність євреїв безпосередньо великому князю або його урядникам була визначена привілеєм Болеслава Благочестивого 1264 р., а потім закріплена статтею 7 Привілея литовським євреям 1388 р. (Лазутка С., Гудаевичус Э. Привілея євреям Вигаутаса Великого 1388 года. – М., 1993. – С. 96).
24. Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 годы / [под ред. В. Антоновича и К. Козловского]. – К., 1868. – № 50.
25. LM. Knyga Nr. 5. (1427-1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir pratarė bei komentarus parašė E. Banionis. – Vilnius, 1993. – № 179.
26. LM. Knyga Nr. 5. – № 174, 179.
27. LM. Knyga Nr. 8. – № 100.
28. У квітації з луцького та берестейського мита за 1500 р. та у лічбі за 1054 р. Лерин Гериш фігурує як луцький і берестейський митник (LM. Knyga Nr. 5. – № 180, 181). Можливо, його так визначили за місцем розташування митних комор, тобто в Луцьку та Бересті. Оскільки в Бересті мешкала найбільша єврейська община на теренах ВКЛ, то писар, ймовірно помилково, відніс Лерина Гериша до її складу.

В статтє на основе арендных договоров, представленных в книгах Литовской Метрики, анализируется юридический статус евреев-таможенников как государственных служащих в Великом княжестве Литовском в конце XV – середине XVI ст.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, Литовская Метрика, таможенник, аренда, правовой статус.*

Отримано: 3.11.2011

УДК 94(438)“1649”

Олександр Юга

(Кам'янець-Подільський)

ДИСКУСІЇ СЕРЕД ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З “УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ” В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1649 РОКУ

У статті висвітлюється аналіз представниками польської правлячої еліти “української проблеми” у зв'язку з перебігом національно-визвольної боротьби на теренах козацької України та обговорення ними шляхів врегулювання польсько-українського конфлікту в першій половині 1649 року.

Ключові слова: *Річ Посполита, Україна, еліта, сейм, “українська проблема”.*

У процесі розгортання в 1648 році на українських землях національно-визвольної боротьби польська еліта вдалася до застосування різних методів її припинення: радикального (застосування військової сили проти українців) та поміркованого (переговори та обіцянки незначних поступок). Використання першого з них завершилося для Речі Посполитої поразками біля Жовтих Вод та під Корсунем. За таких умов польський уряд, очолюваний після смерті Владислава IV канцлером Є. Оссолінським та примасом М. Лубенським, вирішив вдатися до переговорів з Б. Хмельницьким. Попри те, що навіть з чисто прагматичних позицій такі переговори були необхідними, щоб виграти час і поновити військовий потенціал, проти цього виступили радикально налаштовані магнати і шляхта.

Вереснева поразка в Пилявецькій битві, яка засвідчила неефективність радикального методу розв'язання “української проблеми”, знову надала актуальності політичній концепції поміркованого крила польської еліти. Особливо його позиції зміцніли після обрання 17 листопада на польський трон Яна Казимира, з особою якого пов'язувалися й нові варіанти розв'язання “української проблеми”. Один з них був запропонований канцлером Є. Оссолінським. Зокрема, він вважав необхідним відновити християнську лігу Владислава IV проти Османської імперії, спрямувати проти неї сили Речі Посполитої, Москви й українського

козацтва¹. Як зазначається в одному з джерел, канцлер сподівався “відвести польських панів від помилок, яких припустились, відмовившись від вигідних і хвалебних планів Владислава IV”².

Для втілення в життя задумів канцлера необхідно було шукати порозуміння з Б. Хмельницьким. Відразу зазначимо, що зв'язуючи на виснажливу для обох сторін осінню військову кампанію, король й український гетьман вирішили вдатися до переговорів, вирішальний етап яких мав відбутися в січні 1649 р. Як зазначає польська дослідниця С. Охманн, “новий король і його канцлер притримувалися надалі старого курсу, який переслідував досягнення двох цілей – угоди з козаками і боротьби з ісламом”³.

12 грудня 1648 року король видав універсал до населення Речі Посполитої, в якому повідомлялося про закінчення “війни з козаками”⁴. Щодо діяльності майбутньої комісії, то в листах до українського гетьмана він запевняв, що польські та литовські війська залишаться “на своїх місцях”, щоб вона була “спокійно відправлена”⁵. Ян Казимир обіцяв, що все, “що на тій комісії буде обговорене, те за суплікою послів від Війська Запорозького, на коронаційному сеймі хочемо затвердити”⁶.

Нових рис набули і плани Б. Хмельницького, який під впливом розмов з єрусалимським патріархом Паїсієм (позиція патріарха була сформована в результаті значного впливу київських кіл тогочасної інтелігенції, які і були власне виразниками національної ідеї⁷) утвердився в намірах сформувати на звільненій з-під влади польської адміністрації українській території національну державу.

Таким чином, подальша доля польсько-українських відносин залежала від переговорів, які, за пропозицією Б. Хмельницького, мали відбутися в Переяславі. До складу польської делегації входили: Брацлавський воевода А. Кисіль (голова), київський каштелян Максимиліан Бжозовський, новгород-сіверський хорунжий Микола Кисіль, львівський підкоморій Войцех Мясковський і брацлавський підчаший Якуб Зелінський, а також два королівські секретарі: Якуб Смяровський і Захарій Четвертинський⁸. А. Кисіль прагнув виконати свою місію якнайшвидше, перед військовою радою, яка мала відбуватися на Водохрещі. Він вважав, що сам Хмельницький щиро бажає згоди, але проти неї може виступити військо⁹. Проте, на перешкоді комісарам став брак коштів, через що вони вирушили в дорогу значно пізніше запланованого часу.

Разом з підготовкою до переговорів з українським урядом, на 19 січня було заплановано початок роботи коронаційного сейму, який мав проходити під гаслом розірвання українсько-татарського союзу і відродження новим урядом Владиславового плану війни з Кримом і Туреччиною силами Польщі, козацької України й Москви. З огляду на це, потрібно було дійти згоди з Б. Хмельницьким, і комісари отримали від короля та канцлера відповідні інструкції щодо задоволення його вимог, поданих до Варшави¹⁰. На жаль, наявна джерельна база не дозволяє з'ясувати їх зміст. Король і канцлер вважали, що за підтримки Б. Хмельницького зможуть реалізувати свої плани щодо війни з Туреччиною. Є. Оссолінський не сумнівався в досягненні порозуміння з козацтвом і готовий був погодити-

ся на вимоги гетьмана. Як відзначає Я. Качмарчик, канцлер прагнув вирішити українську проблему шляхом реалізації планів померлого короля й був переконаним, що будь-які поступки з боку Речі Посполитої є лише засобом схилити козацтво до війни з “потугою півмісяця”¹¹. Він сподівався, що, оскільки коронаційний сейм розпочинався 19 січня і мав тривати до 9 лютого, а переговори з українською стороною могли завершитися лише в середині лютого, то сенатори Речі Посполитої не довідаються про поступки, зроблені українцям, і, тим самим, не зможуть перешкодити справі польсько-українського примирення¹².

Варто зазначити, що необхідність примирення з козацькою Україною була зумовлена не лише зовнішньо, але й внутрішньополітичними планами Є. Оссолінського. Виношуючи задум реформувати систему організації політичної влади в країні, зокрема зміцнити позиції короля та уряду, він вбачав в козацтві “засіб тиску на шляхту”¹³. Проте, проведення внутрішніх реформ канцлер поставив в залежність від реалізації зовнішньополітичних цілей, насамперед переможної війни з Кримом та Туреччиною.

Коронаційний сейм розпочав свою роботу, як і планувалося, 19 січня¹⁴. Проте, до розгляду важливих політичних справ вдалося перейти лише після 25 січня, коли в результаті тривалих дискусій нарешті було обрано маршалка сейму. Наступного дня, виступаючи в сенаті, канцлер порушив “справу повстання на Україні й питання козацько-татарського союзу”, стверджуючи, що “король бажає, щоб повстання козацьке, об’єднане з татарами, було заспокоєне шляхом трактатів”¹⁵. Водночас не приховував сумнівів щодо їх успішності, які пов’язував з тим, що Б. Хмельницький не хоче зараз вдаватися до переговорів з польськими комісарами, очікуючи повернення своїх послів, висланих на сейм. Українських же послів станом на 26 січня не було, відтак, зазначав Оссолінський, існувала “слабка надія, щоб переговори відбулися”¹⁶. Незважаючи на це, пропонував обговорити справу відповіді українським послам в разі їх прибуття на сейм. Не приховував, що ситуація для Речі Посполитої є складною, оскільки “ліга козацька з татарами не роз’єднана”¹⁷. Як писав в листі від 1 лютого львівській підкоморій В. Мясковській, “козаки з татарами готові (до військового походу – Авт.). Сухарі на коні беруть. Якщо до Дніпра повернуть, через два тижні будуть в Кракові”¹⁸.

Щодо українсько-татарського союзу Оссолінський звертав увагу, що він є вкрай небезпечним для Речі Посполитої, оскільки підтримується Туреччиною. Про це свідчив січневий лист візиря до канцлера, в якому повідомлялося, “що орда об’єдналася з козаками не тільки з відома, але й за розпорядженням цезаря турецького”¹⁹. Є. Оссолінський також зазначав, що “турок бачить трагедію, яка відбувається, і в нього не забракне бажання опанувати Королівство (Польське – Авт.)”, а тому пропонував обдумати, чи варто вислати посла до Стамбулу, тим паче, що там ще попереднього “посланця від Речі Посполитої було дуже негідно прийнято”²⁰. Як бачимо, канцлер намагався переконати сейм в реальній небезпеці з боку Туреччини та необхідності підготовки війни проти неї.

Позицію канцлера поділяв польський посол в Туреччині Войцех Бечинський, який в листі до подільського судді Лукаша Мясковського від 30 січня просив повідомити Оссолінському, що “турки наших (поляків – Авт.) так бояться, що дрижання чути”, особливо того, “що наші з козаками поєднались (мабуть, мається на увазі перемир’я, укладене новообраним королем з Б. Хмельницьким – Авт.)”. Автор листа готовий був присягтися, що “якщо наші, поєднавшись з козаками, на турка підуть, тоді турки з упоминками посла пішляють”²¹.

Якою ж була позиція сейму? Відразу відзначимо, що більша частина послів від воєводств, представлених в посольській ізбі, “не бажали війни з поганством”, а сплату упоминків вважали достатнім засобом оборони²². Щодо сенату, то, як зазначав польський історик Л. Кубаля, “мало не всі сенатори виступали за війну з татарами, не радили відсилати упоминків до Криму, ані посольства до Туреччини”²³. Під час засідань мазовецький воєвода порушив питання “чи починати війну з татарами зараз, чи після укладення миру з козаками”²⁴. Щодо польсько-українського порозуміння, то думки учасників сейму розійшлися. Так, гнєзненський архієпископ Мацей Лубенський, враховуючи, що козаки, дізнавшись про обрання королем Яна Казимира, припинили боротьбу, вважав, що можна сподіватися на успішне завершення розпочатих переговорів. Водночас зауважив, що не варто настільки довіряти домовленням, щоб не турбуватися про зміцнення армії²⁵. Краківський єпископ Пьотр Гембійський також схвалював шлях компромісів з українською стороною, радячи вислати спеціального посланця до Війська Запорозького з повідомленнями про коронацію Яна Казимира і затвердження сеймом відправленої до гетьмана і старшини депутації (комісії)²⁶. Проте, коронний підканцлер Анджей Лещинський, виступаючи в сенаті 28 січня, звернув увагу присутніх на те, що не варто пов’язувати великих надій з відступом Б. Хмельницького на Україну, оскільки він вчинив так найшвидше тому, що його військо не здатне до військових дій взимку, а весною зможе знову вирушити у похід проти Речі Посполитої. Побойовався, що “нічого з трактатів не вийде, а якщо вийде, то на найганебніших для нас (поляків – Авт.) умовах; а якщо б і трактати були підписані, бунти хлопські не припиняться відразу”²⁷. Хелмський єпископ Станіслав Пєстрокопський погоджувався з висловленими міркуваннями і пропонував “скерувати проти них (українців – Авт.) армію”²⁸. У той же день в сенаті виступив руський воєвода І. Вишневецький, який не погоджувався на жодні компроміси з українцями і виступав за організацію військової кампанії проти них²⁹. Щодо ситуації в Україні, відзначив, що однією з причин “хлопського бунту були надмірно великі свободи, якими володіли українські хлопи”, відтак радив, “в разі досягнення трактатів, ліквідувати право слобод і ухвалити конституцію, яка накладала б на задніпрянських хлопів такі ж панщинні тягарі, які зобов’язували населення на Волині і Червоній Русі”³⁰. Він скептично сприйняв ідею переговорів з українським урядом і наголошував, що “якщо навіть до миру дійде, то потрібно буде повністю знищити Запорожжя, очистити від козаків, щоб вони не могли об’єднуватися з татарами”³¹. Всупереч урядового проекту боротьби з татарами та

політики задоволення козацьких вимог, руський воєвода навпаки пропонував перекупити хана та спрямувати спільні сили проти Б. Хмельницького³². Смоленський воєвода Єжи Кароль Глебовіч також не вірив в можливість досягнення домовленостей, а тим більше в тривалий мир. Радив проводити переговори “під прикриттям збройної сили”. Такої ж думки притримувався мазовецький воєвода Станіслав Варшицький³³. Канцлер Є. Оссолінський продовжував наполягати на необхідності “заспокоєння України”³⁴. Виступаючи 9 лютого на засіданні сенату, зазначав, що “безпека Вітчизни залежить від трактатів з сусідніми народами”, а тому “треба вирішити, в який спосіб вони будуть проведені, і кошти на них ухвалити”. Звертаючись до сенаторів, запитав: “хіба вас не тривожить союз козаків з татарами, на горла ваші спрямований?”³⁵.

Для реалізації планів канцлера вкрай важливим було також і залучення до християнської ліги Московської держави. В королівській інструкції на передкоронаційні сеймики від 6 грудня 1648 р. зазначалося, що один з засобів оборони країни “король вбачає у відірванні поганства від тих бунтівників (повсталих українців – Авт.)”, а здійснити це можна шляхом “військового союзу з Москвою проти орди кримської. Бо коли б Москва об’єднала свої сили з силами Речі Посполитої, не витримали б такої потуги неприятелі”³⁶.

Ідея військового союзу Речі Посполитої з Москвою знайшла підтримку в учасників коронаційного сейму. Так, за відправлення посла до Москви з метою “затвердження приязні” з нею висловилися примас М. Лубенський, краківський, куявський, жмудський та хелмінський єпископи³⁷. Бресько-куявський воєвода зазначив, що вислання посольства до Москви є необхідним з двох причин: по-перше – потреба укладення вічного миру з нею, а по-друге – з метою укладення союзу проти татар, як “спільних ворогів”³⁸. Канцлер Є. Оссолінський, виступаючи за військовий союз з Москвою проти татар, відзначив, що з нею “нами пакти присягнуті і давні, і нові через воєводу брацлавського (А. Киселя – Авт.), але ще не завершені, які закінчити потрібно”. Радив спочатку відправити гінця з повідомленням про прибуття польських послів і якщо б цар зі своєї сторони прислав послів, тоді б сенатори вирішили, “чи тут зараз (на сеймі – Авт.) відповідь обговорити, чи екстраординарний (надзвичайний) сейм скликати”³⁹.

Що стосується власне позиції Росії стосовно її участі у військовій кампанії проти Кримського ханства, то вона виглядала наступним чином: татари справді залишалися для Московської держави грізним ворогом, з яким донські козаки проводили постійну боротьбу, проте існування українсько-татарського військового союзу, спрямованого проти Речі Посполитої, на той час влаштовувало і навіть було вигідним для російського уряду, оскільки він відволікав головні татарські сили від набігів на російські землі. Така ситуація могла утримуватися стільки часу, наскільки довго український уряд проводив боротьбу з Річчю Посполитою, опираючись на допомогу татар, а також залежала від довготривалості антитатарської та антитурецької політики канцлера Є. Оссолінського. Москві важливо було підтримувати такий роз-

виток подій, не дозволяючи при цьому жодній зі сторін втягнути себе у розгортання воєнних дій. У польській історіографії така поведінка російського уряду розцінюється як “резерв”, з яким він розпочав переговори щодо питання “антитатарського примирення” з Річчю Посполитою⁴⁰. Ще на елекційному сеймі були зачитані “московські листи”, в яких говорилося про “приятельський і військовий союз”⁴¹, а уже в листі царя до сенату від 25 грудня 1648 р., переданому через Г. Кунакова 17 лютого 1649 р., містилася лише пропозиція “царського посередництва”⁴². Про можливий військовий союз взагалі нічого не згадувалося.

Приєднання до християнської ліги проти “поганства”, ідея якої виношувалася поміркованою частиною польських урядовців, було невідповідним для Москви, оскільки, у випадку вдалої спільної з поляками та українцями воєнної кампанії проти татар, становище Речі Посполитої значно б зміцніло, що не відповідало інтересам російського уряду.

Загалом, реалії засвідчували, що плани Є. Оссолінського щодо військового союзу з Московською державою не мали шансів на успіх. До речі, це відзначали і польські дослідники, зокрема С. Охманн, яка, зважаючи на неоднозначну позицію російського уряду щодо спільних з Річчю Посполитою воєнних дій проти татар, підкреслювала “абсурдний характер східної політики Оссолінського, який не хотів бачити безрезультативності заходів щодо союзу з Москвою проти татар”⁴³.

Що ж до наслідків роботи коронаційного сейму, то, крім військово-фінансових ухвал, важливе значення мали рішення в “козацькій справі”. Оскільки сейм завершив роботу, а про результати польсько-українських переговорів не було відомостей, то була визначена комісія в складі 41 особи від сенату й посольської ізби, яка наділялася повноваженнями в справі “затвердження договору з козаками”. Проте, існувало ряд умов: по-перше, комісія не могла затверджувати нічого, що завдало б шкоди Речі Посполитій; по-друге, повинна була діяти обережно, щоб “жодної війни на Річ Посполиту не стягати”⁴⁴. Про результати своєї роботи вона повинна була прозвітувати на найближчому сеймі.

Таким чином, сейм відхилив плани поміркованої частини польської еліти, зокрема канцлера Є. Оссолінського, наприкінці 1648 р. – на початку 1649 р. розв’язати “українську проблему” шляхом формування християнської ліги (із залученням козацької України й Московської держави) проти Туреччини і Кримського ханства. Попри одностайність сенаторів в справі укладення польсько-російського військового союзу на засіданнях коронаційного сейму, він не знайшов відображення в його ухвалах.

Тим часом, 19 лютого, до Переяслава прибула польська делегація⁴⁵. Одним з важливих заходів А. Киселя по приїзді до міста стала видача універсалу до польських хоругв, які перебували в Подільському і Брацлавському воєводствах. У ньому воєвода повідомляв про початок діяльності комісії, висловлював надії, що вона “принесе заспокоєння, і той внутрішній вогонь буде погашений, і спільні сили на спільних неприятелів буде повернено”. Відтак наказував їм королівським іменем утриматися від “жод-

них підїздів і наїздів, не чинити шкідливого замішання, ані не наближатися в київські краї”, бо відомості про таке зближення викликають “великий рух в війську Запорозькому” і можуть зашкодити роботі комісії. Кисіль погрожував покаранням кожному, хто б наважився “порушити комісію”⁴⁶.

Уже під час переговорів, 20 лютого, А. Кисіль, звертаючись до Б. Хмельницького, просив щоб він, “як вірний підданий короля, поклав кінець сум’яттю, й хлопства простого не приймав під протекцію”, а навпаки повернув селянство до “послушенства панам” і приступив до переговорів з комісарами⁴⁷. Закликав гетьмана не віддавати в руки поганству земель і з ними віри руської й церков святих; застерігав, що “як Польща і Литва не можуть встояти перед поганством без Запорожжя, так і Запорожжя не може захиститися від поганства без польського жовніра”; радив прийняти королівську ласку, задовільнитися 12-тисячним (а хоч би і 15-тисячним) реєстром, відступити від черні та обернути зброю проти татар⁴⁸. У відповідь гетьман відзначив, що вже минули часи, коли його можна було заспокоювати обіцянками нагород за кривди та надіями на збільшення реєстру, і засвідчив бажання добитися визволення всього українського народу з польської неволі⁴⁹.

Зважаючи на вперто-непримиренний настрій і гетьмана, і всієї старшини, комісари всі свої зусилля спрямували на те, щоб укласти хоч якийсь перемир’я і не «стягнути» на Річ Посполиту замість очікуваного миру війни. Щодо цього Хмельницький спочатку рішуче заявляв, що ніякого перемир’я укладати не буде, тільки передасть лист до короля⁵⁰. Але у відповідь на наполегливі прохання А. Киселя врешті-решт погодився підписати пункти перемир’я. Вони були наступні:

- скасувати унію в Київському воєводстві, призначити православному митрополитові місце в сенаті, гарантувати, що воєвода й каштелян в Київському воєводстві будуть православні;
- заборонити єзуїтам мешкати в Київському воєводстві;
- не призначати князя Вишневецького великим коронним гетьманом;
- відкласти завершення комісії та формування реєстру до Зелених Свят;
- на час перемир’я коронне і литовське військо не повинні входити в Київське воєводство, не переходити річок Горинь і Прип’ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств – за Кам’янець. Українське військо за ті ріки також не повинно переходити⁵¹.

Комісари розцінювали запропоновані їм умови неможливими для реалізації. Різними способами переконували гетьмана, але нічого не могли вдіяти: “перекреслив наші пункти, сказав нам готуватися в дорогу з самим тільки листом, з війною швидко готовою”⁵². У такій ситуації, щоб попередити Річ Посполиту про небезпеку, а Хмельницького “тим перемир’ям, хоч би й непевним” затримати над Дніпром, як пояснював Мясковський, комісари погодилися на запропоновані їм умови⁵³. Як зазначає М. Грушевський, “постави козацька й цілого краю була така гріз-

на, все так дихало близькою війною, що треба було годитися на все, коли не хотілося прискорити розриву"⁵⁴. 24 лютого від імені комісарів було видано універсал, що повідомляв про укладене перемир'я й наказував польським військам "не порушувати тих пактів, і не переходити визначених місць під сеймовим і військовим каранням" та "не стинати людей по містечках і волостях"⁵⁵.

Остання зустріч комісарів з гетьманом відбулася 26 лютого 1649 р. Хмельницький передав їм підписані ним умови перемир'я і два листи – один до короля, другий - до канцлера⁵⁶. Лист до короля містив умови гетьмана: "насамперед неволя, котру терпить наш руський (український – Авт.) народ, гірше турецької, в вірі своїй старожитній грецькій через унію, аби була знесена; тобо аби була одна Русь старинного грецького закону, владичтва і всі церкви скрізь в Короні й на Литві аби при народі руським залишалися. Імені унії щоб не було; тільки римський і грецький закон, так як з'єдналася була Русь з Польщею. Владики, котрі схочуть зістатися при римським законі, нехай здорові зістаються, віддавши Русі соборні церкви старинної фундації. А котрі хочуть зіставитися при грецьким законі, нехай зістаються при Русі. Повернувши, що чие, коли зістануться тільки два закони, римський і грецький, як давно бувало, без унії, без якої жили в згоді, річ слушна буде"⁵⁷. Крім того, "воевода київський аби був народу руського і закону грецького: щоб не наступав на церкви божі як теперішній воевода, що з замку церкви викидав і будувати не дозволяв. Також аби митрополит наш київський мав місце в сенаті його королівської милості; щоб ми принаймні мали трьох сенаторів руських: між духовними митрополита, а між світськими воеводу й каштеляна київського, дая охорони віри нашої й прав народу руського. Щоб в Києві всі костели й кляштори, які є, так нехай в цілості зістаються, тільки аби єзуїтів ніколи не було. Просимо, аби ті всі пункти були з ласки королівської і всієї Речі Посполитої нам дозволені й затверджені. А ми готові закінчити комісію"⁵⁸.

У результаті перемовин було узгоджено остаточні умови перемир'я:

- гетьман, прийнявши хоругву й булаву, залишався з Військом Запорозьким в підданстві короля;
- робота комісії відкладалася до Зелених свят: до того часу мало бути відокремлено поспільство від козацького війська і сформовано реєстр;
- на час перемир'я розмежування мало бути виконано по річках Горині та Прип'яті, та по місту Кам'янці-Подільському; коронні й литовські війська не повинні переходити визначених меж, "а коли б переступили, повинні повернутися назад; також і війсьکو Запорозьке не має переходити цієї граничної лінії, і не повинно бути з обох сторін ніяких наїздів. Державці до того часу – Зелених свят, також не мають в'їздити до своїх домів за визначену граничну лінію, аби не доходило до жодного замішання"⁵⁹.

Відзначимо також, що остання зустріч гетьмана з комісарами не віщувала нічого доброго. Так, коли А. Кисіль нагадав йому, "щоб

того перемир'я до Зелених свят дотримано”, Хмельницький відповів: “не знаю, що то буде з другої комісії, коли молодці не схочуть вдоволитися двадцятьма або тридцятьма тисячами реєстрового війська й удільним своїм панством (державою – Авт.). Побачимо!”⁶⁰.

На цьому переговори завершилися. Їх аналіз дає підстави припустити, що А. Кисіль під час розмов з гетьманом особисто порушив питання про приєднання козацької України до християнської ліги. На цю думку наштотвжують слова Б. Хмельницького, який чітко підкреслив: “за кордон на війну не піду, шаблі на турків і татар не підніму”⁶¹. Відтак, ідея короля й канцлера щодо створення християнської ліги на даному етапі зазнала краху.

8 березня 1649 р. з-поміж польської делегації, яка брала участь в переговорах, з листом до короля відправилися М. Кисіль і Я. Смяровський. В ньому комісари пояснювали причини, які змусили їх погодитись на укладення перемир'я на умовах, продиктованих українським гетьманом та відзначали, що “війна вже була вирішена наперед, а бажанням Хмельницького було тільки затримати у себе комісарів, а тим часом рушити свої полки на Польщу”⁶². Справді, ще під час переговорів, 22 лютого, відправляючи угорського посла, Б. Хмельницький зазначив, що “з тієї комісії нічого не буде, тепер війна мусить бути”⁶³. Відтак, укладене перемир'я польські послы вважали позитивним здобутком, оскільки з його допомогою вдалося відтягнути війну, і Річ Посполита вибрала час для підготовки до подальшого ведення війни. Водночас зазначали, що навіть виконання запропонованих Б. Хмельницьким умов не гарантувало спокою, оскільки, на їх думку, все буде залежати від позиції Орди, “котрій Хмельницький повністю піддає”, а також від відносин в самому гетьманському війську, які можуть принести “якусь несподіванку”⁶⁴.

Близько 20 березня королівські посланці прибули до Варшави. Як зазначає М. Грушевський, привезені ними листи й новини були дуже невігідні парламенту Речі Посполитої: вони могли ще більше дискредитувати політичні плани, оскільки після зроблених Хмельницькому поступок, вони досягли незначних результатів⁶⁵. Підканцлер А. Лещинський, дізнавшись про результати переяславських переговорів (був учасником вузької наради в короля), наполягав на тому, щоб було негайно видано оголошення загального шляхетського походу та розпочато підготовку до війни⁶⁶. Проте, його наполегливість не дала результатів. Ян Казимир, прислухаючись до порад канцлера Є. Оссолінського, і надалі притримувався думки, що єдиним шляхом врегулювання польсько-українського конфлікту залишається порозуміння з Б. Хмельницьким⁶⁷.

Перш ніж повідомити результати переяславських переговорів широкому колу представників політичної еліти, було прийнято рішення ще раз вдатися до переговорів з гетьманом і старшиною. 27 березня король відправив до Б. Хмельницького листа, в якому висловлював згоду задовольнити вимоги української сторони та повідомляв гетьмана про відправлення до нього спеціального посла – Якуба Смяровського⁶⁸. Як пише М. Грушевський, “мабуть Смяровський, який уже вдруге був у Хмельницького, подав якусь надію на успіх потаємних, закулісних переговорів, і йому доручили

нову місію в цьому напрямі. Зверхню ж, декоративну роль залишено воеводі А. Киселю, можливо навіть не відкриваючи йому суті справжніх доручень, наданих Смяровському⁶⁹. В польській історіографії висловлюються міркування, що місія Я. Смяровського – це один з планів поміркованих сил в структурі польської еліти, який зводився до того, щоб викликати суперечки всередині українського уряду та усунути від гетьманства Б. Хмельницького⁷⁰. Проте, реалізувати його не вдалося, оскільки 21 травня в польського посла було виявлено 50 королівських привілеїв, за допомогою яких, як з'ясувалося, він повинен був підкупити козацьку старшину, щоб вона відступила від гетьмана. Як наслідок, Я. Смяровського було вбито⁷¹.

До гетьмана мав відправитись також А. Кисіль. Канцлер написав йому листа, в якому пояснив причини довгої затримки з відправкою його брата – Миколи Киселя і мотиви королівської політики. Зокрема пояснював, що непевні відомості з України і особливо повідомлення, що Ракоці здійснює заходи щодо підбурювання козаків, вже спонукали були уряд до приготувань для нової війни з козаками: королю дані були повноваження на 60 тис. чужоземного війська і скликання загального шляхетського походу, але привезена комісарами декларація Хмельницького і той факт, що він прийняв від короля корогви й булаву, свідчать про його добрі наміри. Нарада короля з сенаторами схвалила рішення Киселя згодитися на пункти Хмельницького і завершувати комісію⁷².

А. Кисіль повинен був повідомити Хмельницькому про позитивне вирішення справи і отримати від нього декларацію, яка б запевнила короля в безпечності згоди: якщо король не збирає війська на нього, треба щоб і він полишив орду й зробив все для того, щоб відлучити від війська чернь⁷³. Свою місію А. Кисіль повинен був реалізувати так, “аби не робити даремного гуку” й не вдаватися до посполитого рушення⁷⁴.

Королівський лист, переданий гетьманові через Я. Смяровського, був аналогічного змісту з тим, якого канцлер написав Киселеві. Король прийняв запевнення гетьмана у вірності й обіцяв Війську Запорозькому “всякі добродійства”. Висловлював надію, що вже більше гетьман не буде ставити ніяких нових вимог. Просив “відділити козачину від простого поспільства й привести її до відповідного числа”. Про це Хмельницькому доручалося задалегідь, не чекаючи комісії, порозумітися з Киселем, визначеним комісаром для майбутніх переговорів⁷⁵.

Водночас, десь наприкінці березня – початку квітня 1649 р. А. Кисіль звернувся з листом до Б. Хмельницького, в якому зазначав: “одні так думають, що в. мил. зі старшиною хочеш згоди, а чернь не хоче – і я сам так думаю. Інші так кажуть, що все залежить від в. мил., і коли та колотнеча тягнеться, то це діється не через чернь, а через вашу мил. самого і через старшину. Я всіма силами перечу тому – кажу, що ваша мил. ведеш діло до спокою, тільки сила зграмадженого народу перешкоджає тому, і не знайшовши способу, щоб його утихомирити, трудно ваш. милості щонебудь почати”. Зважаючи на таку ситуацію, воевода висловлював “способи, як поступити, коли в. мил. хочеш загасити той вогонь”.

Таких способів пропонував три. Насамперед, виходячи з переконання, що зібрати на раду (щодо справи польсько-українського примирення – Авт.) в один табір все військо – значить напевно викликати бунт і унеможливити справу згоди, – “бо всі, що недавно вирвалися з підданства панам і ввійшли в козацький титул, згоди не хочуть, бо знають, що згода верне їх до підданства, а є їх в десять разів більше, ніж війська Запорозького”⁷⁶. Тоді доведеться або битися з свавільними тим, що хочуть згоди, або поступитися їм і розпочати нову громадянську війну у Польщі. Отже, як перший спосіб, воєвода радив складати реєстр по полкових містах, кожного полку окремо, приймаючи людей тільки з найближчих околиць. Водночас дозволити коронному війську приступити ближче – тоді не вписані до реєстру мусять покоритися своїм панам, “і буря промине без подальшого кровопролиття”. Якщо такий спосіб гетьмана не влаштував, тоді пропонувалося провести раду поза волостю, в степах, біля Чигирина, Крилова або Черкас, а по волості універсалів не розсилати, і таким чином скласти реєстр лише з прикордонного козацтва. Полковників з волості на той час теж скаикати до себе, і знову ж таки – походів коронного війська на Україну не перечити. “Тоді й тим способом відділиться загал простого поспільства від Запорозького війська”. Третій спосіб: нехай гетьман з усім військом іде на Запорожжя. Залишене ним селянство буде тим способом відлучене від війська, – “ми з нашими підданими, не вдаючись до тиранств, зробимо спокій”⁷⁷.

Проте Кисіль задавався і іншим питанням – як стримати польських магнатів і шляхту від розправ над учасниками боротьби? Воєвода очевидно сам відчував цю слабку сторону своїх порад, в яких в кінцевому результаті все зводилося до того, щоб гетьман добровільно впустив польське військо на Україну й дозволив йому “зробити лад”. А. Кисіль допускав, що гетьман може тримати біля себе орду, тільки б не вводив її на волость; а щодо розправ над селянством, то бере цю справу на себе і “сам піде з коронним військом пильнувати, щоб тиранства не було. Нарешті і сам розум наказує шляхті стриматися від різни, бо без підданих жити трудно, хіба б схотіли новий бунт підіймати і в купи збиратися”⁷⁸.

Висловивши в листі до Б. Хмельницького власні міркування щодо способів проведення завершального етапу розпочатих в Переяславі переговорів, А. Кисіль чекав відповіді гетьмана. Минув квітень, наближалися вже і Зелені свята, призначені як час для продовження роботи комісії, приїхав і другий комісар мозирський підкоморій Теодор Міхал Обухович до А. Киселя, а ні від гетьмана, ні від Смяровського не було жодних відомостей. А. Кисіль звертався з листами до Оссолінського, добиваючись інструкцій і директив. Він справедливо вказував, що ні для війни, ні для трактатів з гетьманом нічого не зроблено: на поставлені ним вимоги не дано ніякої резолюції. Ставлячи свої умови, Хмельницький вимагав, щоб вони були прийняті і королем і сеймом. Тим часом король давав тільки загальні обіцянки, а запропонованих гетьманом умов не представлено не тільки сеймові, але й навіть сеймовій комісії, визначеної для цієї справи – не пред-

ставлено мабуть навмисно, бо можна було передбачити, що вона тих умов не прийме. На це і вказував Кисіль: “нема з чим їхати на комісію, бо там так треба говорити: “Хмельницький, все чого хотів від короля і Речі Посполитої – маєш! Роби отже як умовився зі мною і кінчай згоду”. А я не маю ніякого рішення, – продовжував нарікати воєвода, – ані інструкції, бо вимоги Хмельницького не прийняті ні королем, ні Річчю Посполитою. Обіцянки там не допоможуть, бо неприятель, стоячи в повній силі, буде вимагати діла. Коли він спитає про скасування унії, про місце в сенаті для митрополита – яку позицію має зайняти комісар? Я не знаю!”⁷⁹

З іншого боку, Кисіль вважав за необхідне мати й військо на поготові – чи для того, щоб іти на Україну, коли гетьман прислухається до його порад і відвівши козаків з волості, дозволить коронному війську йти на Україну втихомирювати чернь, чи навіть і для того, щоб іти на комісію з козаками. Щоб не повторювати того приниження для комісарів, якого вони зазнали під час мирних переговорів в лютому, А. Кисіль пропонував похід комісарів на чолі коронного війська й рекомендував здійснити цю місію самому канцлерові, посилаючись на те, що в Переяславі самі козаки заявляли одногласно: “коли й м. п. канцлер буде комісаром, а ти другим – буде згода!”⁸⁰ Але час проходив, і все очевидніше ставало, що з комісії нічого не буде. Тим часом приходили відомості про гетьманські відносини з іноземними державами – Кримом, Туреччиною, Семигородом, Московью. Це послаблювало надію і віру в особисту відданість Б. Хмельницького королю. З позицій можливої війни особливо тривожили відомості про зносини гетьмана з Кримом та Портою. Так, в листах від 20 й 21 квітня до представників еліти Кримського ханства⁸¹, зокрема кримського старшини Антимира Б. Хмельницький відзначав, що “ні в якому разі перемир’я з ними (поляками – Авт.) укладати не хочемо” та просив надати українцям військову допомогу в подальшій боротьбі з Річчю Посполитою⁸². Відразу зауважимо, що така позиція гетьмана була зумовлена діями окремих представників польської еліти, які, незважаючи на умови укладеного в Переяславі перемир’я, за словами Б. Хмельницького, “почали на нас з військами своїми наступати”, чим дали зрозуміти, “що неодмінно хочуть з нами вести війну”⁸³. Мова йшла про польських регіментарів С. Лянцкоронського і М. Остророга, які, порушивши визначену в Переяславі лінію розмежування, вийшли за межі Кам’янця і намагалися підкорити Бар⁸⁴. Зважаючи на їх дії, Б. Хмельницький в листі до А. Киселя від 24 квітня писав: “щодо миру, то ми б охоче давно його уклали, але деякі їх м-ті панове своїм наступом стривожили наше військо”⁸⁵.

Відтак, гетьман мав достатньо підстав для проведення мобілізаційних заходів й звернень про допомогу до Криму. Львівський підкоморій В. Мясковський наприкінці квітня писав до краківського біскупа Я. Гембіцького, що хан прийняв прохання козацького гетьмана, а відтак автор листа стверджував, що “буде гірше, ніж було рік тому під Жовтими Водами і Корсунем”⁸⁶.

У такій ситуації польський уряд вдався до військових приготувань. 9 травня 1649 р. – за два тижні до закінчення перемир’я,

король, поступаючись загальним вимогам магнатів і шляхти, видав заклик до посполитого рушення (перше й друге віці) і розіслав листи до регулярного війська, щоб були готові до військового походу, “куди потреба Речі Посполитої вкаже”⁸⁷. А. Кисіль, втративши будь-яку надію на Б. Хмельницького, спробував звернутися безпосередньо до прикордонних козацьких полковників, випробовуючи, наскільки міцна їх солідарність і залежність від гетьмана. Зокрема, писав їм про жахливе враження від отриманої звістки, що Хмельницький замість угоди з Польщею таємним листом своїм піддався султанові й планує передати під його владу українські землі в обмін на допомогу хана й силістрійського паші проти Польщі. “Невже полковники, бачучи таку ситуацію, не запитають гетьмана, як можливий такий виступ проти короля й вітчизни в союзі з поганями. Чи ж не ясно, що все це мусіло б скінчитися загибеллю християнського народу й війська Запорозького, тяжкою неволею, яку терплять тепер греки – невже ж можна допустити, щоб воля одного чоловіка довела до того всього”. Воевода висловлював надію, що “тепер, коли військо довідається про такі плани й роздивиться в них, та кривава туча буде затримана”⁸⁸. Проте ці листи не здійснили жодного впливу, хіба що остаточно знищили всі надії на переговори з гетьманом (якому вони були відправлені полковниками). Незважаючи на такий розвиток подій, 13 травня прийшов лист від гетьмана, в якому він повідомляв А. Киселя, що докладає всіх зусиль до того, щоб завершити переговори й висловлював водночас занепокоєння тим, “що Польща утримує великі війська, завербовані і коронні”, у зв’язку з чим “Військо Запорозьке непокоїться і боїться, щоб, не дай Боже, не закінчили цю комісію так, як рік тому: тут про згоду, а тут про щось інше думали”⁸⁹. Обіцяв піся наради з полковниками, яких саме скликає до себе, повідомити, де буде відбуватися комісія, і просив всіляко стримувати тим часом польське військо, щоб своїми діями жовніри “не давали приводу до зриву цієї комісії”⁹⁰. Разом з цим прийшов лист від Я. Смяровського, який не залишав сумніву, що з комісії нічого не буде – буде війна, а не трактати⁹¹. А. Киселя Смяровський попередив, що гетьману відомо про його зносини з Москвою, ведені проти козаків, за що він дуже сердиться на нього і хоче навмисно заманити до себе, а відтак застерігав воеводу, щоб він залишався в Гощі, “якщо не хоче загинути з усіма панамі”⁹². Не зважаючи на застереження, Кисіль відписав гетьманові, що готовий вести з ним переговори на тім місці, яке він йому призначить, але сам вважав справу безнадійною. Пересилаючи усі листи канцлерові, закликав до озброєння всіма силами, щоб військовою справою вирішити: “страшну і тяжку війну маємо, на котру треба підняти останні сили Речі Посполитої”⁹³. Мозирський підкоморій Теодор Міхал Обухович в листі від 22 травня до литовського підканцлера А. Сапіги писав, що “та розправа з ним (Б. Хмельницьким – Авт.) шляхом комісії вже не можлива, хіба з допомогою шаблі”⁹⁴. Через три дні в листі до канцлера А. Кисіль і М. Обухович відзначали, що “вже (немає) ніякої надії на трактати”⁹⁵.

30 травня польська армія перейшла у наступ й вторглася на територію Волині⁹⁶. Переговори були зірвані. Цього ж дня руський воєвода І. Вишневецький видав універсал до шляхти Руського воєводства, закликаючи її на 12 червня “ставати збройно” під його керівництвом. Він зазначав, що “довго перебував в спокої”, доки завдяки старанням короля “залишалася надія миру з повстанцями”⁹⁷. Коли ж, згідно повідомлень польських комісарів, виявилось, що замість миру Речі Посполитій загрожує війна, руський воєвода “ніби прокинувшись з глибокого сну”, вирішив засвідчити воєводству свою готовність стати на захист держави. За його словами, єдиний спосіб її порятунку полягав в тому, “щоб надзвичайну небезпеку відкинути надзвичайними силами”. А оскільки третє віці ще не було видано, радив щоб “милостиві пани самі про обопону радилися і з іншими панами у військовій готовності були”⁹⁸.

Під час консультацій короля з сенаторами, які проходили протягом 1-7 червня, останні висловилися за оголошення посполитого рушення проти українців, а також за те, щоб король “власною персоною” вирушив у військовий похід⁹⁹. А. Лещинський вимагав, щоб негайно було видано третє віці¹⁰⁰, а кам’янецький каштелян С. Лянцкорунський висловлював навіть готовність “валом (своїх) кісток засипати неприятелеві дорогу, аби далі нутрошів Речі Посполитої не чіпав”¹⁰¹. В цей же час до Варшави надійшла звістка про те, що місія королівського посла Я. Смяровського зазнала невдачі, сам він загинув, а українське військо вирушає вглиб Речі Посполитої. Після її отримання сенатори утвердилися в думці, що не залишається нічого іншого, як зібрати всі можливі військові сили та вирушити проти українців¹⁰². Король заявив, що не буде більше зволікати і найпізніше 24 червня вирушить до Любліна, куди мали відправлятися і сенатори зі своїми приватними загонами¹⁰³.

Варто відзначити, що поспіх короля в справі військової мобілізації, який попередньо схилився до поміркованої політики щодо козацької України, був зумовлений не лише небезпекою з боку українського війська, але й побоюваннями, які викликав згаданий мобілізаційний універсал І. Вишневецького. При королівському дворі склалося враження, що він не збирається об’єднувати своїх сил з регіментарями і вести боротьбу проти українців, а готує виступ проти короля. Ян Казимир навіть збирався вислати до воєводи листа з проханням не роз’єднувати війська і об’єднатися з регіментарями, оскільки незгода послаблює Річ Посполиту¹⁰⁴. Король звернувся також за допомогою до папського нунція І. Торреса, доводячи йому, що дії воєводи можуть спровокувати громадянську війну, оскільки “бунти підданих є завжди заразливими для всіх інших князят”¹⁰⁵. Вислухавши доводи короля, нунцій порадив йому похвалити І. Вишневецького за прояв патріотизму, беручи до уваги той факт, що воєвода, який був ближче до кордону, краще орієнтувався в ситуації, а дистанція не завжди дозволяла йому порозумітися з монархом¹⁰⁶.

Потрібно сказати, що І. Вишневецький насправді не готував ніякого виступу проти короля. Видаючи мобілізаційний універсал до шляхти Руського воєводства, він намагався зібрати якнайбіль-

ші сили, щоб воєводство в будь-яку хвилину було готове до участі у військових діях і не витрачало багато часу на військові приготування. Сумніваючись у виданні в найближчий час третього віці, він хотів подати приклад іншим воєводствам і в такий спосіб вплинути на короля, щоб він відправився до війська і проголосив нарешті послоніе рушення.

Попри все, мобілізаційні заходи руського воєводи зробили свій вплив на Яна Казимира, і, надавши воєводствам час для приведення “шляхетського стану в готовність”, 13 липня 1649 р. він проголосив третє віці¹⁰⁷ – питання з послонітими рушенням було вирішене.

Отже, чергова спроба польського уряду (після літніх та осінніх переговорів 1648 р.) в першій половині 1649 р. врегулювати польсько-український конфлікт мирним шляхом зазнала невдачі. Правляча еліта Речі Посполитої вкотре продемонструвала відсутність політичної далекоглядності, оскільки висловлюючи декларативні заяви щодо задоволення вимог Війська Запорозького, на практиці схилилася до вирішення “української проблеми” виключно в інтересах Польської Корони – повністю ігноруючи побажання українського уряду та відкидаючи навіть саму ідею компромісного співіснування в якості двох окремих держав – Речі Посполитої й козацької України.

Примітки:

1. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 133.
2. Жерела до історії України-Руси / Видав Мирон Кордуба. – Львів, 1911. – Т. 12: Акти до Хмельниччини 1648–1657. – С. 95.
3. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. / S. Ochmann. – Warszawa, 1985. – S. 24.
4. Ibidem. – S. 28.
5. Michalowski J. Księga pamiętnicza / J. Michalowski. – Krakow, 1864. – S. 219.
6. Ibidem.
7. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 133.
8. Там само. – С. 121.
9. Там само. – С. 139.
10. Там само. – С. 140.
11. Качмарчик Я. Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль ; Львів, 1996. – С. 102.
12. Kubala L. Jerzy Ossoliński / L. Kubala. – Lwów, 1924. – S. 337.
13. Ochmann S. Op. cit. – S. 14.
14. Ibidem. – S. 85.
15. Ibidem. – S. 105.
16. Ibidem.
17. Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647 – 1656 / A.S. Radziwill. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – S. 174.
18. Michalowski J. Op. cit. – S. 365.
19. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських. – № 289. – Арк. 206.
20. Radziwill A.S. Op. cit. – Т. 3. – S. 174-175.
21. Michalowski J. Op. cit. – S. 363-364.
22. Kubala L. Op. cit. – S. 339.
23. Ibidem. – S. 338.
24. Цит. за: Ochmann S. Op. cit. – S. 112.
25. Radziwill A.S. Op. cit. – Т. 3. – S. 175.

26. Ochmann S. Op. cit. – S. 108.
27. Цит. за: Kubala L. Op. cit. – S. 338.
28. Ochmann S. Op. cit. – S. 109.
29. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651) / W. Tomkiewicz. – Warszawa, 1933. – S. 284-285.
30. Цит. за: Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 289.
31. Ochmann S. Op. cit. – S. 109.
32. Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 289.
33. Ochmann S. Op. cit. – S. 109-110.
34. Ibidem. – S. 111.
35. Цит. за: Kubala L. Op. cit. – S. 340.
36. Michalowski J. Op. cit. – S. 216.
37. Ochmann S. Op. cit. – S. 113.
38. Ibidem. – S. 113.
39. Radziwill A.S. Op. cit. – Т. 3. – S. 177.
40. Ochmann S. Op. cit. – S. 18.
41. Michalowski J. Op. cit. – S. 230.
42. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3. – С. 25-27.
43. Ochmann S. Op. cit. – S. 19.
44. Ibidem. – S. 233.
45. Michalowski J. Op. cit. – S. 370-371.
46. Grabowski A. Ojczyście spominki / A. Grabowski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – S. 12-13.
47. Michalowski J. Op. cit. – S. 372.
48. Ibidem. – S. 375.
49. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 145-146; Michalowski J. Op. cit. – S. 375-376.
50. Michalowski J. Op. cit. – S. 380.
51. Ibidem. – S. 380-381.
52. Ibidem. – S. 381.
53. Ibidem.
54. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 141-142.
55. Grabowski A. Op. cit. – Т. 2. – S. 13-14.
56. Michalowski J. Op. cit. – S. 382.
57. Ibidem. – S. 366.
58. Ibidem. – S. 367.
59. Ibidem. – S. 367-368.
60. Ibidem. – S. 383.
61. Ibidem. – S. 376.
62. Zbiór pamiętników do dziejów polskich. – Warszawa, 1859. – Т. IV. – S. 381.
63. Michalowski J. Op. cit. – S. 374.
64. Zbiór pamiętników ... – Т. IV. – S. 381.
65. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 157.
66. Там само.
67. Качмарчик Я. Названа праця. – С. 125.
68. Там само.
69. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 157.
70. Serczyk W. W poszukiwaniu pokoju. Ostatnia misja Jakuba Śmiarowskiego / W. Serczyk // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S. 272.
71. Grabowski A. Op. cit. – Т. 1. – S. 142.
72. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 157.
73. Там само. – С. 158.
74. Там само.

75. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 160-161; Grabowski A. Op. cit. – Т. 1. – S. 113-117.
76. Цит. за: Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 161.
77. Там само. – С. 162.
78. Там само.
79. Цит. за: Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 164-165.
80. Там само. – С. 165.
81. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 110-114.
82. Там само. – С. 111.
83. Там само.
84. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-ге вид., доп., перероб. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Либідь, 1995. – С. 208-209.
85. ДБХ. – С. 115.
86. Michalowski J. Op. cit. – S. 392.
87. Ibidem. – S. 392-393.
88. Цит. за: Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 166.
89. ДБХ. – С. 119.
90. Там само.
91. Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 167.
92. Michalowski J. Op. cit. – S. 397.
93. Цит. за: Грушевський М. Названа праця. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 167.
94. Michalowski J. Op. cit. – S. 394.
95. Ibidem. – S. 395.
96. Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – С. 191.
97. Цит. за: Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 304.
98. Ibidem.
99. Michalowski J. Op. cit. – S. 407.
100. Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 303.
101. Michalowski J. Op. cit. – S. 409.
102. Tomkiewicz W. Op. cit. – S. 303-304.
103. Ibidem. – S. 304.
104. Ibidem. – S. 305.
105. Ibidem. – S. 305-306.
106. Ibidem. – S. 306.
107. Michalowski J. Op. cit. – S. 414-415.

В статтє освещается анализ представителями польской правящей элиты положения Речи Посполитой в связи с ходом национально-освободительной борьбы на поприщах казацкой Украины и обсуждения ими путей урегулирования польско-украинского конфликта в первой половине 1649 года.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Украина, элита, сейм, “украинская проблема”.

Отримано: 30.06.2011

Ярослав Федорук
(Київ)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА В ПОЛІТИЦІ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА, РОСІЇ І ПРИДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВ (КІНЕЦЬ 1654 – ПОЧАТОК 1655 РОКІВ)

У статті досліджуються політичні плани правителів, які були задіяні до Охматівської кампанії. Польський король Ян Казимир хотів зміцнити свою владу в міжнародних відносинах, отримавши перемогу в цій війні. Однак коронна армія і татарські орди не змогли перемогти українських козаків і московські війська у битві під Охматовом (29-31 січня 1655 р.). Унаслідок цих подій Річ Посполита позбулася багатьох своїх впливів у європейській дипломатії.

Ключові слова: *військова кампанія, Охматів, козаки, Хмельницький, Кримське ханство, Московська держава, польський король, Молдавія, Семигородське князівство.*

Переяславська рада 1654 р. і залучення Московської держави до війни з Польщею докорінно змінили міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі. Дипломатична боротьба України і Речі Посполитої за союзників, насамперед за Кримське ханство і придунайські країни, стала основним змістом міжнародної політики цього регіону у 1654 р. Московська держава, вдоволившись свої перші прагнення щодо завоювання Смоленська і значних територій Великого князівства Литовського, восени 1654 р. звернула, врешті, увагу на плани Війська Запорозького здійснити похід на Львів.

На кінець осені 1654 р. у Центрально-Східній Європі відбулося остаточне перегрупування сил: з одного боку, Україна і Московська держава, з іншого – Річ Посполита, Крим, придунайські країни за підтримки Османської імперії. З-поміж основних учасників цих подій залишалися незалученими наразі Швеція, яка перебувала у невизначеності щодо напрямку нової війни за панування на Балтиці, Габсбурзька імперія, а також Бранденбург, Англія, Голландія, Данія та інші країни.

Політика Криму перед Охматівською битвою

Для Речі Посполитої та її союзників слабкою ланкою у цій міжнародній системі було непевне становище Криму з огляду на опозицію окремих мурз до нового хана та його антиукраїнської політики. Відомостей про це збереглося дуже мало, оскільки переговори Хмельницького з кримськими мурзами восени 1654 р. – після того, як новий хан задекларував свою прихильність полякам і виступив з військами проти України, – велися таємно. Про них, однак, можемо судити з відголосків пізніших подій, зокрема тих, що стосуються тактики і стратегії татар під час підготовки військової кампанії і самої битви, що відбулася під Охматовом 29-31 січня 1655 р.

Насамперед виділяється той факт, що татари всіма способами намагалися стримати польські війська від початку військових

операцій без їхньої участі. Хан Мегмед Гірей IV писав про це до Яна Казимира у жовтні 1654 р., і поляки під впливом таких заяв прийняли рішення не починати нову війну без орди¹. Посол від кримського Менглі Гірея султана, який очолював татарське військо, відправлене на з'єднання з великим коронним гетьманом Станіславом Потоцьким, також говорив про це у польському таборі у грудні 1654 р.² Окрім розрахунків на звичайну здобич, яку татари повинні були отримати з цієї війни, у таких наполегливих заявах простежується бажання Криму вплинути на політику Війська Запорозького, щоб відірвати козаків від Москви. Підданство України Олексієві Михайловичу все ще залишалося головною проблемою Кримського ханства у східноєвропейській політиці. З цього, крім іншого, випливали ті непорозуміння у внутрішніх відносинах між кримськими мурзами, з якими хан мусив рахуватися протягом усіх років після того, як він вступив на престол восени 1654 р.

Загальна скерованість проти Москви залишалася основною метою зовнішньої політики Кримського ханства у 1655 р. Однак застосувати ці теоретичні постулати на практиці було майже неможливо. Однією з причин цього була, властиво, позиція України.

З аналізу тогочасної політики Криму відомо, що кримський хан і його дорадники восени 1654 р. покладали особливі надії на організацію великого походу на Москву. У той час з Бахчисараю було відправлено три посольства до Швеції, Данії та Австрії з метою організації широкої коаліції проти Росії³. Татарський посол, згаданий у “Театрі Європи”, який прибув до Польщі у грудні 1654 р., заявляв про 50000 татар, що мають бути під Шаргородом. За ними, мовляв, ідуть всі татарські орди, аби виступити походом на Москву, на що нібито вже є розпорядження та вказівки з Османської імперії⁴.

На початку 1655 р. такі настрої ще зберігалися у татарському суспільстві і вони були досить сильними, щоб Мегмед Гірей IV ними легковажив. У перших днях січня 1655 р. це було видно з заяв опозиційного до хана Камамбета-мурзи, висловлених коронному гетьманові під час зустрічі татар з польською армією, коли обговорювалися дальші плани спільних дій. Під час цих дискусій мурзи намагалися переконати польських регіментарів не винищувати козаків до ґрунту, а переконати їх відірватися від московського царя і спільними силами виступити в похід проти нього⁵. Загалом, історики вже давно помітили, що у середовищі татар не було єдиної позиції стосовно політики Криму у відносинах з Річчю Посполитою та Україною, з іншого боку однотайність спостерігалася у спрямованості проти Москви⁶.

У Росії такі тенденції у політиці Криму викликали стурбованість. З того часу, як новий хан вступив на бахчисарайський престол, з Криму лунали претензії до Москви за кривди, що їх московська влада завдавала мусульманським народам Росії, закриваючи мечеті, мусульманські школи і насильно навертаючи людей до християнства⁷. Хоч восени і в грудні 1654 р. було видно, що татарські орди виступають зі своїми військами на допомогу полякам проти України, однак у Росії не могли відкидати можливість також і нападу татар на її територію. Не допомагали в цьому

здійснені напередодні формальні запевнення Мегмеда Гірея для московських послів Сидора Ладиженського та Олексія Огаркова присягою на корані з шерстю грамотою і його посольство до Москви з повідомленням про сходження на престол⁸. У договорі від 1 грудня 1654 р., який підтверджувався новим ханом з польським королем, недвозначно говорилося, щоб із московським царем не укладати мирної угоди, і далі: “[...] Казань і Астрахань, і Терек, і Тура, що підпорядковані Москві, і в цій державі скільки не є татарського і ногайського народу, Ви, брат Наш, і князі польські не повинні бути проти того, щоб вони стали Нашими”⁹.

Мегмед Гірей дійсно не мав таких сил, щоб без належної підготовки, у т.ч. й дипломатичної, розпочати таку велику кампанію з грандіозними планами визволення мусульманських народів Росії. Відправляючи татарське посольство з Бахчисараю до Москви з повідомленням про своє сходження на престол, хан давав зрозуміти, що офіційна політика Криму наразі є толерантною до Росії, а союз із поляками скеровується лише проти Війська Запорозького.

Зважаючи на всі ці непевні обставини з боку Криму, російські воеводи, які мали вирушити до Богдана Хмельницького для участі в новій кампанії, не поспішили через небезпеку татарського вторгнення в Росію¹⁰. Сам Олексій Михайлович дуже довго не видавав свого наказу про такий виступ. Для українського гетьмана подібне зволікання під час активних польських приготувань, переміщення коронних військ, перших сутичок коронної армії з козаками і нападів татарських орд на міста в листопаді 1654 р., було вкрай загрозливим¹¹.

У січні 1655 р., у час, коли татарські війська вже були вирушили в Україну, Богдан Хмельницький знову звертався до Олексія Михайловича із закликом, щоб той видав наказ донським козакам нападати на Крим. З таким самим завданням гетьман відправив на Дон сотника Лукіяна Сухиню¹².

У цей час, з кінця 1654 – початку 1655 рр., в Астрахані велися переговори про підданство калмиків російському цареві і про їхню спільну з донцями участь у війні з кримським ханом¹³. У лютому 1655 р. калмицькі тайші здійснили присягу на підданство цареві. А в березні тривали переговори між калмиками та донськими послами на предмет спільних військових дій¹⁴. І хоч окремі локальні акції калмиків скеровувалися проти улусів на Північному Кавказі (наприклад, проти касайських мурз, що кочували коло Терека, як доносили Хмельницькому донські послі¹⁵), однак вони не поспішали відправляти свої загони проти хана, відмовляючи російським військам у спільних діях у 1655-1656 рр.¹⁶

Крім того, восени 1654 р. через Дунай почало переправлятися турецьке військо на чолі з сілістрійським намісником Сіяушпашею, про що у листопаді Хмельницький повідомляв Олексія Михайловича і московських послів Тургенєва і Портомоїнова, які приїхали до нього¹⁷. Небезпека спустошення володінь сілістрійського намісника донськими та запорозькими козаками, як видається, була однією з головних причин, через які Сіяушпаша все ж вирішив утриматися від надання допомоги польсько-татарським військам на початку 1655 р.

Такі заходи українського гетьмана, донських і московських урядовців були досить ефективними у протидії кримському ханові, який у складних умовах внутрішнього життя ханства і зміни його зовнішньополітичного курсу почувався на своєму престолі ще надто невпевнено. Загроза нападу на Кримське ханство видавалася в Бахчисарай цілком реальною і потрібно було тримати напоготові значні сили. Цим, мабуть, пояснюється те, що татарське військо, яке вирушало в Україну для участі у війні з козаками, було поділене на дві частини. Причому друга з них на чолі з калгою-султаном, мала прибути лише на весну.

Стратегічні плани коронного війська

У жовтні – грудні 1654 р., сподіваючись на підтримку татар і придунайських країн, коронна армія почала наступ на козацьку Україну. Збираючи своє військо, польські гетьмани ставили перед собою головне завдання – опанувати територію за Південним Бугом, закріпитися на ній і готувати наступ за Дніпро. У жовтні польний коронний гетьман Станіслав Лянцкоронський вирушив з військом до Тернополя; наступного місяця він був уже під Баром, де чекав на татар. У той самий час великий коронний гетьман Станіслав Потоцький ще стояв табором у Підгайцях, звідки разом із військами, зібраними під Кам'янцем, виступив на з'єднання з польним гетьманом. Наприкінці листопада вони зійшлися під Шаргородом¹⁸. Далі польські війська мали з'єднатися з татарами і молдавськими, валаськими та семигородськими хоругвами і вирушили в напрямку Умань, Ставище¹⁹. Загін коронного обозного Стефана Чарнецького виступив на завоювання українських міст, з яких у листопаді-грудні найгучнішими були облога Буші і Брацлава, де загинув козацький осавул і наказний гетьман Василь Томиленко²⁰.

Таким чином, український гетьман опинився поки що наодинці перед силами польських регіментарів. 7 (17) грудня 1654 р. на підставі свідчень полоненого Стяновича з хоругви Андрія Потоцького Хмельницький повідомляв воєводу Федора Бутурліна, що “[...] замисли обох лядських гетьманів такі: захопивши Брацлав і опанувавши все Забужжя, полки всі ... постановити мають, а коли ріки стануть, тоді ляхи з татарами, з'єднавшись, мають далі в Україну йти і пустошити”²¹.

У грудні 1654 р. Станіслав Потоцький зібрав нараду для обговорення подальших планів, зокрема, чи чекати на татарське військо, щоб спільними силами вдарити на Хмельницького, чи йти на Київ, а потім за Дніпро, як наказував король (сам Ян Казимир збирався вирушити на з'єднання з Янушем Радзивілом і наступати на Москву у Великому князівстві Литовському). Тим часом наближалися Ногайська та Буджацька орди, й у польському таборі вирішено було рушитися на Брацлав і далі на Умань. Це місто стало ключовим у всій кампанії і, як сам Потоцький пояснював Янові Казимиру, без нього було не можливо закріпитися в Забужжі й наступати далі²².

У січні 1655 р. полонені козаки розповідали у польському таборі, що Хмельницький збирається рушити на захист Умані. З іншого боку, польські регіментарі передбачали, що українські війська не

наважаться виступити проти з'єднаних польсько-татарських сил і відступлять до Дніпра, чекаючи на допомогу московських воєвод²³.

Надії на союз із татарами давали Янові Казимиру впевненість у тому, що Україну вдасться відірвати від Росії без посередницьких переговорів, що їх пропонували наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. для замирення з Україною семигородський князь та молдавський воєвода, а з Росією – бранденбурзький курфюрст та австрійський імператор²⁴. Причини, чому Річ Посполита не могла примиритися з Москвою, називав резидент австрійського імператора Фердинанда III при варшавському дворі Йоган Христовор Фраїштайн. Згідно з його донесенням від 11 січня 1655 р., московський цар забрав занадто багато міст від Речі Посполитої, щоб Ян Казимир міг надіятися на поступки з його боку. Крім того, зазначалося в цьому документі, умови взаємної присяги з татарами включали пункт, за яким одна сторона не може вести переговори про мир з Москвою без іншої. Польсько-татарський союз, натомість, дає багато користі: поляки, писав Фраїштайн, відібрали вже від козаків Брацлавське воєводство, лишилося ще Київське і Чернігівське²⁵. Цей договір з татарами був дуже важливий для Яна Казимира, оскільки він за багато років війни з козаками лише тепер міг укласти такий бажаний протягом всього цього часу союз. Без згоди татар, писав австрійський резидент в іншому донесенні, поляки не погоджуються вести будь-які переговори про мир з Москвою, хоч коли б і дійшло до таких переговорів, то іншого посередництва, крім австрійського, польський король не хоче приймати²⁶.

У грудні 1654 р. про успіхи коронної армії в Україні король і канцлер Стефан Корицінський повідомили послів і резидентів різних країн, що були у Варшаві²⁷. Усе це дуже нагадувало політику Речі Посполитої 1653 р., коли польський король, покладаючи великі надії на свої успіхи у військовій кампанії, що тоді готувалася, у серпні відхилив посередницькі ініціативи Росії для примирення з козаками²⁸. У 1654-1655 рр. Ян Казимир, повторюючи свої попередні помилки, розраховував, що успішна війна в Україні зможе зупинити просування російських військ у Литві²⁹. Додаймо, що Ян Казимир у своїй зовнішній політиці покладав на цю кампанію такі великі надії, що навіть переговори зі шведським королем Карлом Густавом вів більше формально, ніж задля укладення надійного мирного договору (посольство Андрія Морштина до Стокгольма)³⁰.

Політичні розрахунки Богдана Хмельницького

Наприкінці 1654 р. для Хмельницького відкрилися можливості здійснити ті проекти, з якими він жив протягом усього року від Переяславської ради, – готувати похід на Львів, щоб захопити західноукраїнські землі. Щоправда, зимовий час для організації такого походу не був сприятливий, але цій обставині вже не можна було зарадити: польсько-татарський союз було вже укладено Мегмедом Гіреєм, а польські гетьмани виступили вже в Україну. Отож підготовка до Охматівської кампанії з боку Богдана Хмельницького розвивалася спонтанно, більше під впливом ситуації, що склалася в міжнародних відносинах. Свої

плани, які у нього були наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., він виклав московським послам Артамонові Матвєєву і піддячому Поршиніну, які мали у нього аудієнцію 6 (16) січня 1655 р. Згідно його слів, на весну, як тільки виросте трава, українські війська мали б іти на Старокосянтинів, звідти на Тернопіль, а з Тернополя просто на Львів. Кам'янець-Подільський, за цим планом, мав залишатися обіч цього походу. Проте з дороги можна було б послати до цього міста п'ять або шість тисяч війська для облоги, “[...] аби відомості з Кам'янця ніякої до турецького султана і до угорського, і до валаського не було”. І якщо пощастить взяти Кам'янець, “[...] то не лише буде полякам страшно, – казав він, – але й турецькому султанові буде велика шкода”. Як тільки в Семигороді та Молдавії побачать велике військо коло їхніх кордонів, то вони почнуть допомагати московському цареві³¹.

Таким чином, узимку 1654-1655 рр. Хмельницький не думав про організацію походу цілої армії в Галичину раніше, ніж на весну, однак наступ коронної армії на Умань змушував його до активних військових дій. Гетьман мав намір вирушити походом назустріч польському військові і вдарити на польських гетьманів ще до того, як вони з'єднаються з татарськими ордами. Такі розрахунки були цілком логічними одразу з кількох причин: по-перше, розбити окремо поляків і орду було набагато простіше, ніж вступати в бій з великими об'єднаними польсько-татарськими силами; по-друге, перемігши коронну армію, український гетьман міг розраховувати, що татари без союзників не виступлять самостійно проти українсько-російських військ і з ними легше можна буде вести переговори.

Однак на заваді здійснення цього плану стала позиція московського царя і воевод, які не поспішали об'єднуватися з Військом Запорозьким. Листи Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича з вимогами писати до Василя Шереметьєва та інших воевод про швидкий прихід в Україну, як і листи до самого Шереметьєва і Федора Бутурліна, залишалися без відповіді³². Незважаючи на це, заклики Хмельницького пришвидшити виступ московського війська були дуже наполегливими. Кримські татари, писав він до воеводи Шереметьєва у грудні 1654 р., не підуть походом на Росію, бо всі свої сили в той час готували проти Війська Запорозького. Якщо ж поляки опанують Забужжя, значалося далі в цьому листі, то це викличе багато труднощів для України і самого царя³³. Зволікати було вкрай загрозово – польська армія у той час уже пустошила Брацлавщину, а орда була в дорозі. Вдаючись до крайніх заходів, український гетьман повідомляв Олексія Михайловича, що збирався відкликати війська Івана Золотаренка з Білорусі, однак не робив цього без царського указу³⁴.

В історіографії можна натрапити на думку про те, нібито в планах українського гетьмана були розрахунки поділити об'єднану українсько-російську армію, відправивши воеводи проти коронних гетьманів у той час, коли козаки виступили б проти татарських орд і не допустили їхнього об'єднання з поляками³⁵. Проте з цим навряд чи можна погодитися. Напад об'єднаними українсько-московськими силами спочатку на поля-

ків коло Брацлава, а потім на татар, які наближалися туди, для Хмельницького здавався виваженишим планом. Проте здійснити його було не можливо, оскільки цар дуже зволював з наказами своїм воєводам щодо об'єднання з Військом Запорозьким.

Становище Московської держави

Зустріч українських військ з московськими полками відбулася лише 13 (23) січня. Було це занадто пізно, оскільки коронні війська, як сам гетьман писав цареві, об'єдналися перед тим з ордою³⁶. Татар, щоправда, до поляків прийшло не так багато, як гадали в українському таборі, однак головні сили Кримського ханства мали надійти пізніше. Об'єднана українсько-московська армія вирушила до Умані, де польсько-татарське військо брало в облогу це важливе стратегічне місто.

Те, що Москва зволікала з наданням військ Україні і, зрештою, надіслала набагато меншу їхню кількість, ніж можна було сподіватися³⁷, також має своє пояснення. Попри те, що в Росії, як зазначалося, відчували небезпеку з боку кримських татар і передбачали вторгнення орд, все ж головне зацікавлення царя у війні й надалі залишалося у Великому князівстві Литовському. Після захоплення Смоленська головною програмою, до якої прагнули московські політики, було захоплення Мінська і дальший наступ на Вільно. Одночасне завоювання Москвою Варшави і Кракова, згідно з цими планами, мало встановити повне панування Олексія Михайловича над всією Річчю Посполитою³⁸. Стратегічний план воєнної кампанії у 1655 р. вироблявся московським царем саме з цієї перспективи – захоплення Великого князівства Литовського і Корони Польської. Однак через те, що на півночі Європи новий шведський король Карл X Густав починав масштабні військові приготування, московський уряд сам залишався у великій невизначеності, оскільки одним із імовірних напрямків шведського наступу розглядалася саме Росія. Крім того, напад шведів і на Річ Посполиту також не міг залишити Олексія Михайловича нейтральним. Істориками вже підкреслювалося, що політика Карла X досить відчутно впливала на вироблення планів московського царя у 1655 р.³⁹

Ще з вересня 1654 р., як уже згадувалося, коли завоювання у Литві мали великий успіх, московський уряд поступово змінював свою тактику, видаючи Хмельницькому розпорядження рушитися з усім військом на польські міста. Російські послани в Україні радили Хмельницькому здійснити наступ у Корону через Луцьк і далі, мабуть, до Любліна⁴⁰. До кінця 1654 р. плани щодо вторгнення українсько-російських сил в етнічні землі Корони Польської набирали в Москві нових інтерпретацій залежно від того, яку політику мав обрати шведський король⁴¹.

Придунайські князівства

Під впливом обставин, що склалися у придунайських країнах у їхніх відносинах з Україною, Москвою, Османською імперією, Кримом та іншими державами, не такою чіткою щодо Речі Посполитої, як у татар, була позиція у молдавського господаря. Вимушені переговори про підданство Стефана Георгіци Олексію

Михайловичу, які велися у 1654 р. за висловом одного грека - лише зі страху⁴², завершилися запевненням молдавського господаря у щирості його дружби з Військом Запорозьким. Говорилося навіть про пропозиції Молдавії виступити посередником у конфлікті між козаками й поляками⁴³. Цим кроком воєвода забезпечував своє князівство від імовірного наступу українсько-московських військ на Молдавію під час походу в Галичину і на Поділля.

Однак після вступу нового хана на престол і окреслення остаточного курсу ханства на війну з Україною, загроза татарського наступу і дипломатичний тиск з Криму та Речі Посполитої змушували Георгіцу відмовитися від двозначної політики, яку він вів у пошуках безпечного місця для Молдавії у лабіринтах українсько-московських, польсько-татарських, османських та семигородських відносин. У жовтні - листопаді 1654 р. молдавський господар почав збирати, принаймні формально, свої війська на допомогу полякам і татарам у війні проти козаків⁴⁴. Причому в польському таборі розраховували на досить велику кількість військ з Молдавії та Валахії - до 6000 чоловік⁴⁵.

Богдан Хмельницький мав різні новини про позицію Стефана Георгіци у війні, що наближалася. 21 листопада (1 грудня) 1654 р. він писав до Олексія Михайловича, що "[...] хотя то лятцкое войско не вельми сильно, но с ними венгры, волохи, татаровя [...]"⁴⁶. З іншого боку, у січні 1655 р. на переговорах з московським послом Матвеевим гетьман свідчив, що він має "певну відомість", нібито молдавани, валахи й семигородці не допомагатимуть полякам⁴⁷.

Однак у самій Охматівській битві молдавські війська навряд чи брали участь. Виступивши на з'єднання з польсько-татарським військом у січні 1655 р.⁴⁸, молдавські реґіменти могли з'єднатися з коронною армією лише на початку лютого. Це видно, зокрема, з листування гетьмана Станісава Потоцького і чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича, який залишився з татарами пустошити Україну після Охматова. Наприкінці лютого у своєму листі Тишкевич подає кількість війська, яке прибуло від Георгіци, - 21 хорутва⁴⁹.

Не виключено, що з огляду на антиукраїнські директиви, які Мегмед Гірей IV отримав у Стамбулі під час сходження на свій престол, Стефан Георгіца також мав якісь накази від султана про відправку військ на допомогу полякам. У кожному разі грек Фома Іванов згадував про молдавські та семигородські посольства до Стамбуду зі скаргами на воєводу Костянтина Щербана, який, нібито, відмовив був Стефанові долучити свої війська проти козаків⁵⁰.

Проте, навіть насилаючи війська проти Війська Запорозького, Георгіца не виявляв перед Хмельницьким відвертої ворожнечі, немовби демонструючи, що робить це під великим тиском. Так, наприклад, у січні 1655 р. український посол, який повертався з Семигороду через Молдавію, отримав від Георгіци доброзичливий прийом. З валаським і молдавським воєводами цей посол домовлявся нібито про дружбу, а Георгіца почав думати, як його відправити безпечно попри коронні війська, які на той час були в Україні. "Отож, тут виявляється явна зрада цих [придунайських] народів, завжди нестатечних до к. й. м-ті, пана н. милостивого, і Речі

Посполитої. А як жодна справа, що має поганий кінець, не може приховатися, так і виявляється хитрість того господаря молдавського”, – писав подільський підстоїл у листі від 29 січня 1655 р.⁵¹.

З боку Семигородського князівства, політика Юрія II Ракоція з кінця 1654 – першої половини 1655 рр. вироблялася під знаком формування його нового курсу задля здобуття польської корони. У наукових дослідженнях іноді можна натрапити на твердження істориків, що саме з цього часу семигородський князь став на той шлях, який через два роки привів його до війни з Польщею⁵². Така позиція Ракоція у цей період пов’язується з початком мілітарного пригонування Швеції до вторгнення в одну з країн Європи.

Агресивні плани Швеції, що почали розвиватися після коронації Карла X у червні 1654 р., відкривали багатьом європейським країнам нові перспективи для розвитку їхньої політики. Однак на межі 1654 і 1655 рр. плани здобуття польської корони виглядали для Ракоція дуже химерними. Він поки що обрав політику вичікування і невтручання під різними приводами, пропонуючи лише посередництво для замирення поляків з Хмельницьким. Історики іноді оцінюють, що така діяльність семигородського князя була помилковою⁵³, однак з цим не можна погодитися. З одного боку, Ракоцій відчував, що Європа стояла на порозі великих змін, і навесні 1655 р. Річ Посполита не була в найкращому стані сильної держави, яку слід було безумовно підтримати. З іншого, – поспішна декларація своєї ворожості польському королю мусила б перекинути Семигород до іншого табору, козацько-московського. Такий радикальний крок надзвичайно ускладнив би ситуацію у придунайському регіоні, спровокувавши проти Семигороду походи кримського хана, сілістрійського намісника та ін. Тому в цій ситуації найрозумніше для Ракоція було відтягувати час, маневруючи між козаками, поляками, Портою, Росією й татарами і чекаючи, проти кого розпочне війну Карл X Густав. У практичній площині така політика Семигороду знайшла своє вираження у формуванні нових взаємин з Хмельницьким, з яким було встановлено часті дипломатичні зв’язки⁵⁴. Крім того, Юрій Ракоцій вирішив прозвонувати ґрунт у політиці північноєвропейських протестантських країн, відправивши у грудні 1654 р. посольство Костянтина Шаума до Швеції, Голландії та Англії.

Стримана позиція Ракоція щодо польсько-української війни виявилася вже в тому, що, незважаючи на заповнення перед коронним урядом і татарами, восени 1654 р. семигородські війська так і не були відправлені для участі у військовій кампанії. Замість цього з боку семигородського князя лунали часті заклики до Яна Казимира прийняти його посередництво для переговорів з українським гетьманом, перед яким він намагався демонструвати свою лояльність. Це ми бачили, наприклад, з листа подільського підстоїла від 29 січня 1655 р., який писав про доброзичливий прийом українського посольства в Семигороді⁵⁵.

Об’єднання татарського війська з коронним

Не можна сказати, що польсько-литовське суспільство з нахненням сприйняло вістки про союз коронної армії з татарами,

особливо після їхньої багаторічної боротьби проти Речі Посполитої в союзі з козаками. Ця осінньо-зимова кампанія була першою пробою нового союзу, і в коронному війську до Криму ставилися дуже скептично. Тим паче, що полякам були відомі непорозуміння в середовищі самих татар, частина з яких хотіла відірвати козаків від Москви не силою зброї, а посередницькими переговорами про примирення Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою. І не лише опозиційні мурзи мали бажання підтримувати з козаками старий союз для розвитку спільної антимосковської політики Кримського ханства і Речі Посполитої. У договорі з Яном Казимиром про укладення польсько-татарської ліги від 1 грудня 1654 р. Мегмед Гірей IV висловлював такі самі твердження: «І дніпровські козаки виразять свій жаль і розкаяння з приводу їхніх заяв, і від Москви вони відділяться, перейдуть на Наш бік, висловлять бажання служити і покірними будуть. Їм від Вас, брата нашого, і князів Ваших шкоди і збитку не буде [...]»⁵⁶. Таку позицію татар, скеровану на організацію сил для війни з Москвою, підтримували Януш Радзивіл та його партія в Литві⁵⁷.

Реляція з польського табору з кінця листопада доносить вістки від польського посла Корицького з Буджаку, що орда під Рашковом хоче переправлятися і з'єднається з поляками десь за вісім тижнів⁵⁸. 7 (17) грудня Хмельницький писав до Бутурліна, що під Сорокою стоїть кільканадцять тисяч орди, чекаючи, поки замерзне Дністер для переправи на лівий берег⁵⁹. Невеликі загоны татар у 150 чоловік прибули до об'єднаних коронних військ уже в першій декаді грудня 1654 р. Через декілька днів після цього до великого коронного гетьмана прибув посол від Менгі Гірея султана з вістками, що до коронної армії наближаються більші татарські сили.

Татарські орди зійшлися з коронними гетьманами 1 (11) січня 1655 р., після чого гетьмани організували нараду з мурзами щодо подальших планів⁶⁰. Тут виявилось, що татари не мали жодного бажання знищувати доценту козаків, і вони переконували поляків, що їх краще використати проти Москви. На цій нараді було вирішено наступати на Умань, а далі – туди, де буде армія Хмельницького, не затримуючись коло захоплення міст. Невдовзі польсько-татарське військо взяло Умань в облогу, проте підкорити його не змогло. Після кількох невдалих штурмів коронні гетьмани вирушили назустріч українсько-московській армії, що наближалася до цього міста⁶¹.

Таким чином, усупереч заходам Богдана Хмельницького об'єднання коронних військ з татарськими так відбулося. У цей час український гетьман продовжував свої таємні взаємини з татарами. Фактичне командування ордами в цьому поході належало не малодосвідченому Менгі Гіреєві (хоч він і був сином покійного Іслама Гірея III), а ординським мурзам, з-поміж яких виділявся і давній соратник Хмельницького Камамбет-мурза. Це був один із тих діячів, на якого в Чигирині покладали великі надії під час переговорів 1654 р. про зовнішню політику ханства після смерті Іслама Гірея III⁶². Історія таємних взаємин гетьмана з татарами під час Охматівської кампанії – це один з найцікавіших епізодів з усієї Хмельниччини. Можна, мабуть, стверджувати, що

ухилення татар від активної участі у битві 29-31 січня 1655 р. стало однією з вирішальних причин того, що українська армія не зазнала поразки на Дрижиполі. Ці відносини зумовили те, що Військо Запорозьке вийшло з цієї кампанії, не втративши боєздатності для підготовки походу в Галичину.

У розпорядженні дослідників сьогодні надто мало джерел, аби встановити точний механізм цих впливів гетьмана на татар, визначити умови взаємних зобов'язань, які брали на себе сторони під час переговорів, простежити плани ординських мурз тощо. На жаль, про це можна говорити лише на підставі досить опосередкованих відомостей, які ґрунтуються, переважно, на аналізі неясної, незрозумілої для польських сучасників, поведінки татарського війська у битві, яке, як зазначалося, ще перед її початком виступало проти повного розгрому козаків. Як знаємо з історії взаємин українського гетьмана з Кримом у 1654 р. Хмельницький взагалі дуже цінував свої старі зв'язки з татарами і використовував їх не лише в цьому епізоді, а й у подіях наступних років.

Підозри про те, що Хмельницький перекупив татарські війська, які з'єдналися з Потоцьким, були вже у коронних реґіментарів під час маршу з-під Умані проти об'єднаних українсько-московських військ. Гетьман, який пережив з цими непевними й мінливими союзниками Зборівську, Берестецьку і Жванецьку битви, знав їхні слабкі місця. Отож в Охматівській кампанії він вдався до такої самої тактики, яку Ян Казимир застосовував перед тим на таємних переговорах з Ісламом Гіреєм III та візиром Сефером Казіаґою. Уся поведінка татар під час цього походу була досить дивною. Це помітно було, наприклад, у випадку, коли вони вагалися, чи йти з поляками з-під Умані проти козаків, чи відступити назад і чекати на підкріплення калґи-султана, який уже був у дорозі⁶³. Однак Хмельницький також і припускав, що татари в такий спосіб шукали привід, аби демонструвати перед Москвою, нібито через їхню позицію українсько-московське військо не було розгромлене під Охматовом. "Татарове естли бы имели до твоего царского величества послов своих посылать, отговариваючися, что с нами не воевался, не верь им твое царское величество – изменники суть", – писав гетьман до Олексія Михайловича у березні 1655 р.⁶⁴

Ще одна тема, крім таємних взаємин Хмельницького з ордами під час Охматівської кампанії, – спроби гетьмана впливати на настрої безпосередньо в польській армії. Цей бік української політики перших місяців 1655 р. майже не розроблений у науці. Річ у тім, що після самої битви у польській армії почалися великі дезертирства і, крім традиційної причини, пов'язаної з невідплатою грошей, реґіментарі називали ще й впливи Хмельницького. Одну з небагатьох відомостей про це зустрічаємо в польському обозовому щоденнику про події у проміжку між 1 і 15 квітня 1655 р. У записі за 12 квітня читаємо: "Багато польських військ дезертирують і зовсім розходяться внаслідок того, що вони не отримали жодної платні за праця, а також через нові конспірації козаків [...]"⁶⁵. Про те, що війська розбігаються і самовільно покидають свої реґіменти, писав також польний гетьман Лянцкоронський до Яна

Казимира⁶⁶. Однак тут дуже складно перевірити, наскільки далеко заходили впливи Хмельницького, і взагалі, чи вони були такими сильними, аби впливати на процес деморалізації коронної армії. Достовірних джерел про таку його політику збереглося дуже мало, що цілком пояснюється таємним характером переговорів⁶⁷. Не виключено також, що на тлі українсько-татарських відносин, про які ширилося багато новин, навіть у тогочасних літературних творах⁶⁸, поляки згущували фарби і пояснювали складнощі свого становища, шукаючи причину в чужих впливах.

Оцінка Охматівської кампанії

У цій статті ми не ставимо за мету подати читачеві оцінку Охматівської кампанії в історіографії. Ця тема настільки об'ємна, що заслуговує окремого дослідження. Однак, вивчаючи літературу до предмету, можна робити узагальнюючий висновок, що історики оцінювали цю битву як у вузькій, так і в широкій перспективі.

Перший погляд полягає в тому, що битва під Охматовом не виявила переможця, оскільки жодна з армій не була розгромлена і не зазнала вирішальної поразки. А це, зі свого боку, не дало можливості жодній зі сторін нав'язати свої умови до примирення.

Проте в науковій літературі ця битва часто оцінювалася під кутом зору того, яке місце вона займала у планах Речі Посполитої і Війська Запорозького наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. Аналізуючи плани Яна Казимира і коронних гетьманів (наступати на Київ, на Лівобережжя або, принаймні, опанувати Забужжя), ми бачимо, що Охматів звів нанівець усі ці польські максималістські проекти. Крім того, зазнали повного краху згадані вже надії Яна Казимира істотно покращити після перемоги у війні свої позиції у міжнародних відносинах, зокрема, зі Швецією і Росією. Охматівська битва засвідчила також край намірам короля зміцнити владу на фоні внутрішніх проблем польсько-литовського суспільства, де частина впливових урядовців і шляхти Корони Польської та Великого князівства Литовського були незадоволені його пануванням.

З цього видно, що успішна осінньо-зимова військова кампанія в Україні в тих умовах, в яких Річ Посполита опинилася на той час, була головним питанням для її успіхів у внутрішній політиці та міжнародних відносинах. Король і польські гетьмани припустилися фатальних помилок у розробленні тактичних планів перед початком кампанії, явно переоцінюючи як свої власні сили, так і значення союзу з Кримом. Після Охматівської битви Річ Посполита опинилася в ситуації, коли коротке затишшя весною і в першій половині літа 1655 р. змінилося такими буремними подіями, що підірвали самі підвалини устрою держави і змусили королівський двір тікати в еміграцію в Сілезію: шведські завоювання у Короні й Литві, захоплення царем Вільна, наступ українсько-російського війська у Галичині тощо. Предтечею цієї катастрофи, звичайно, була Охматівська битва і повний занепад тих широких планів у відносинах з іншими країнами, успіх яких ставився у залежність від розгрому Богдана Хмельницького. Крім того, результат Охматівської битви засвідчив, що у січні 1655 р. коронні реґиментари не змогли зламати оборону табору і взяти Хмельницького в по-

лон чи змусити козаків, як писалося у тогочасній польській епітафії, видати його задля власного порятунку під час облоги в полі⁶⁹.

З боку Війська Запорозького, як ми бачили, плани осінньо-зимової кампанії 1654-1655 рр. були значно скромнішими. Гетьман взагалі не прагнув якоїсь надмірної активності в організації зимового походу, що мав би саме в той час переламати багатолітнє українсько-польське протистояння. Навпаки, він доносив цареві, що, згідно з його наказом, після того, як ціле літо простояв зі своїм військом без діла, думає розпустити козацькі полки на зиму по домівках. Його дії у цій кампанії були викликані радше потребою готуватися до оборони від наступу польського війська.

У битві під Охматовом, крім того, Богдан Хмельницький отримав перший практичний досвід таємних зносин з татарськими ордами. Цих зносин він, звичайно, не облишив у майбутньому. Так, наприклад, на початку 1656 р. польський посол Ян Шумовський доносив з Криму, що гетьман впливає на хана через тих мурз, які раніше були близькими до покійного Іслама Гірея і разом з ним визначали напрямки українсько-татарського союзу⁷⁰.

За березень 1655 р. збереглося чимало відомостей про критичний стан, в якому опинилася армія Речі Посполитої після Охматівської битви. Головний учасник війни з польського боку коронний гетьман Станіслав Потоцький у листі до короля за той час визнавав, що в результаті цієї битви держава опинилася у вкрай важкому становищі. Згідно з його листом, коронні війська були надзвичайно ослаблені, особливо в піхоті. І якщо козаки здійснили б наступ сотисячним військом, писав Потоцький, то коронна армія, виставивши на противагу їм найбільше тридцятитисячну армію, може не витримати цього натиску⁷¹. 19 березня про критичний стан коронної армії після Охматова писав також Кришгтоф Тишкевич до Януша Радзивіла. У цьому документі зазначалося, що виснажені в битві коронні війська вже не скоро зможуть зібратися для нової війни⁷². Таку саму оцінку знаходимо й у Богдана Хмельницького, який 26 лютого (8 березня) писав про втрату коронною армією всієї піхоти⁷³. Події у битві під Городком у вересні 1655 р., коли Станіслав Потоцький був розгромлений військами Богдана Хмельницького, засвідчили, що весною того року великий коронний гетьман мав серйозні підстави передчувати близьку біду.

Цей аналіз політичних здобутків і втрат Речі Посполитої та Війська Запорозького в Охматівській битві засвідчує, на нашу думку, що коронні війська програли цілу кампанію, що тривала з кінця жовтня 1654 р. до початку лютого н. ст. 1655 р. Стратегічні цілі, що їх ставили перед собою польські політики, не були досягнуті. Навпаки, наслідком цієї війни для Яна Казимира став той факт, що його армія не тільки не змогла продовжувати наступ в Україні, а й не мала можливості належно підготуватися для відсічі своїм ворогам. Окрім самого Хмельницького, тут мають на увазі, насамперед, Росія і Швеція.

* * *

Підсумовуючи, ми можемо побачити, яку мету ставили перед собою різні правителі в українсько-польській війні, що ввійшла в історію як Охматівська кампанія. Антимосковська полі-

тика Кримського ханства, в результаті якої козаків сприймали більше, як потенційних союзників у майбутньому польсько-татарському поході проти Росії, ніж як ворогів, децю суперечила інтересам Речі Посполитої. Ян Казимир хотів за будь-яку ціну розбити Богдана Хмельницького, здійснивши похід коронною армією на Лівобережжя і вирішально переломивши хід війни з Україною, що на той час тривала вже сім років. Олексій Михайлович, зі свого боку, хоч і погоджувався готуватися навесні до українсько-російського походу в Галичину, все ж наприкінці 1654 р. не поспішав видавати накази своїм воєводам іти на з'єднання з козаками. Причиною цього були його побоювання походу кримського хана в російські володіння – насамперед, до Астрахані. Проте таке зволікання призвело до того, що Богдан Хмельницький втратив час і не зміг розгромити коронних гетьманів перед їхнім об'єднанням з татарськими ордами 11 січня 1655 р. Однак битва під Охматовом, що відбулася 29-31 січня 1655 р., до краю виснажила польські війська, більшість із яких мусила вертатися назад в Корону Польську. У результаті невдалої кампанії і того опору, який коронна армія зазнала від українського війська за підтримки московських воєвод, польський король не зміг реалізувати свої плани щодо зміцнення становища Речі Посполитої на міжнародній арені. Це призвело до того катастрофічного становища, в якому Польсько-Литовська держава опинилася після нападу на неї Карла X Густава 21 липня 1655 р. і захоплення Олексієм Михайловичем 8 серпня столиці Великого князівства Литовського Вільна.

Примітки:

1. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657 / Я. Федорук. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 154.
2. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1018.
3. Федорук Я. Посольства кримського хана Мегмеда Гірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. / Я. Федорук // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 2010. – № 5. – С. 36-49.
4. Theatrum Europeum / Besch. von Johann Georgius Schlederus. – Frankfurt am Main, 1685. – Th. VII. – S. 620.
5. Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 / L. Kubala. – Warszawa, 1919. – S. 193; Смолій В.А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1993. – С. 402.
6. Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа: (1655-1656 г.г.): Документы, исследование / Л.В. Заборовский. – М., 1994. – С. 157.
7. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века / В.Д. Смирнов. – СПб., 1887. – С. 565.
8. Лист Мегмед Гірея до Олексія Михайловича від 16 жовтня 1654 р. див.: Фаизов С.Ф. Послание хана Мухаммед-Гирея царю Алексею Михайловичу о своем восшествии на крымский престол в контексте русско-крымских отношений 1654 г.: (Перевод и комментарии) / С.Ф. Фаизов // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000. – С. 183-189; його ж. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654-1658. Крымско-татарская дипломатия в политическом контексте послеяславского времени. – М., 2003. – Док. 2. – С. 86-98.

9. Фаизов С.Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654-1658... – Док. 3. – С. 104-105; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 768-771.
10. Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – Док. 295, 296 (листи до Василя Шереметьєва, 8 (18) і 11 (21) грудня 1654 р.).
11. Про це див.: Там само. – Док. 289.
12. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1031.
13. Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50-60-х годах XVII века / П.С. Преображенская // Записки Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы и истории. – Элиста, 1960. – Вып. 1. – С. 61-62, 64; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века / Л.В. Заборовский. – М., 1981. – С. 107, прим. 2.
14. Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50-60-х годах XVII века... – С. 65; Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г.А. Санин. – М., 1987. – С. 124-125.
15. ДБХ. – Док. 303 (лист до Федора Волконського, 27 березня (6 квітня) 1655 р.).
16. Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50-60-х годах XVII века. – С. 65; Беликов Т.И. Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины: (XVII – начало XIX вв.) / Т.И. Беликов. – [Элиста,] 1965. – С. 17.
17. ДБХ. – Док. 289 (лист до царя, 10 (20) листопада 1654 р.); Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1021.
18. ДБХ. – Док. 286 (лист до царя, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.); Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ). – № II, 15557-15561. – Арк. 110 (свідчення Радуга Ластовецького в Москві, 3 грудня 1654 р.). Ширше про це див.: Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655. – S. 190-192; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1014.
19. НБУВ. – № II, 15557-15561. – Арк. 110; № II, 15564-15570. – Арк. 32 (відписка А. Бутурліна за грудень 1654 р.); Російський державний архів давніх актів. – Ф. 210: Стовпці Сівського столу. – Од. зб. 158. – Арк. 408 (розповідь полоненого у грудні капітана).
20. ДБХ. – Док. 292, 294 (лист до Федора Бутурліна, 6 (16) і 7 (17) грудня 1654 р.); Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид / І. Крип'якевич. – Львів, 1990. – С. 312.
21. ДБХ. – Док. 284.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1016, 1055-1056.
23. Національна бібліотека у Варшаві (далі – НБВ), від. мікроф. – № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку). – Арк. 507зв. (лист С. Потоцького, 12 січня 1655 р.); Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... – С. 402-403.
24. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 95-96.
25. Жерела до історії України-Руси (далі – Жерела) / упор. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 415. – С. 338.
26. Там само. – Док. 413. – С. 337 (реляція з Варшави від 2 січня 1655 р.). Про це докладніше див.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. Федорук. – К., 2011. – С. 62.
27. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1020.
28. Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 136; Заборовский Л.В. Последний шанс уми-

- ротворення: переговори Б.А. Репнина во Львові 1653 г. / А.В. Заборовский // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – С. 27-29.
29. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1013.
30. Заборовский А.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 75; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 72.
31. НБУВ. – № II, 15557-15561. – Арк. 22; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1029.
32. ДБХ. – Док. 289 (лист до царя, 10 (20) листопада 1654 р.), 294 (до Федора Бутурліна, 7 (17) грудня 1654 р.). Див.: Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655. – S. 189.
33. ДБХ. – Док. 296.
34. Там само. – Док. 290 (лист до царя, 21 листопада (1 грудня) 1654 р.).
35. Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... – С. 136.
36. ДБХ. – Док. 298 (лист до царя, 13 (23) січня 1655 р.).
37. Разом з воеводою Василем Шереметьєвим прийшло лише 6000 війська; українська армія налічувала тоді 60000 чоловік. Див.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – С. 313.
38. Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 61.
39. Заборовский А.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 130-131.
40. Там само. – С. 129-130.
41. Про дискусії у шведській історіографії щодо зовнішньої політики Карла X у цей час див.: Федорук Я. Східноєвропейська політична криза середини XVII ст. в історіографії / Я. Федорук // УДЖ. – К., 2011. – № 3. – С. 189-201.
42. Ченцова В.Г. Источники фонда “Сношения России с Грецией” Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. / В.Г. Ченцова // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – С. 168.
43. Заборовский А.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 78; Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. Очерки внешнеполитической истории / Л.Е. Семенова. – М., 2006. – С. 235.
44. Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – С. 135.
45. Theatrum Euroraeum. – Bd. VII. – S. 764.
46. ДБХ. – № 290.
47. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1033.
48. Семенова Л.Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. – С. 236; ee же. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в. / Л.Е. Семенова // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – С. 122.
49. НБВ, від. мікроф. – № 37233 (з бібліотеки ПАН У Курніку). – Арк. 460 (С. Потоцький до короля, 4 лютого 1655 р.); БЧ. – Од. зб. 148/IV. – Арк. 57; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1075 (Тишкевич до канцлера Коричинського, 24 лютого 1655 р.).
50. Ченцова В.Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654-1658. Документы / В.Г. Ченцова. – М., 2004. – Док. 6. – С. 69.
51. ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 734.
52. Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reichs / N. Jorga. – Gotha, 1911. – Bd. IV. – S. 82; Заборовский А. В. Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы / А.В. Забо-

- ровський // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 256; його ж. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 76; його ж. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 165.
53. Хаванова О.В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. / О.В. Хаванова // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – С. 138.
54. Про те, що у першій половині 1655 р. Ракоцій шукав союзу з козаками, див.: Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В.С. Степанков // УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 135.
55. ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 734.
56. Фаизов С.Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654-1658... – Док. 3. – С. 105.
57. Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа... – С. 139; його ж. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 97.
58. Theatrum Europaeum. – Th. VII. – S. 621. Реяція датована 30 грудня 1654 р., однак М. Грушевський вважав це помилкою і поправляв дату на 30 листопада: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1015 (прим. 4).
59. ДБХ. – Док. 294.
60. Опис зустрічі коронної армії з татарами і про цю нараду див.: Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655. – S. 193.
61. Про оборону Умані див., зокрема: Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655. – S. 193; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – С. 312-313; Мицик Ю., о. Умань козацька і гайдамацька / Ю. Мицик. – К., 2002. – С. 46-48; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 404.
62. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657... – С. 127-131.
63. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1043, 1047.
64. ДБХ. – Док. 301.
65. Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Dz. Kozackie. – Sygn. 57.
66. ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1103 (лист від 12 квітня 1655 р.).
67. Див. про це: Степанков В.С. Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657) / В.С. Степанков // Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки: (Нариси). – 2-е вид. – К., 1995. – С. 9-84, 147-167.
68. Мицик Ю., о. Дрижипільська битва 1655 р. на сторінках Віршованої хронічки / Ю. Мицик // Journal of Ukrainian Studies. – Edmonton; Toronto, 2004. – Vol. 29. – № 1/2: Summer-Winter. – P. 315, 318.
69. Думанська І. Латинська епітафія XVII століття / І. Думанська, Я. Федорук // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 331. – С. 465.
70. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – С. 172.
71. ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1093.
72. НБВ, від. мікроф. – Од. зб. 9321 (Оссол. у Вроцлаві, од. зб. 3564/II). – Арк. 339 зв. Див. також: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1057; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... – С. 63.
73. ДБХ. – № 300 (лист до патріарха Никона). Див.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – С. 314.

В статтє исследуются политические планы правителей, которые были задействованы в Охматовской кампании. Польский король Ян Казимир хотел укрепить свою власть в международных отношениях, одержав победу в этой войне. Однако коронная армия и татарские орды не смогли победить украинских казаков и московские войска в битве под Охматовом (29-31 января в 1655 г.). В результате этих событий Речь Посполитая лишилась многих своих влияний в европейской дипломатии.

Ключевые слова: *военная кампания, Охматов, казаки, Хмельницкий, Крымское ханство, Московское государство, польский король, Молдавия, Семигордске княжество.*

Отримано: 20.09.2011

УДК 94(438)”16”

Володимир Газін
(Кам’янець-Подільський)

ЯН ЛЕЩИНСЬКИЙ І ЙОГО КОНЦЕПЦІЯ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РР. XVII СТ.

У статті здійснено аналіз ідей відомого політичного діяча Речі Посполитої познанського воеводи Яна Лещинського, спрямованих на встановлення миру з Військом Запорозьким. Звертається увага на їх вплив в процесі становлення курсу Варшави на компроміс з Чигирином, який в кінцевому результаті привів до укладення Гадяцької угоди 1658 р.

Ключові слова: *Ян Лещинський, «українське питання», Річ Посполита, Військо Запорозьке, козаки, шляхта*

Події Української національної революції середини XVII ст., викликані низкою причин політичного, національно-релігійного та соціально-економічного характеру й спрямовані на створення та утвердження незалежної держави, вкрай загострили українсько-польські стосунки. Уже з самого початку національно-визвольної боротьби українського народу між поляками та українцями виникає взаємна ворожнеча та ненависть. Часто боротьба велася фактично на винищення супротивника. За таких умов українсько-польське протистояння набувало вкрай гострого та безкомпромисного характеру, що формували ті завдання, які ставилися відповідно українською та польською політичними елітами. Якщо перші вважали своїм головним завданням очищення всіх етнічних українських земель від польської шляхти й утвердження на них незалежної держави, то поляки прагнули будь-що утримати Україну під своєю владою. Останні розглядали події в Україні як такий собі «хлопський бунт», який слід придушити всіма можливими засобами й повернути суспільно-політичне життя до стану часів «золотого спокою».

Переважає більшість польської магнатерії та шляхти, особливо та частина, яка в результаті української революції втрати-

ла свої маєтності, прагнула жорстокої розправи над повсталими українцями. Вважала, що лише такі жорсткі й радикальні методи зможуть утримати їх в покорі. Однак в середовищі польської еліти були й такі, що глибше усвідомлювали істинні витоки українського повстання і, бажаючи зберегти цілісність Речі Посполитої, розуміли, що однією шаблею цього не досягти.

Відтак, в польських шляхетсько-магнатських колах фактично оформилися дві «партії», відповідно – війни і миру. У перебігу українсько-польського протистояння у політиці Варшави щодо вирішення «українського питання» означилися періоди, коли домінували ідеї то першої, то другої: то, загострюючи стосунки і кидаючи обидва народи в черговий виток кровопролитної війни, то створюючи передумови для порозуміння.

Звичайно в історіографії дослідники торкалися питань, пов'язаних зі спробами частини польського керівництва шляхом різноманітних (більших, чи менших) поступок досягти згоди з українським гетьманським урядом. Власне в пропонуваній статті сфокусовано увагу на одному з представників так званої «партії миру» в польському керівництві другої половини 50-х – кінця 70-х рр. XVII ст. Яна Лещинського, а також аналізуються його рецепти «заспокоєння» України.

Ян Лещинський (1603-1678 рр.) походив зі знатного польського роду Лещинських, представники якого незмінно були серед керівництва Речі Посполитої, а один з нащадків (Станіслав Лещинський) навіть певний період займав королівський престол. Високі посади обіймали брати Яна Лещинського (Рафаль з 1619 був белзьким воєводою, а Вацлав – з 1659 р. очолював польську католицьку ієрархію, отримавши сан архієпискупа гнєзненського). Сам же він увійшов в історію як один з визначних дипломатів (очолював низку важливих посольських місій до Швеції та Австрії¹) та державних діячів Речі Посполитої (спочатку обіймав посаду ленчицького, а з 1656 по 1661 р. – познанського воєводи, водночас (з 1659 р.) виконував обов'язки генерального старости великопольського. У 1661 р. його було призначено підканцлером коронним, а в 1666-1677 рр. він очолював польський уряд, перебуваючи на посаді коронного канцлера. Однак, слід сказати, що попри його значний вплив на політику Речі Посполитої в 50-х – 70-х рр. XVII ст., участь у головних тогочасних політичних акціях, його діяльність не отримала достатньої уваги з боку істориків. Водночас у роботах як істориків минулого (Л. Кубаля, М. Грушевський²), так і сучасних вчених (В. Горобець, Я. Федорук, Т. Таїрова-Яковлева, П. Кроль³) як приклад позиції «партії миру» стосовно вирішення «українського питання» часто наводяться саме цитати з листів та меморіалів Яна Лещинського.

Дійсно, познанський воєвода був одним з найяскравіших представників поміркованого крила в керівництві Речі Посполитої в 50-х – 60-х рр. XVII ст. Саме завдяки йому були досягнуті значні успіхи у справі розв'язання «українського питання» (укладення Гадяцької угоди 1658 р., та Слободищенського трактату 1660 р.).

Щоб проаналізувати політичну позицію, репрезентовану Яном Лещинським, слід, насамперед, коротко охарактеризувати стано-

вище Речі Посполитої на середину – другу половину 50-х рр., особливості її взаємин з Військом Запорозьким та Московською державою. Головною подією середини XVII ст., яка мала безпосередній вплив як на внутрішньополітичне життя Речі Посполитої, так і на її міжнародне становище, стала Українська національна революція, у ході якої з-під влади Корони польської було звільнено значну частину українських земель, де зусиллями гетьмана Богдана Хмельницького постала незалежна від Варшави українська держава Військо Запорозьке. Ці події вкрай негативно позначилися на становищі Речі Посполитої. По-перше, були втрачені значні території з розвинутим господарством, що спричинило гостру економічну кризу. По-друге, втрата маєтностей на Сході викликала гостре невдоволення шляхетсько-магнатських кіл, які вимагали від короля й уряду нагального вирішення даної проблеми будь-якими засобами. По-третє, події в Україні значно послабили позиції Польщі на зовнішньополітичній арені. У 1654 р., скориставшись цим, війну проти Польщі розпочала Московська держава, яка протягом 1654-1655 рр. заволоділа значною частиною Великого князівства Литовського. Водночас Польща зазнала агресії з боку Швеції, що взагалі поставило під загрозу її існування як незалежної держави.

За таких умов «українське питання» набувало особливої гостроти. Як для внутрішньої стабілізації, так і для покращення становища в сенсі боротьби за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи, для польської влади вкрай необхідно було його вирішити. З одного боку, ставилося завдання будь-що розірвати російсько-український союз, що сформувався в 1654 р. та, заспокоївши козацьку Україну, відновити владу Польщі на втрачених територіях. З другого, – гостро стояло питання укладення миру з Швецією і Московською державою (визначально на вигідних для Варшави умовах).

Для реалізації зазначених завдань склалися необхідні умови влітку 1657 р., коли у результаті тривалої хвороби помер Великий український гетьман Богдан Хмельницький. Це стало сигналом для активізації дій Варшави. Традиційно, частина магнатів і шляхти вимагали негайних силових заходів, користуючись сум'яттям та непевністю у Війську Запорозькому. До останніх належали коронні гетьмани Станіслав Потоцький та Єжи Любомірський⁴. Однак доволі сильними виявилися позиції й «партії миру». На користь ідеї політичного вирішення проблеми говорили наступні чинники. По-перше, доволі позитивні результати місії Станіслава Казимира Бенювського, який саме перебував в Чигирині в час смерті гетьмана й встиг провести низку переговорів як з ним самим, так і з представниками його найближчого оточення, зокрема з генеральним писарем Іваном Виговським. Йому вдалося домогтися встановлення перемир'я та домовитися про продовження переговорного процесу. По-друге, зі смертю Хмельницького з'являлася надія на зміну позиції гетьманського уряду стосовно Варшави на більш лояльну. Тим паче цілком реальними були сподівання, що політичні важели опиняться в руках поміркованої частини козацької старшини. До останньої відносили власне Івана Виговського, переяславського полковника Павла Тетерю та ще низку полковників і генеральних старшин. По-

третє, у Варшаві були добре обізнаними з існуючими протиріччями між Чигирином та Москвою, які загострилися ще за життя Великого гетьмана. Богдан Хмельницький виказував невдоволення фактичною зрадою інтересів Війська Запорозького з боку Москви, яка у 1656 р. уклала перемир'я з Польщею, а також настійливими спробами Кремля домогтися перегляду Переяславсько-московського договору 1654 р. в бік посилення свого впливу і відповідно урізання суверенітету Української держави. Уже наприкінці життя він виношував плани, укладенням низки міжнародних договорів, створити дієву противагу московському тиску. Відтак, одним з можливих варіантів міг розглядатися альянс з Польщею. Польську еліту у необхідності миру з козаками переконали і тісний зв'язок «українського питання» з загальним розвитком міждержавних відносин в регіоні. Цілком можна погодитися з міркуванням польського дослідника П. Кроля, що миром з козаками польська шляхта прагнула відстрочити війну з Москвою, або «...зіпхнути її на плечі Війська Запорозького». Розглядалася також можливість використання українських військ у війні з шведами⁵.

У лютому 1658 р. у Варшаві відбулося засідання сенаторсько-посольської конвокації, на якій було ухвалене рішення про пошук порозуміння з Швецією й компромісу з Військом Запорозьким. Водночас було взято курс на продовження війни проти Москви⁶. Звичайно, це стало наслідком активної діяльності «партії миру», інтенси якої в даному випадку збігалися з інтересами королівського двору (вирішення «українського питання», з одного боку, мало б сприяти стабілізації ситуації в Польщі та міжнародного її становища, а з другого, Військо Запорозьке можна було б використати проти опозиційної шляхти й посилити вплив короля). Королева Марія-Аюдовіка планувала за підтримки українського козацтва позбутися ненависного їй австрійського впливу і створити передумови для передачі польської корони фацузькій династії⁷.

Як відзначав Михайло Грушевський, Ян Лещинський був «освічений магнат, «республіканин на римський взірєць» апологет шляхетської вольниці, вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободолюбності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії»⁸.

Він активно включається в інтенсивну дискусію зі своїми опонентами з питань української політики. Слід відзначити, що, ще в 1655 р. Лещинський, здійснюючи переговори про мир з Швецією (оцінював його перспективи доволі скептично), виступав за мир з Москвою (на будь-яких умовах, навіть ціною територіальних поступок)⁹. А в 1656 р. був серед тих (коронний підскарбій Богуслав Лещинський, канцлер литовський Кристоф Пац, примас Анжей Лещинський, Єжи Любомирський, гетьман польний литовський В.Гонсевський), хто активно відстоював ідею обрання на польській престол московського царя. «Група Лещинських», як її називає польський історик Збігнев Вуйцік, прагнула отримати назад Україну і Білорусію, проте не шляхом війни з Росією, а власне через союз з нею¹⁰. То вже на кінець 1657 – початок 1658 р. окреслюється цілком відмінна від по-

передньої позиція познанського воєводи. Це було зумовлене, насамперед, усвідомленням в середовищі польської політичної еліти небезпеки, з якою була пов'язана практична реалізація вієнських домовленостей, зокрема, очевидними стають експансіоністськими планами Москви стосовно Речі Посполитої.

Фактично, в своїх листах, а також меморіалі, підготовленому для депутатів сейму, він чітко окреслив свій план вирішення «української проблеми». Його зміст відображав тогочасну військово-політичну ситуацію, в якій опинилася Річ Посполита, та завдання польської влади: будь-якою ціною стабілізувати відносини з Військом Запорозьким, розірвати російсько-український союз та відновити підпорядкування Війська Запорозького Польській короні. В одному з листів до свого опонента Є.Любомирського, Я.Лещинський писав у лютому 1658 р.: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними... коли б тільки та провінція стояла в якомусь зв'язку з нами». Відкидаючи застереження частини польської еліти, що такі поступки можуть призвести до поступового відриву козацької України від Польщі та здобуття нею незалежності, він заспокоював своїх опонентів, зазначаючи, що це не може відбутися через саму природу України. «Химери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голландією чи Швейцарією: кожний з тих народів має інші сприятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть в такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обстати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі... А полишені самі на себе вони впадуть – і з нами з'єднаються...» – переконував він¹¹.

А в березні того ж року під час варшавського з'їзду, що з-поміж інших питань обговорював інструкцію послам до Війська Запорозького, в іншому листі до Любомирського Лещинський зазначав: «Фундамент нашого щастя – згода з козаками». Для цього він вважав за необхідне кардинально змінити ставлення до козаків й, відкинувши шляхетську пиху, відмовитися від традиційної зверхності у стосунках з ними. На думку Лещинського, у першу чергу слід піддати забуттю взаємні кривди і відмовитися від помсти. А надалі піти на визнання свободи козацтва, «...котрої вони й варті, бо лицарський чоловік не може і не повинен зносити неволі». Він задає питання: «Чому ж би й козаків не вилучити з юрисдикції панів, тих маєтків де вони проживають, оселі реєстровців чому не мали б мати забезпечених вільностей?» Як приклад такої практики Лещинський наводить становище значної частини біднішої шляхти, «...що сидить на вийтивах шляхетських і духовних, або млинарів – котрим не вільно чинити ніякого насильства з титулу шляхетських прав, і хоч вони є бенефіціаріями (особами наділеними земельними маєтками – В.Г.), але трактувати їх невідними право не дозволяє». Відтак, на думку познанського воєводи, подібні права цілком можуть отримати й козаки, що мешкають в шляхетських маєтностях. Відповідно, вони мають належати до юрисдикції гродського суду а не пана¹².

По-друге, опонуючи тим, хто вважає визначальним для шляхетства давнє лицарське походження, він виказує доволі цікаву

ідею стосовно того, що справжня шляхетська гідність визначається насамперед власними заслугами, а не заслугами предків: «...заслуги нас визначають, а не рід». Лещинський наголошує: «...у мене славніший той, котрим починається шляхетство ніж там де воно вироджується через нездатність – так що й свого шляхетства боронити не хоче або не годен». Відтак, на його думку, козаки цілком гідні того, щоб вважатися людьми вільними, рівними шляхетському стану. При цьому козаків, які «...варті нашого пошанування за свою витривалість в прагненні своєї свободи» він протиставляє шляхтичам, для яких головне не свобода, а маєтність, та посади, адже «...майно, а не свободу любили ті, що шведському королеві і королівству піддавались». Лещинський виступає за те, щоб визнати за козацтвом рівний шляхті статус: «...нехай тоді залишаються вільними під титулом козацьким, а якби хто з них добивався шляхетства – не відмовляти». Козаки, на його думку, «...варті того, щоб ми (шляхта – В.Г.) прийняли їх до своєї верстви»¹³.

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання» тривали і на вальному сеймі, який розпочав роботу 1 (10) липня 1658 р. Обговорення питання відносин з Військом Запорозьким вказувало на розуміння в середовищі польської еліти тісного зв'язку «української проблеми» з польсько-московськими та польсько-шведськими відносинами.

Ще напередодні сейму з табору противників замирення з Військом Запорозьким (головне завдання вбачали у завершенні мирного процесу з Москвою, який було розпочато у Вільні в 1656 р.) виходить твір «Політичний дискурс перед великим сеймом варшавським, з ким ґрунтовно укласти мир, тобто з московітом, чи зі шведом». Його автор критично оцінював перспективи миру з козаками, який, на його думку, не гарантує повернення втрачених земель. Водночас, на думку автора даного твору, «...унія наша з Москвою поверне нам козаків»¹⁴.

Проте, виходячи з власних політичних інтересів, у вирішенні «українського питання» королівський двір стає на бік «партії миру». Там розуміли, що вкрай необхідним є замирення з якоюсь із сторін для концентрації сил проти іншої. Питання лише стояло, якою ціною буде досягнуто мир. Фактично стояло питання про вибір «меншого зла». У Варшаві схилилися до пошуку порозуміння з Чигирином, що дасть змогу відновити війну проти Москви з метою звільнення території Великого князівства Литовського. Виявом курсу на конфлікт з Москвою стало те, що на сеймі було постановлено відмовити царю у його претензії на польську корону. Фактично Варшава відкрито відмовилася від виконання постанов Вієнської комісії 1656 р.¹⁵

У сенсі вирішення «українського питання» формується концепція про можливість вироблення цілком нової моделі українсько-польських відносин. Зокрема, мова йшла про те, що формою нового об'єднання буде не підданство, як раніше, а певний різновид унії, на кшталт стосунків між Короною та Великим князівством Литовським. Розглядалося питання визнання за козацтвом права користуватися певними привілеями в республіці, такими, які були у литовців. Так, передбачалося надання їм права призна-

чати своїх достойників, посилати своїх представників на сейм і «творити своє окреме тіло в тілі республіки»¹⁶.

Значний вплив на формування офіційної позиції керівництва Речі Посполитої здійснював познанський воєвода Ян Лещинський. Так, під час роботи сейму, у відповідь на згадуваний твір прихильників унії з Московією та жорстких дій проти козацької України, ним було оприлюднене своє бачення напрямків тогочасної зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, в сенсі стосунків з Московською державою, Швецією та Військом Запорозьким. Він поширив лист: «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Московією?». У ньому наголошував, що не можна припиняти переговори з козаками, адже угода з Україною для Польщі є вкрай важливою, такою, що змусить до миру й Швецію, й Москву. «Сам Бог показує нам дорогу, коли козаки самі, нічим не примушені хочуть вернутись до нас, - бо бачать, що ні їх свобода без нас не може устоятись, ні наша без них: коли сполучимось, то не блиск, але сила вітчизни нашої повернеться скоро»¹⁷.

Відповідаючи на застереження своїх опонентів стосовно бажання українців «бути окремим народом», він зазначав, що не будучи прихильником поділу на нації та роздмухування партійної боротьби, яка є вкрай небезпечною для Речі Посполитої, він вважає за можливе «...погодитись з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один народ не мав прерогативи перед іншим».

У своєму «меморіалі» польський політик пропонував у польсько-українському переговорному процесі дотримуватися наступних принципів. По-перше, з козаками слід вести переговори з найбільшою пильністю й демонструвати свою щирість. На думку Лещинського, в тому, що досі не дійшли згоди з козаками є вина польської сторони, яка розмовляла з ними «...згорда, не вважаючи їх за людей... вони варті великої пошани... Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». По-друге, як зазначає політик, для скорішого замирення слід вести переговори не через багатьох, а через одного, що показав свій досвід і зручність. Тут мається на увазі Станіслав Казимир Беншовський, який досягнув на весні 1658 р. неабияких успіхів в діалозі з українським урядом. По-третє, умовою позитивного вирішення «українського питання» має бути недопущення будь-якого посередництва та гарантій угоди з боку третіх країн, «...бо заграничні держави нас не можуть підтримувати – хіба викликати замішання».

При цьому Лещинський наголошував, що переговори з козаками слід вести одночасно з переговорами з московськими комісарами, щоб не спровокувати війни з Росією. Самі ж комісари, які будуть трактувати з царськими представниками, повинні чітко поставити питання, що жодного порозуміння не буде досягнуто без повернення України під владу польського короля¹⁸.

Ідея одночасного замирення з Московією, Швецією та козаками займала ключове місце в концепції Я.Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання». Проте, на його думку, в першу чергу порозуміння має бути досягнуте саме з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з царем, а по-

тім – зі шведами, «...проти яких тоді можна буде постати найбільш рішуче». Тут він виказав цікаву ідею, щодо власне тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на заість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не вдумувала якись нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, - щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу... для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви»¹⁹.

Єдину проблему Лещинський вбачав у вимогах козаків скасувати унію. Відтак, пропонує це питання відкласти на потім і залишити його богословам. При цьому познанський воєвода був далекий від католицького релігійного фанатизму. Зокрема, у вирішенні релігійного питання, на його думку, польська влада в першу чергу має прикладати зусилля для зміцнення самої католицької церкви, піднесення її авторитету. Навернення ж інших народів, зокрема й українців, має відбуватися лише наукою, моральністю та взірцем, а не винищенням цілих народів²⁰.

Загалом він зазначає, що козакам слід пояснити, що входування Війська Запорозького до складу Речі Посполитої не несе їм ніякої загрози. Окрім цього таке об'єднання дає гарантії захисту від будь-яких супротивників. Водночас воєвода наголошує, що насамперед таке об'єднання відповідає інтересам Польщі: «...цей войовничий народ в сполученні з нами без порушення їх інтересів стане незламною нашою силою»²¹.

Насамкінець, Ян Лещинський виказує декілька міркувань стосовно гарантування непорушності польсько-українського миру. На його думку, головною загрозою миру є дії радикальних сил як в Україні, так і в Польщі. Відтак, по-перше, вважає за необхідне «...звільнитися від свавільного елемента, як нашого, так і козацького». А, по-друге, щоб повернути взаємну довіру обох народів, слід спрямувати їх на спільну боротьбу проти «невірних», обмити «...наших забруднених рук у крові ворога християнства»²².

Зусиллями познанського воєводи та «партії миру» в середовищі польської шляхти та магнатерії (за свідченнями австрійського посла у Варшаві Ф. фон Лізолі, прихильників продовження переговорів з козаками виявилось доволі багато серед делегатів сейму²³) з одного боку, та королівського двору, який прагнув використати союз з українськими козаками, з другого, польська влада здійснила рішучі кроки в бік налагодження переговорного процесу з українським керівництвом.

Водночас на сеймі було прийняте рішення щодо відновлення переговорів з Москвою. Для розробки інструкції послам 8 (18) липня 1658 р. було створено комісію, яка водночас мала розглянути питання угоди з керівництвом Війська Запорозького. До її скла-

ду були включені біскупи: краківський (А. Тжебіцький), віленський (Я. Довгялло-Завіша), полоцький (Я. Гембіцький) та київський (Т. Уейський); воєводи: познанський (Я. Лещинський) та вітебський (В. Волович) також каштелян ленчицький (А. Сельський), підскарбій коронний (Б. Лещинський), канцлер та підканцлер литовські (К. Пац та А. Нарушевич), а також сім послів²⁴. Те, що питаннями стосунків з Москвою та Чигирином мала займатися одна сеймова комісія, говорить про взаємозалежність цих напрямків у зовнішній політиці Речі Посполитої. Саме наслідком роботи даної комісії було прийняття рішення про початок переговорів з керівництвом Війська Запорозького, навіть незважаючи на доволі радикальні, на думку поляків, вимоги української сторони (про відрив «русинів» греко-католицької віри з лона католицької церкви до православ'я)²⁵.

Загалом, наслідком політичних зусиль Яна Лещинського, а також військово-політичного становища, в якому опинилася Річ Посполита стала підготовка та укладення українсько-польського Гадяцького договору 1658 р., який в кінцевому результаті «вимальовував» доволі позитивні перспективи як у розвитку відносин між двома країнами, так і подальшому розвитку української державності. Ідеї Яна Лещинського формували усвідомлення взаємозалежності історичного розвитку Польщі та України і тієї істини, що свобода Польщі неможлива без свободи України і навпаки. Однак, через низку чинників, серед яких не останню роль відіграла неспроможність польської шляхти сприйняти ідеї Лещинського й подолати свою станова гординю у відносинах з козацтвом, гадяцький проект так і не був реалізований.

У чому ж сам феномен Яна Лещинського та його політичних ідей? У цьому сенсі варто висловити декілька міркувань. По-перше, очевидно, завжди з'являються люди, спроможні піднятися вище своїх станових чи класових ідей і мислити з позиції державних інтересів. По-друге, Ян Лещинський, як і більшість великопольської магнатерії та шляхти не був зв'язаний з втраченими східними маєтностями. Тому й, будучи необтяженим особистими майновими інтересами у вирішенні «українського питання», виявився спроможним міркувати категоріями зовсім іншого порядку, де на перше місце виступали інтереси держави.

Примітки:

1. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 41.
2. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. X.
3. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2001; Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року...; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.

4. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – С. 152.
5. Ibid. – С. 149
6. Ibid. – С. 150.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 316.
8. Там само. – С. 317.
9. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року. – С. 66-67.
10. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т.1. – С. 362-363.
11. Kubala L. Wojny duńskie... – Dodatki. – S. 544.
12. Ibid. – S. 545-546.
13. Ibidem.
14. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668 / Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. – Т. I (1648-1660). – Wrocław-Warszawa: “Volumen”, 1989. – S. 213-216; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія / П. Кроль // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 153.
15. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – S. 63.
16. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 316.
17. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / В. Герасимчук. – Львів : Інститут української археографії, 1994. – С. 76-82.
18. Там само. – С. 76-82.
19. Там само. – С. 76-82. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 319-322.
20. Kubala L. Wojny dunskie... – S. 545-546; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 319.
21. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 323-324.
22. Kubala L. Wojny dunskie... – S.543-544; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. – С. 270.
23. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – С. 104.
24. Ochman-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka / S. Ochman-Staniszevska. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – Т. 1. – С. 269.
25. Горобець В. Еліта козацької України... – С. 192.

В статтє осуцествлен анализ идей известного политического деятеля Речи Посполитой познаньского воеводы Яна Лецинского, нацеленных на установления мира з Войском Запорожским. Обращается внимание на их влияние в процессе становления курса Варшавы на компромисс с Чигирином, который в конечном результате привел к заключению Гадяцкого договора 1658 года.

Ключевые слова: Ян Лецинский, “украинский вопрос”, Речь Посполитая, Войско Запорожское, казаки, шляхта.

Отримано: 25.10.2011

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ВІДМОВА ВАРШАВИ ВІД МИРОТВОРЧОГО КУРСУ ВРЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИМ ШЛЯХОМ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (СЕРПЕНЬ 1666 – СІЧЕНЬ 1667 РР.)

У статті аналізуються зміни в „українській політиці” польського уряду після припинення громадянської війни у Короні. З'ясовуються чинники, що зумовили поновлення воєнних дій між Річчю Посполитою й козацькою Україною, й спонукали гетьмана П. Дорошенка переорієнтуватися на Османську імперію.

Ключові слова: Польща, козацька Україна, Крим, козаки, політика, воєнні дії.

В історіографії порушена у статті проблема не ставала об'єктом спеціальних досліджень. Лише І. Галактіонов, Д. Дорошенко, Я. Перденя, Т. Чухліб і Т. Яковлева опосередковано торкалися їх окремих аспектів. Внаслідок чого відсутня цілісна картина погіршення польсько-українських відносин напередодні укладення Річчю Посполитою Андрусівського перемир'я з Московією, продовжує панувати (особливо у польській історіографії) міф про П. Дорошенка, як ініціатора розриву відносин Правобережної гетьманщини з Варшавою. У даній розвідці зроблено спробу простежити позицію Речі Посполитої стосовно гетьманату П. Дорошенка у контексті відносин з Росією і Кримом у період з літа 1666 р. й до початку 1667 р.

Літо 1666 р. у Польщі відзначалося вкрай складною внутрішньополітичною ситуацією. Після битви під Монтвами (12 липня), в якій супротивник короля польний гетьман коронний маршалок Є. Любомирський наголову розгромив його військо, 31 липня в Ленговицях (поблизу Нового Міста) було укладене перемир'я, яке завершило громадянську війну в Польщі¹. Враховуючи становище держави, рада сенату 14 серпня прийняла ухвалу про неможливість продовження війни з Московією й король Ян Казимир розпорядився своїм послам (комісарам) домагатися на переговорах з нею укладення 10-12-річного перемир'я². Водночас гострою проблемою постало утримання жовнірів, котрі знаходилися в арміях короля й коронного маршалка, й під час воєнних дій безжально спустошували маєтки шляхти, господарства й садиби селян і міщан³. У пошуках її розв'язання 13 серпня Ян Казимир видав універсал про відправлення коронного війська в козацьку Україну. Першими туди подалися корогви, в минулому рокошан, Є. Любомирського⁴.

Цей непродуманий крок таїв у собі неминуче загострення українсько-польських відносин. Адже королівський двір і уряд прекрасно знали, що Правобережна гетьманщина доценту зруйнована і з величезними труднощами забезпечує абияк живністю кілька тисяч вояків польських залог. Для них не був таємницею той факт, що поява на зимовій постій у розореному краї війська обов'язково викличе масовий рух невдоволення місцевого насе-

лення, спрямований як проти жовнірів, так і гетьмана. І це в той час, коли, засвідчуючи вірність королю, Військо Запорозьке домагалася від Варшави визнання автономії козацької України хоча б на мінімальних умовах Зборівського договору, яка б забезпечувала її від неузгодженої з українським гетьманом появи на її теренах підрозділів польської армії. В даному випадку позиція гетьмана П. Дорошенка повністю ігнорувалася: мало того, що по-старому Польща не поспішала надіслати йому клейноди, як символу визнання легітимності його повноважень, вона навіть не вважала за потрібне хоча б формально проконсультуватися з гетьманом з приводу пошуку оптимального варіанту розв'язання цього питання. А це засвідчувало лише одне – абсолютне небажання польської еліти враховувати політичні інтереси Гетьманщини, її прагнення будь-якою ціною поновити всю повноту влади над нею, перетворивши козацтво у різновид звичайнісінької військової формації, що, до речі, передбачала Ординація далекого 1638 р. Ріки пролітої з 1648 р. крові не слугували поважним аргументом на користь доцільності привнесення змін у свою політику щодо України.

Вирішення проблеми розташування війська на постій перекидалося на плечі польного гетьмана, новопризначеного (28 квітня) великого маршалка коронного Яна Собеського. На відміну від багатьох інших сановників, він добре усвідомлював усю небезпеку наслідків вступу війська на терени Гетьманщини. В листі від 10 вересня до дружини не без сарказму зауважував: „Україну нам вихваляє король й.м., що там добрий край; а самі ледве звідтіля живі повернулися (натяк на провал походу у Лівобережжя весною 1664 р. – Авт.), хоча там лише раз перебували”, а про піхоту й не згадує зовсім, а що вона буде їсти в обозі, з чим вирушить в Україну?⁵ Довідавшись про його керівництво коронними підрозділами, П. Дорошенко вирішив звернутися до нього з проханням наказати жовнірам, котрі перебували в краї, припинити здирства стосовно козаків, селян і міщан, оскільки попередні скарги білоцерківському коменданту Я. Стахурському залишалися без відповіді, а старшини й козаки не припиняли нарікати на їхні зловживання (за його власним визнанням, „мені постійними скаргами козаки гризуть голову”)⁶. 20 вересня послав великому маршалку листа, переконуючи вжити заходів, щоб покласти кінець кривдам населенню з боку жовнірів, через які козаки залишають домівки, а „в.м.п. відомо до чого вдається козак, покинувши свій дім”. Скаржився, що під час воєнних дій у Задніпров'ї польське командування не надало йому допомоги, мовлячи, „що вже досить вашого козацтва”. Тому мусів прохати її в Криму, проте з ордами „більше клопоту, ніж допомоги”⁷.

Справді, перші численні загони татар з'явилися в Україні десь 18-19 вересня, а їх основні сили на чолі з нурადином Девлет-Гереем (10-15 тис. осіб) – 5 жовтня. З одного боку, це був успіх політики гетьмана, з другого, поскільки лівобережна кампанія завершилася й існувала суворя заборона короля проводити воєнні дії проти Росії, поставав клопіт утримання татар, котрі, зрозуміло, з порожніми руками не звикли повертатися до домівок. Державна скарбниця залишалася порожньою, населення – повністю розоре-

ним, а відтак поставала реальна загроза масових грабежів, погромів і захоплення людей у ясир. І все це тепер лягало важким каменем на сумління П. Дорошенка, гризло його душу. Цілком щирими виглядають його нарікання у листах до Я. Стахурського (29 вересня) та Я. Собеського (1 жовтня) з приводу свого непевного становища. За його образним висловлюванням, прибула орда стала, „як кістка в горлі”, й за важкими клопотами ні в день, ні в ночі не має спокою, а в скарбниці порожньо. „Я, бідний, – повідомляв білоцерківському коменданту, – збувся вже не тільки власного криваво заробленого майна, але й тому, що батько назбирав за ціле своє життя, приходять кінець”⁸.

Через брак джерел існують труднощі у з’ясуванні ставлення П. Дорошенка до поривань нурадин-султана й мурз вчинити похід у Лівобережжя та характеру його відносин з Кримом. Безсумнівно, татарська знать наполягала на поході, що відкривав сприятливу можливість пожитися, адже полки лівобережного гетьмана І. Брюховецького й російські залоги не могли перекрити усі шляхи їхнього просування. Проте вона керувалася не лише матеріальними вигодами, які, маємо підстави стверджувати, у даному випадку навіть не були головним мотивом. Ним виступало несприйняття Бахчисараєм польсько-російського замирення й прагнення будь-яким чином зірвати його. І в цьому її інтереси збігалися з інтересами правобережного гетьмана, котрий також виступав відвертим противником укладення російсько-польського договору. Аналіз його переписки з королем, польним гетьманом й білоцерківським комендантом підтверджує, що, хоча він підкреслено шанобливо засвідчував лояльність польській Короні й слухняність королівській волі, тим не паче проводив думку, що врешті-решт йому доведеться під тиском солтанів вирушити за Дніпро: „не маючи сили, я мушу так танцювати, як мені заграють”; „як відомо, чия потуга, того й сила: можуть примусити його, і не буде часу дождити, поки прийде наказ із Варшави; рад-не-рад доведеться чинити, що скажуть”. А в листі до Я. Стахурського (29 вересня) начебто між іншим зауважив, коли б „коронне військо хотіло й собі за Дніпро вирушити, то нехай іде повище Білої Церкви Поліссям, там не так знищений край...”⁹. Себто недвозначно натякав на бажаності участі жовнірів у цій виправі.

Й донині у польській історіографії продовжує існувати міф зловісної неучікованості, раптовості, підступності укладення П. Дорошенком угоди з Кримом і їх спільної воєнної акції 19 грудня проти польського війська під Браїловим. Проте впродовж жовтня – першої половини грудня і польське командування, і уряд, і королівський двір отримували чимало правдивої інформації про причини як різкого погіршення кримсько-польських стосунків, так і українсько-кримського зближення. Власне сам гетьман неодноразово звертав їхню увагу на несприйняття кримською стороною перспективи польсько-російського порозуміння. В листі від 5 жовтня до короля він повідомляв: „різними способами удалося випитати від них (татар – Авт.) причину їх неохоти до польської Корони, з яких головною є та, що ввійшли в трактати з Москвою без кримських комісарів”¹⁰. Чигиринський комен-

дант М. Жебровський, котрий, як ніхто інший з польських урядовців, мав можливість у разі потреби безпосередньо спілкуватися з гетьманом, старшинами й мурзами, 10 жовтня повідомляв Я. Стахурського про новину від П. Дорошенка, що татарська знать вимагає, аби „він заключив з ними лігу, бо не хочуть жодної іншої, як тільки козацької приязні, щоб воювати поляків за те, що вони без їх відома заключають з Москвою мир”¹¹.

Обидва коменданти постійно наголошували на потужному тиску мурз на позицію гетьмана, котрому дуже важко доводилося обстоювати власну позицію. Враховуючи потенційну загрозу вторгнення орди, білоцерківський комендант, всупереч офіційній позиції Варшави, схилився до думки доцільності відправлення її у Лівобережжя, бо „ліпше чужим нашкочити, ніж своїм”. Змальовуючи ситуацію, що складалася, королю, він прохав Бога „цих гостей” направити на той берег Дніпра, що значно краще, ніж вони мають залишатися тут, „шукаючи ліги з козаками”. Чистосердечно зізнавався, що часто у листах просить П. Дорошенка і сам стареється про те, аби їх якимось чином „постарався збути на Задніпров’я”¹².

Постає запитання: чи існували чинники, які могли б штовхнути гетьмана, старшину й козацтво на розрив відносин з Польщею й укладення військово-політичного союзу з Кримом? Джерела дають на нього лише позитивну відповідь. У першу чергу це небажання польського уряду визнавати автономію Гетьманщини й сприяти її возз’єднанню, його політика пошуку компромісу (обов’язковою ціною якого мала стати доля козацької України) з Москвою. Також надзвичайно дошкуляли козакам і поспільству постійні зловживання жовнірів, котрі набрали небачених масштабів. Повне ігнорування козацьких прав і вольностей викликало масове обурення, що погрожувало з дня на день вибухом антипольського повстання. У цьому сенсі красномовним виглядає наступне визнання М. Жебровського, зроблене у листі Я. Стахурському (друга половина вересня): „наслуховавшись досить, як з листів полковників до гетьмана, так і од своїх офіцерів, яких я посилав вибирати хліб, що панове поляки чинять незносні кривди і перешкоди у вибиранні хліба, приходиться писати до В.М. Пана, прохаючи, щоб своїм авторитетом заборонив їм те чинити. Бо і пан гетьман дуже стривожився, боячись бунтів, тому що пан Замойський почав по-ворожому поводитись і з його полковниками, а саме Зеленецького, не шукаючи справедливости, вислав добувати містечка; воно, як бачу, панове поляки йдуть своїм старим звичаєм – нашарпавши й награбувавши – з України тікати, а ми без провіянту, якого немає, будемо сидіти як на льоду, дожидаючи або голодної смерти, або теж через голод безславно втікати”¹³. Тому не випадково генерал-майор побоювався того, аби, розлючені зневагою й грабежами, козаки не захопили укласти союз з татарами „на нашу згубу”¹⁴.

За таких обставин становище П. Дорошенка відзначалося надзвичайною складністю. Як і переважна більшість старшин і козаків, не приховував невдоволення діями поляків. Навіть було на деякий час не впустив польське посольство до Чигирина, яке привезло королівські листи до нього, „гніваючись за галаси, які

вони (поляки – Авт.) тут в трьох полках чинять...¹⁵. Проте поведив себе дуже стримано, вміло гасив антипольські пориви старшини й козаків. М. Жебровський та Я. Стахурський неодноразово наголошували на його статечності, лояльності до Польщі, вірності королівському маєстату. Вони не без підстав вбачали у ньому виваженого політика, дякуючи якому орда й Військо Запорозьке поки що не вдавалися до ворожих дій. І, до їхньої честі, усвідомлювали, що така напружена атмосфера українсько-польських взаємин не може довго тривати й таїло реальну загрозу їхнього розриву повстанням „зятятого поспільства”. Білоцерківський комендант не приховував побоювання, аби неспокійний плебс, „розлючений військом” (польським – Авт.), не вбив „і самого гетьмана”¹⁶.

Маємо підстави стверджувати, що прикро вражений зближенням Польщі з Росією, її зятятим небажанням визнати політичну автономію Гетьманщини та збайдужінням до проблеми її возз'єднання, П.Дорошенко все ж не поспішав поривати з нею й прийматим пропозиції Девлет-Герей погодитися на укладення угоди, потенційно спрямованої проти Речі Посполитої. Вочевидь, ще сподівався, що остання усвідомить необхідність поступок й погодиться на державний статус козацької України у складі Польщі. Адже старшини й козаки власне вважали за свою основну мету – збереження за єдиною Гетьманщиною максимуму суверенітету. Це явно проявилось на старшинській раді, зібраній 5 жовтня з нагоди розробки положень угоди з Кримом. За даними, зібраними М.Жебровським у козаків і татар, на ній відбулася така розмова: „волимо бути під турчином, як волохи: даси кілька золотих і вільний, і не будемо терпіти такого утиску, як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають”. На його думку, „Так щось таке буде і вже сталося би, якби пан гетьман не стримував їх...”¹⁷.

Оскільки на раді не вдалося досягти порозуміння, її роботу перенесли на наступні дні. Відомо, що вона тривала 8 і 9 жовтня й завершилася укладення угоди про поновлення військово-політичного союзу з Кримом. Відповідно свідчення козака Г. Кожевнікова, котрий перебував у Чигирині, гетьман і полковники присягнули на тому, аби „бути з кримським ханом в мирі і разом ходити на В.Г. в Малоросійські й Українні міста війною...”¹⁸. Вона не носила антипольської спрямованості (навіпаки, визнавала факт підпорядкування Війська Запорозького королю) і копію тексту угоди Я. Стахурський надіслав канцєру Миколаю Пражмовському¹⁹.

Інформація окремих джерел про укладення П. Дорошенком через кілька днів договору з Туреччиною, який передбачав прийняття протекції султана на умовах визнання удільності Гетьманщини „такої же, як і хана кримського”²⁰, є неправдивою й слугує відображенням різних чуток, що поширювалися у козацькому середовищі, й були породжені наявністю поміж татар 2-х підрозділів яничар. Чигиринський комендант, котрий уважно пильнував за всіма подіями в українській столиці й мав своїх вивідувачів як серед козаків і міщан, так і серед татар, зрозуміло, не міг не отримати хоча б самої загальної інформації про приїзд турецького посольства, переговори з ним та укладення угоди. Але

у своїх листах жодним словом не обмовляється про ці події. Інше питання, що контакти з Стамбулом, які, вочевидь, зав'язалися ще на початку 1666 р.²¹, продовжували зміцнюватися.

Відповідно досягнутої домовленості з Девалет-Гереем, на початку другої декади жовтня П. Дорошенко вирушив з частиною татар (нурадин-султан залишався у Правобережжі) до переправи через Дніпро в районі Сокирної. Вступивши на терени Переяславського, Прилуцького, Полтавського, Гадяцького й Ніжинського полків, татари впродовж 18-26 жовтня завдали їх населенню великих збитків. Захопивши чимало здобичі (включаючи ясир), повернулися на Чигиринщину²². Знову постала проблема розташування й утримання великої маси татар. Солтани почали шикати гетьмана до виступу проти Польщі, обіцяючи надати воєнну допомогу²³. В кінці першої декади листопада вони почали просуватися у напрямку Білої Церкви, забираючи по дорозі у селян худобу. Я. Стахурський одержує листи від Аділ-Гереея та його посла (мабуть до Варшави) Батирші-мурзи, в яких звучало прохання спонукати гетьмана, „який не хоче вчинити так, як просить хан” – вислати йому в поміч кілька тисяч козаків для боротьби з черкесами²⁴. До кінця листопада татари зайняли терени Білоцерківського полку²⁵.

Тим часом свавілля жовнірів у Побужжі й Подністров'ї загострили тут ситуацію до меж. За визнанням 30 листопада анонімного автора „Новин з України”, Військо Запорозьке почало домагатися від них або уступитися з України, або припинити здирства. Козаки, як і населення Подністров'я, на його переконання, **„шукали способу, щоб могли позбутися польського панування... (виділено нами – Авт.)”**. За наказом П. Дорошенка запорозькі піхотні полки почали займати міста на теренах Брацлавського, Кальницького і Подільського полків, зокрема по два їх увійшло до Ладжижина та Могилева, поволі витісняючи звідтіля польські корогви, обоз яких продовжував залишатися під Іллінцями²⁶.

Тим часом наближалися події, що істотно змінили характер стосунків Речі Посполитої з Правобережною гетьманщиною. Польська армія у жовтні зосередилася у двох місцях: польські підрозділи під Крупюю (над р. Горинь неподалік Рівного), а іноземні найманці – під Коритницею над Бугом. Пізніше обидві частини з'єдналися й стали обозом біля Орині над Дністром²⁷. Великий гетьман С. Потоцький призначив досвідченого і хороброго офіцера (полковника) Себастьяна Маховського, затятого ворога козацтва, безпосередньо причетного до розправи над І. Виговським й масового винищення української людності у 1653-1655, 1664-1665 рр., регіментарем війська, що мало вирушити на зимові лежі на терени Брацлавщини²⁸.

В другій половині листопада жовніри (разом зі слугами бл. 10 тис. осіб) подалися в дорогу, прямуючи до Немирова, безжалісно грабуючи на шляху населення сіл і міст (за словами одного із учасників, „дуже немилосердно обходяться”). Поголос про безчинства, обростаючи різноманітними подробицями, породив панічні настрої селян і міщан Кам'янець-Подільського повіту, котрі масово залишали поселення й втікали хто-куди. 8 грудня з

Кам'янця повідомляли, що до міста „звозяться хлопці звідусіль”, ховаючись, наче від ворогів. Атмосфера страху й ненависті серед населення породжувала серед шляхти й урядовців Поділля тривогу, аби з-за завданих йому кривд жовнірством не спалахнуло повстання²⁹. Просування війська до Шаргорода викликало таку ж реакцію з боку жителів Подністров'я. Від жовнірів „хлопи, як від ворогів, утікають до Волоської землі, – писав 10 грудня з Кам'янця невідомий автор, – хоча і там зле і дуже тяжко їм, однак все ж воліють (дїбратися) туди, а ніж потрапити під насильство наших”³⁰. Увійшовши на терени Гетьманщини, С. Маховський почав розташовувати корогви на постій. Частина їх направив у спустошені поселення між Бугом і Дністром, а з основними силами вступив до Брацлава, який хотів перетворити у власну резиденцію³¹.

П. Дорошенко та Девлет-Герей довідалися про наближення коронного війська на початку грудня. Воно не могло їх не стурбувати, оскільки ні королівський двір, ні уряд, ні великий і польний гетьман не вважали за потрібне хоча б інформувати гетьмана про майбутній вступ підрозділів у козацьку Україну, повністю ігноруючи, а відтак зневажаючи, попередні домовленості з Військом Запорозьким. Мало того, навіть С. Маховський, до якого вони зверталися за роз'ясненнями з приводу мети введення жовнірів (адже було усім зрозуміло, що зубожіле населення розореного краю не прохарчує упродовж зими жовнірів), не зважав на них. Тим часом розіслані по містах роз'їзди з метою з'ясування наявності кількості садиб для розташування жовнірів, вчиняли напади на козаків і татар, провокуючи конфлікти. Перепис дворів переконував їх мешканців, що поляки намагаються поновити своє панування. Усвідомлення цієї загрози викликало загальне обурення селян, міщан і козаків, котрі засвідчували рішучість до скону захищати здобуту свободу. Наприклад, за даними В.Коховського, міщани напівзруйнованого Ставища навідріз відмовилися впускати вояків під тим приводом, що „досить нам лиха і біди поляки нарobili”. Вони пригрозилися, що „будемо боронитися до останнього, а що збереглося від давніх пожеж, те самі до решти допалимо і самі з жінками і дітьми кинемося у той вогонь”³². Міста й містечка зачинялися. Подільський полковник Остап Гоголь разом з кількома тисячами татар взагалі не допустив корогв до Могилева-Подільського та в його околиці³³.

В такій невизначено-тривожній атмосфері взаємної підозри і недовіря гетьман й нурадин-султан могли розцінити появу польського війська лише як прояв неприхованої ворожнечі з боку Польщі, яка, не забуваймо, продовжувала переговори з Москвою, не повідомляючи про їхній зміст ні володаря булави, ні хана. Трохи пізніше Аділ-Герей у листі до короля не без підстав докоряв тому, як за таємність змісту цих трактатів (адже Річ Посполита й Крим мали союзний договір), так і за акцію С. Маховського. Військо останнього, на його переконання, призначили „проти козаків”. Воно просувалося „трьома шляхами і тричі брало невільників (діставало язика) з нашого війська. Але ж не беруть язика від друзів по приязні...” Тому хан не сумнівався, що С. Маховський ішов „знести наше військо”, яке і вийшло йому назустріч³⁴. Таким чином, власне дії польської сто-

рони, а не задалегідь підготовлена П. Дорошенком і Девлет-Гереем підступна провокація, як це традиційно подається в польській історичній літературі, породили збройний конфлікт. Мало цього, аналіз джерел дає підстави висловити міркування, що на перших порах гетьман і нурадин-султан не мали на меті громити поляків, а намагалися лише витіснити їх за межі Гетьманщини. За визнанням польського шляхтича, учасника цих подій, Яна Дробиша-Тушинського, „орда з козаками наступала, не допускаючи нас на постій і так нас, поволі, вриваючи, випровадили з України. Пан Маховський, бачачи нерівність сил відступав поволі з таборами, які коли б негайно залишив, то був би вивів військо...”³⁵.

Справді, прилучивши корогви з-під Іллінців, регіментар відходив у напрямі Браїлова (розташованого на теренах східного прикордоння Подільського воєводства, а не біля Батозького поля, як це подає В.Коховський), збираючи по дорозі розіслані раніше на зимові лежі підрозділи. Під час відступу, якщо вірити В.Коховському, він не проявив належних якостей полководця, хоча „вік провів на війні, не вмів зберігати поваги до себе, ні надавати регіментарській владі належної чинності, в цілому дозволив усім керувати, тому не існувало необхідного порядку”³⁶. Закидали йому також захоплення грою в кості, надмірну увагу до собачки Куцини, пияцтво³⁷. Брак джерел не дозволяє з'ясувати, що власне призвело до вирішального бою. Припускаємо, що в умовах пануючого у польському таборі безладу („всі радили, рідко хто виконував накази”³⁸) якийсь із роз'їздів міг самовільно атакувати українські чи татарські підрозділи, викликавши у такий спосіб удар у відповідь. П.Дорошенко, маючи бл. 8 тис. вояків, та Девлет-Герей з 10-15 тис. татар в ніч з 18 на 19 грудня (за даними Я. Дробиша-Тушинського – з 20 на 21 грудня) в 10-11 км. від Браїлова у „порожньому містечку”, атакували ар'єргард противника. Залишивши для стримування українців і татар міцний заслін, С.Маховський відвів основні сили під Браїлів, які почав лаштувати до бою на льоду р. Рів. Для захисту замку розташував у ньому 200 „серденят” (найманих козаків – ?) та кілька сотень піхотинців А. Потоцького. Сучасники подекуди вказують, що, здавши керівництво військом комусь з офіцерів, сам регіментар залишився у місті, часто прикладаючись до келиха з горілкою³⁹. Чи правда це, встановити не можливо.

В 3,5-4 км. від Браїлова в долині татари й українці провели потужну атаку на корогви, котрі прикривали відхід війська, завдали їм поразки й змусили відступати до міста. Переслідуючи жовнірів, уже вранці наблизилися до ворожих позицій. Перший їх приступ, вочевидь, був відбитий, бо українці і татари потрапили під сильний вогонь. Проте новий наступ після жорстокого двогодинного бою приніс успіх: 27 корогв були вщент розгромлені, інші, заметавшись у паніці, кинулися втікати у напрямку Меджибожа. За свідченням учасника битви Я. Дробиша-Тушинського, „Мало що в цей час війська втекло і сам пан Маховський у неволю взятий з песиком своїм Куциною; так багато товариства, поручиків з нашого боку полягло, а челядь почтова, візники і хлопці при возах майже всі згинули. Під корогвою одного пана Велгорського, рот-

містра мого, самих пахолків почтових загинуло понад сорок, компанії двадцять три і поручик наш Павел Фалібовський”⁴⁰.

Недобитки, охоплені жахом, втікали хто куди бачив. Частина подалася до Меджибожа, котрих татари гнали аж до самого Летичева, стинаючи й беручи в полон. За визнанням аноніма, вози були всі втрачені й „сила загинула челяді”, бо „від самого Браїлова орда, сівши, на наших, аж під Летичів біла”. 4 корогви, які хотіли затримати татар і українців („на прикритті були”), полягли повністю⁴¹. Увечері, подолавши майже 70 км важкого снігового шляху у лютий мороз, втікачі дібралися Меджибожа й заховалися за стінами потужного замку. Перемога була повною. Сучасники-поляки порівнювали цей розгром із Батозьким 1652 р. Як занотував М. Ємьоловський, „Багато в чому подібна була Батозькій поразка, у тому лише різниця, що там ледь не усіх витято, а тут більше забрано до неволі”⁴². С.Велічко трактував Браїлівський погром поляків як відплату за вчинені ними насильства українському населенню. „Отож не без причини пролилися на Маховських слюзи православних українських людей, – написав він у літописі, – бо через те, що поведився немилосердно з тими бідними людьми, і сам за Божим правосуддям підпав із військом під знищення й повну поразку”⁴³.

Добившись успіху, П. Дорошенко відмовився від продовження наступу, демонструючи таким чином, що підняв зброю не проти Речі Посполитої, а в захист прав і вольностей Війська Запорозького, порушення С. Маховським. Внаслідок чого залишалася можливість до пошуку політичного компромісу обох сторін. Повертаючись у Чигиринщину, гетьман змушений був залишити кілька полків при татарах. Останні, як зраї хижих вовків, розсипалися чамбулами по теренах Західного Поділля, Волині, Полісся й Галичини, спустошуючи поселення й захоплюючи ясир, тим паче, що їх появи ніхто не очікував, а відтак усі почувалися у безпеці й не проявляли обережності. Були зруйновані Летичів, Плоскирів, Зборів, Глиняни й десятки інших міст і містечок. За перебільшеними даними, бранцями стало понад 100 тис. осіб⁴⁴. Проте, внаслідок лютих морозів, більша частина ясиря вимерзла в дорозі⁴⁵. Паніка охопила й західні райони Руського воеводства. За визнанням автора хроніки Б. Рудомича, „стрімголов шляхта утікала до фортеці Замостя й до Сокаля...”⁴⁶.

Так, знову повторилася (і на превеликий жаль, не в останнє) жахлива трагедія населення українських земель, що залишалися за межами Гетьманщини, оскільки кримська еліта розглядала його таким, котре проживало на ворожій (польській) території. Адже укладена угода П. Дорошенка з Кримом гарантувала безпеку лише жителям козацької України, інша частина українського населення вважалася польською. Так, Україна в роки революції постійно опинялася між Сцїллою й Харібдою політики ханства: якщо воно виступало союзником Гетьманщини, заграви пожеж освітлювали її західні й північно-західні терени; якщо Польщі – дим згрищ накривав козацьку Україну. І в першому, і в другому випадках спустошення й руйнування торкалися українських поселень, а валки бранців, супроводжувані тужливо-розпачливими піснями та прокльонами на власну нещасливу долю, гетьманів, короля та

увесь білий світ, тяглися до поселень кримських і буджацьких татар. А проліті потоки крові й сліз, помножені на релігійну ворожнечу, перетворювалися у неподолану прірву ненависті української людності до Криму й всього „бусурманського світу”.

Чимало козаків і старшин (особливо запорозьких), ревно сповідуючи ідею святої боротьби з невірними, неприхильно, якщо не вороже, сприйняли курс П. Дорошенка на зближення з Бахчисараєм та Стамбулом. Найбільш непримиренні позиції зайняв кошовий Іван Сірко, котрий уже восени очолив напад козаків на Крим. Не виключено, що діяв у повному порозумінні з Варшавою. Адже відомо, що, відправляючи на початку 1667 р. посла Кухарського до Девлет-Герая, польський уряд у розробленій для нього інструкції уповноважував його зустрітись з І. Сірком й вступити у переговори, нагадуючи, що козаки „під жодним володарем більших не зможуть мати вольностей, як під королем й.м., котрий править над вольним народом”⁴⁷. Є дані, що в кінці січня І.Сірко приїхав до Львова, де зустрівся з Я. Собеським, котрому повідомив, що не визнає П. Дорошенка гетьманом й готовий вчинити похід проти татар⁴⁸. Анонімний автор „Віршованої хроніки дав наступну характеристику постаті І. Сірка:

Був знавцем вод, і рік, і урочиськ Піль Диких,
Жоден з ним не зрівнявся б у тому з малих і великих.
Досить того, що, йдучи в ніч темну, як стрілами стрілить
В простір миль на десятки – вернеться, знаходить ті стріли.
Був стрілець він із лука чудовий, також з самопаала,
Як з коня на ходу ударяв, знав, куди потрапляло.
Птах у льоті, звір бігом не вмів від Сірка ухилитись,
Також ворог приймав дар од нього, не міг не звалитись.
Байку кажуть про нього, що був чарівник і знав чари,
Та з ким Бог, з тим і ласка, і щастя, і розум йде в парі.
Не чинив він нічого для слави й пожитку свогого –
Все для Бога та віри, для бранця і все для хреста пресвятого!

.....
Трава-зілля – за постіль, сідало йому – добра подушка,
Опанча – ось перина, земля – ложе, пам’ять – ось дружка.
Повсть – то вал, а попона – немов простирадро прекрасне,
Стріл залізка – за гребінь, а шабля – то дзеркало ясне.
Панцир – плащ, а мисюрка запаяна – шапка на лоба,
Пас – тятива, а лук зі стрілою під ніс – на зайлу озлобу.
За заслону від граду – лубок, а від вітру заслоною бурка,
Ще й китайка від сонця, піде на закаблук повсті шкурка.
Для води із болота в Сірка добрі вуса, щоб ними щідити,
Замість чарки – долоня, роса – щоб міг серце своє вхолодити⁴⁹.

В якійсь мірі вона справді нагадує, як слушно спостеріг Ю. Мицик, образ „козака Мамає”⁵⁰.

Повертаючись до Чигирина, гетьман зупинився в Кальнику, де дізнався про захоплення жовнірами меджибзької залоги сотника Яреми з Торговицького полку. 16 січня 1667 р. він звернувся з листом до коменданта міста, прохаючи звільнити полоненого, обіцяючи взамін вчинити добру справу й проявити свою „постійну зич-

ливість”. Його зміст дуже важливий для розуміння причин розгрому війська С. Маховського. Зокрема, гетьман недвозначно засвідчував: те, що трапалося з жовнірами, то до цього привела їхня недоругість, бо, маючи на постої досить хліба, посунули сюди „з погрозами на моє життя”, де „люди, утяжені війною, плевели їдять”. Тому легко й нерозумному зрозуміти, наголошував він, що „то не по хліб, а по наше життя, і аби людей невинних тиранізувати, як вони цього не відучилися ремесла, і корогви гвалтом втиснулися в Україну...”⁵¹.

П. Дорошенко не міг не враховувати посилення антипольських настроїв як серед козацтва, так і постіпства, спровокованого появою армії С. Маховського та її безчинствами. Перемога, вісті про яку швидко поширювалися, викликала серед них рух, спрямований на звільнення теренів Гетьманщини від жовнірських залог, чисельність яких складала 2 тис. осіб⁵². А відтак, прибувши до Чигирин, розпочав облогу підрозділу М. Жебровського, розташованого у замку й наказав заблокувати Корсунь і Білу Церкву. В лютому понаволює контроль над Поліссям. Російський підполковник Матвій Сепягін, котрий за розпорядженням В. Шереметьєва їздив до Я. Стахурського з повідомленням про укладення Андрусівського договору, дізнався, що „польські міста всі збунтувалися” і прилучилися до українського гетьмана. Враховуючи складність ситуації, білоцерківський комендант наказав корсунській залозі з’явитися до нього, а також у середині лютого попрохав київського воєводу надіслати підрозділи, аби звільнити від „бунтівників” Полісся („бунтівні витяти міста”). Трішки пізніше звернувся до нього з клопотанням провести 200 жовнірів до М. Жебровського й спонукати лівобережного гетьмана надіслати допомогу чигиринській залозі⁵³. Зі свого боку, листуючись зі Я. Стахурським, гетьман домагався від нього виведення залоги з Чигирини й висловлював скепсис з приводу поновлення переговорів з Варшавою⁵⁴.

При П. Дорошенку залишалось 4-5 тис. татар⁵⁵, котрі тримали в напрузі жовнірів залог й чинили дрібні напади на Лівобережжя. Гетьман прагнув перешкодити укладенню польсько-російського договору (не знаючи, що він став 30 січня доконаним фактом) за допомогою тиску на Польщу з боку Бахчисарая. Тому десь на початку лютого відправив туди посольство брацлавського полковника М. Зеленського й Д. Лісницького. Воно мало запропонувати Аділ-Герейу замиритися з Московією на антипольській основі й поклопотатися про повернення з полону захоплених татарами мешканців Чигирини й інших „міст і повітів”⁵⁶.

Звістка про погром під Браїловим спонукала Варшаву до швидшого порозуміння з Московією в Андрусіві. Рада сенату 30 грудня 1666 р. ухвалила піти на поступки росіянам у спірних питаннях, тим паче, що ті першими поступилися у справі Інфлянтів (Лівонії та Ліфляндії). Через 3 тижні комісари отримали наказ короля негайно укласти мир „і на таких умовах, які Москва пропонує”, аби лише у ньому була стаття про утворення ліги з Росією проти татар, козаків і Порти. 30 січня послі обох сторін затвердили договір своєю присягою⁵⁷. Його умови передбачали укладення перемир’я до червня 1680 р., відхід до Росії теренів Смоленського воєводства, Лівобережної гетьманщини

(Чернігівщини, Сіверщини, Стародубщини, Лівобережжя Київського воєводства) й на 2 роки Києва (до 15 квітня 1669 р.), залишення за Польщею Правобережної гетьманщини (її населення („козаків”) цар „звільняв” від присяги йому „на підданство”, за слушним спостереженням Т.Чухліба, зробленої, ймовірно всього, у 1654 р.), встановлення над Запорозжям спільної протекції царя й короля (козаки мають бути „у послушенстві й під обороною” обидвох государів). Росія зобов'язувалася виплатити Польщі компенсацію за втрачені землі в сумі 1 млн. злотих. Обидві держави мали також координувати свої дії у боротьбі проти агресії Криму чи Порти⁵⁸.

Як бачимо, Росія й Річ Посполита досягли компромісу за рахунок розподілу земель Української держави, що стала жертвою їх геополітичних інтересів. Російські радянські й сучасні історики (за винятком Г. Саніна та Т. Яковлевої), намагаючись зберегти у „непорочній чистоті” імперську ідеологічну концепцію „возз'єднання України з Росією” (часто у трактуванні „возз'єднання українського і російського братніх народів”), наголошуючи на важливому значенні договору, соромливо замовчують як його фатальність для історичної долі українського народу, так і відмову царя від претензії на протекцію над Правобережжям, передбаченої українсько-російським договором 1654 р.⁵⁹ Даний крок російського уряду перекреслює усі політично-ідеологічні концепції російської еліти ХІХ – початку ХХІ ст. щодо споконвічної єдності українського і російського народів, месіансько-доброчинної політики Москви відносно України та її „возз'єднання з Росією”, існування єдиного „русского мира” тощо. В тогочасних реаліях Андрусівський договір, юридично закріплюючи розподіл Гетьманщини, унеможливував реалізацію планів української еліти щодо возз'єднання козацької України за допомогою Москви чи Варшави. А відтак штовхав її шукати вихід із трагічної геополітичної ситуації в союзі з Кримом і Портою.

Отже, небажання короля і польського уряду домагатися розв'язання української проблеми шляхом визнання автономії й територіальної цілісності козацької України, ігнорування ними прерогатив гетьманської влади П. Дорошенка й прагнення поновити дореволюційний статус на теренах Правобережжя привели до поновлення воєнних дій з Правобережною гетьманщиною й укладення з Московією Андрусівського перемир'я.

Примітки:

1. Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski / W. Kłaczewski. – Wrocław, Warszawa, Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 2002. – S. 260-268.
2. Dąbrowski J.S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy u latach 1661-1668 / Dąbrowski J.S. // Studia Historyczne. – 2001. – R. XLIV. – Z.4. – S. 584-585.
3. Krasiński G. Taniec Rzeczypospolitej Polskiej / Krasiński G. / Oprac. M.Korolko. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 1996. – S. 172, 180, 185, 202-203, 205.
4. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : Видавництво Вільної Академії Наук у США, 1985. – С.89; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 101.

5. Joannes III Sobieski. Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry i innych znakomitych osób... / Uпорządkował A.Z.Helcel. – Kraków, 1860. – S. 85.
6. Дорошенко Д. Гетьман ... – С.94; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / F. Kluczycki. – Kraków, 1880. – Т. I. – Cz. 1. – S. 251.
7. Kluczycki F. Op.cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 251-252.
8. Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 95.
9. Там само. – С. 95-97; Kluczycki F. Op.cit. – S. 253.
10. Там само. – С. 97.
11. Там само. – С. 98.
12. Библиотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. 402. – Арк. 653, 657.
13. Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 98.
14. БМЧ.ВР. – Спр. 402. – Арк. 653, 657.
15. Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 99.
16. БМЧ.ВР. – Спр. 402. – Арк. 653, 657; Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 100.
17. Цит. за: Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 99.
18. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (далі – НБУ) ІР. – Ф. II. – Спр. 15419. – Арк. 10.
19. Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 100; Dąbrowski J.S. Polskie elity ... – S. 585.
20. НБУ.ІР. – Ф. II. – Спр. 15419. – Арк. 11-12.
21. Бушкович П. Россия и украинское гетманство в 1653-1725 годах / П. Бушкович // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник 2004. – М. : Наука, 2005. – С. 74.
22. Там само. – Арк. 4-9; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮиЗР). – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 156-158.
23. Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 100-101.
24. БМЧ.ВР. – Спр. 402. – Арк. 661; Мицик Ю. Регести документів „Татарського відділу” Архіву Коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) / Ю. Мицик // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К. : Інститут історії України, 2002. – Вип. 2. – С. 358-359.
25. Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 101.
26. Архів головний актив давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Зібрання Браницьких з Сухої. – Спр. 42/56. – Арк. 37/зв.; БМЧ.ВР. – Спр. 1656. – Арк. 701.
27. Kluczycki F. Op.cit. – Т. I. – Cz. 1. – S. 254-255.
28. [Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. – Poznań, 1840. – Т.ІІ. – S.409; Majewski W. Machowski Sebastian // PSB. – Wrocław, Warszawa / W. Majewski. – Wyd. PAN, 1973. – Т. XVIII. – S. 637-638.
29. БМЧ.ВР. – Спр. 1656. – Арк. 701.
30. Там само. – Арк. 702.
31. Там само. – Арк. 702; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wydał i opracował Adam Przyboś. – Wrocław, Kraków : Zakład imienia Ossolinskiх Wydawnictwo, 1954. – S. 45.
32. [Kochowski W.]. Op. cit. – S.409.
33. БМЧ.ВР. – Спр. № 1656. – Арк. 701-703.
34. Zihni Soysal Abdullah. Jarlyki Krymskie z czasów Jana Kazimierza. – Warszawa : Instytut Wschodni, 1939. – S. 83-85.
35. Pamiętnik ... – S. 45.
36. [Kochowski W.]. Op.cit. – Т. II. – S. 410-411.
37. Ibidem. – S. 409-411; Jemiółowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679) / M. Jemiółowski / Oprac. Jan Dziegielewski. – Warszawa: “D i G”, 2000. – S. 368; Nowak-Dłużewski S. Okolicznościowa poezja polityczna w Polce. Dwaj mlodsi Wazowie / S. Nowak-Dłużewski. – Warszawa, 1972. – S. 298; Pamiętnik ... – S. 46.

38. [Kochowski W.]. Op.cit. – Т. II. – S. 410.
39. АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. 42/56. – Арк. 372; Pamiętnik ... – S. 45.
40. НБУ.ІР. – Ф.ІІ. – Спр. 13715. – Арк. 57; Pamiętnik ... – S. 46.
41. АГАД. – Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. 42/56. – Арк. 372; Pamiętnik ... – S. 46.
42. Jemiołowski M. Op. cit. – S. 368.
43. Величко С. Літопис / С. Величко. – К. : Видавництво художньої літератури „Дніпро”, 1991. – Т. 2. – С. 70.
44. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. 1275. – Арк. 150-151; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 22883; Мицик Ю.А. Джереда з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. / Ю.А. Мицик // Український археографічний щорічник. Нова серія: Український археографічний збірник. – К. : Наукова думка, 1992. – Т.4. – С.75-76; Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów / J. Jerlicz / Wyd. z rękopisu K.W. Wójcicki. – Warszawa, 1853. – Т. II. – S. 112-114; Дорошенко Д. Гетьман ... – С. 107-108; Korzon T. Dola i neidola Jana Sobieskiego 1629-1674 / T. Korzon. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1898. – Т. I. – S. 483.
45. Jerlicz J. Op. cit. – Т. II. – S. 113-114.
46. Rudomicz B. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672 / B. Rudomicz. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, 2002. – Część druga 1656-1672. – Т. II. – S. 123.
47. БМЧ. ВР. – Спр. 162. – Арк. 15; БН.ВМФ. – № 7628.
48. Korzon T. Dola i niedola ... – Т. 1. – S. 511.
49. Мицик Ю. Поема про Івана Сірка. Переклад Валерія Шевчука / Ю. Мицик // Поезія. – К. : „Радянський письменник”, 1987. – Вип. 1. – С. 176-177.
50. Мицик Ю. Польська віршована хроніка про Івана Сірка / Ю. Мицик // Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 88-90.
51. БМЧ. ВР. – Спр. 1656. – Арк. 719.
52. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / J. Wimmer. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965. – S.149.
53. НБУ.ІР. – Ф.ІІ. – Спр. 15422. – Арк.1-3.
54. Там само. – Арк.8-9.
55. Дорошенко Д. Гетьман ... – С.108-109.
56. НБУ.ІР. – Ф.ІІ. – Спр. 15545. – Арк. 20; Соловьев С.М. Сочинения: История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М. : Мысль, 1991. – Кн. VI. – Т. 11. – С. 172-173; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К. : Нью-Йорк : Інститут історії України НАН України, 2003 – С. 198-199.
57. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С. 558-560; Dąbrowski J.S. Polskie elity ... – S.586; Wójcick Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza / Z. Wójcick. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – S.246-257.
58. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). / И.В. Галактионов. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. – С. 96-101; Чухліб Т.В. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 / Т.В. Чухліб // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т.1. – С. 87-88; Його ж. Гетьмани і монархи ... – С. 197-198; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С.559-560; Hubert L. Pamiętniki historyczne. – Warszawa, 1861. – Т.І. – S.107-121; Historia dyplomacji Polskiej. Pod red. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa : Państwowe

Wydawnictwo Naukowe, 1982. – Т. II: 1572-1795. – С. 179, 222-225; Wojcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku ... – С. 251-260.

59. Див.: Артамонов В. Украина-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII веках / В. Артамонов // Украина в Центрально-Східній Європі ... – К. : Інститут історії України, 2005. – Вип. 5. – С. 607-611; Галактионов И.В. Еще раз об Андрусовском договоре 1667 года / И.В. Галактионов // Советское славяноведение. – 1978. – № 4. – С. 9-21; История внешней политики России конец XV-XVII век (от свержения ордынского ига до Северной войны) / под ред. Г.А. Санина. – М. : Международная жизнь, 1999. – С. 322-323; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... – С. 560-561.

В статтє анализируются изменения в «украинской политике» польского правительства после прекращения гражданской войны в Короне. Исследуются факторы, предопределившие возобновление военных действий между Речью Посполитой и казацкой Украины и побудившие гетмана П. Дорошенка переориентироваться на Османскую империю.

Ключевые слова: Польша, казацкая Украина, Крым, казаки, политика, военные действия.

Отримано: 28.09.2011

УДК 94(477.43)“18/19”:330.34

Павло Білецький
(Кам'янець-Подільський)

ПІДДАНІ ГАБСБУРЗЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглядається участь підданих монархії Габсбургів в економічному житті Подільської губернії в середині ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема, в розвитку промисловості, сільського господарства, сфері послуг й торгівлі. Відзначається їх позитивний внесок у соціально-економічний розвиток регіону.

Ключові слова: Подільська губернія, габсбурзькі піддані, капітал, підприємці, промисловість, торгівля.

Діяльність іноземних підприємців на території Подільської губернії і роль іноземного капіталу в економічному розвитку краю в середині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлені в історичній літературі недостатньо. Увага дослідників концентрувалася лише на фрагментарному аналізі діяльності німецьких підприємців¹, констатації участі габсбурзьких підданих² та іноземних капіталів³ в економічному житті регіону. Втім наприкінці 1890-х рр. за чисельністю серед інших іноземців, які мешкали на території губернії, саме піддані Габсбурзької імперії займали перше місце, значно випереджаючи переселенців із Німеччини. Гальмуючими чинниками вивчення питання їхньої участі в економічному житті Поділля є розпорошеність джерел по архівах і бібліотеках низки країн і живучістю традицій радянської історіографії, в якій про-

блемам австрійської історії приділялося другорядне значення. На жаль, подібна ситуація спостерігається у сучасній російській історіографії, коли у фундаментальних працях з історії підприємництва в Росії австро-угорським підприємцям майже не приділено уваги, на відміну, від підданих інших європейських країн⁴.

На середину XIX ст. розвитку австрійського підприємництва в західних губерніях Російської імперії сприяли ряд чинників. По-перше, обидві країни були сусідами, а східний кордон Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) проходив західними кордонами Подільської і Волинської губерній. По-друге, між двома сусідніми країнами існували тісні політичні й економічні зв'язки, а наприкінці XIX ст. Австро-Угорщина була одним із зовнішньоекономічних партнерів Росії, займаючи п'яте місце в зовнішньоторговельному обороті останньої⁵. По-третє, з середини XIX ст. між двома країнами активізувалися еміграційні процеси: австрійські піддані утримували лідерство серед іноземців, які вїжджали в Росію. Їх чисельність незмінно перевищувала число росіян, які виїжджали в Австро-Угорщину, а серед іноземців, котрі проживали наприкінці століття в Росії, австро-угорські піддані посідали друге місце (121599 чоловік або 20,1% від загального числа усіх іноземців⁶) після громадян Німеччини. Якщо на території Подільської губернії у 1862 р. проживало 2688 іноземців, у 1870 р. – 6196 чоловік, то в 1897 р. – 13345 чоловік, з яких 10258 чоловік (76,8% усіх іноземців) були австро-угорськими підданими, що дорівнювало 8,4% від їх загальної кількості на території імперії⁷. За кількістю австро-угорських підданих Подільська губернія займала п'яте місце серед інших після Люблінської, Волинської, Бессарабської і Петриківської губерній. Серед австро-угорських переселенців спостерігалася невелика перевищення кількості чоловіків над жінками (5254 і 5004 осіб), що свідчило про «сімейний» характер еміграції. Переважаюча частина цих переселенців проживали в сільських районах губернії, а в містах перебували лише 685 осіб, що становило 6,7% від їх загальної кількості⁸. На початку 1900-х рр. інтенсивність еміграційного потоку із Австро-Угорщини не зменшувалася, а упродовж 5–7 років напередодні першої світової війни кількість підданих Франца Йосифа, прибулих до Росії, щорічно на 6,5–7 тис. чоловік перевищувала число тих, хто повертався назад⁹.

Еміграція в Росію підданих Габсбургів втягувала до своєї орбіти представників різних національностей і соціальних верств. Переважну більшість емігрантів становили безземельні і малоземельні селяни із слов'янських областей імперії, які в прикордонних губерніях Росії займалися торгівлею чи працювали на сезонних сільськогосподарських роботах. Певна частина чеських селян засновували свої колонії-поселення на Волині і Поділлі, в Криму та ін. (за даними перепису 1897 р., в Росії проживало 50385 чехів і словаків¹⁰). Чималий відсоток переселенців становили кваліфіковані робітники, інженери, інші фахівці, які займали різні посади старших службовців на підприємствах легкої і харчової промисловості.

Окрему групу серед мігрантів становили підприємці. Це були переважно австрійські німці, чехи та євреї, які вважали Росію

привабливим об'єктом вигідного інвестування капіталу в промисловість та торгівлю. Перші були власниками різних промислових підприємств в Росії, де проживали, як правило, постійно. Євреї ж спеціалізувалися, насамперед, в торговій сфері. Значна їх частина приїжджала в сусідню країну на короткий термін, хоча в Москві, Петербурзі, Одесі та в західних губерніях торгівлі фірми австрійських євреїв діяли на постійній основі. Саме єврейські фірми фактично контролювали торгівлю між обома країнами, а лєвова частка російського експорту в Дунайську монархію проходила за посередництва цих фірм.

Правову базу діяльності австрійських підприємців в Росії, крім російського законодавства¹¹, створювали двосторонні угоди, зокрема, трактат про торгівлю і мореплавство від 2 (14) вересня 1860 р., декларація про взаємне визнання акціонерних (анонімних) та інших (торговельних, промислових чи фінансових) товариств від 16(28) січня 1867 р., торговельна конвенція від 6(18) травня 1894 р. та ін. Згідно цих документів, австро-угорські піддані в Росії, як і росіяни в монархії Габсбургів, отримували право вільно купувати нерухомість, засновувати промислові й торговельні підприємства, створювати акціонерні товариства і займатися підприємницькою діяльністю на тих самих умовах, що й місцеві мешканці¹². У 1906 р. було укладена нова двостороння торговельна угода, що зберігала в повному обсязі правовий статус підприємців – вихідців із сусідньої країни.

Піонером австрійського підприємництва на Поділлі слід вважати купця К. Іюкіша, який в 1819 р. утримував у тимчасовому володінні Бершадську мануфактуру в Ольгопольському повіті, на якій працювало 13 майстрів і 50 селян, найманих з економії поміщика Мошинського¹³. Припускаємо, що справи австрійського купця йшли добре, оскільки згодом він заснував власну фабрику в м. Ольгополі¹⁴. Можливо, що австрійськими підданими були купці-підприємці, які в цей же період долучилися до заснування міських фабрик в регіоні: в Гранові – Баєр, у Вінниці – Л. Поляк і Ю. Капель, у Кам'янці – капелюшники Кізявальтер і М. Бергман, у Могилеві-Подільському – фабриканти Тункель і Гольденштейн¹⁵. Одним із піонерів аптечної справи в Проскуріві був австрійський підданий М. Дейчиновський, який у 1839 р. відкрив в місті власну аптеку¹⁶.

Переселенці з числа австрійських ремісників, для отримання права працювати в містах і містечках губернії, вступали до ремісничих цехів, отримуючи від ремісничих управ відповідні свідоцтва на термін дії їх паспортів. Зокрема, у 1840-х рр. у Кам'янці-Подільському ювеліром, золотих і срібних справ майстром працював австрійський підданий Л. Крехман, в 60-х рр. майстром шевського цеху – його співгромадянин М. Шашкович, а в Проскуріві – прибулий з Австрії каретних справ майстер Я. Бекер¹⁷. У 1882 р. свідоцтво майстра сьосарно-ковальського цеху отримав австрієць А. Генних, а вже на початку 90-х рр. він обіймав посаду кам'янецького ремісничого старшини¹⁸. Розмір платежу за отримання іноземними підданими ремісничого свідоцтва, згідно указу Подільського губернського правління від 1888 р., становив в 5 крб., але кам'янецька реміснича управа його не санкціонувала¹⁹.

Для отримання ремісничої професії чимало австрійських переселенців йшли на навчання до цехових майстрів, завершивши яке ставали підмайстрами²⁰. У 1889 р. кам'янецька ремісничка управа зарахувала австрійця Г. Кука, його дружину і трьох дітей до шевського цеху на термін дії паспорта, а в 1892 р. свідомо на право займатися пекарською справою в губернському центрі було видано австрійському підприємцю Ф. Каспржицькому²¹. А найбільш досвідчені австрійські майстри навіть отримували право брати на навчання учнів²².

Міські ремісничі управи пильно стежили за дотриманням іноземцями положень Ремісничого статуту в частині отримання відповідних атестатів і свідоцтв, що давали дозвіл на роботу. Так, упродовж першої половини 1880-х рр. ремісничий голова Кам'янець-Подільського неодноразово звертався до поліцеймейстера з проханням вислати австрійських і угорських майстрів – стельмахів і жерстяників, які не мали права на проживання в місті та без дозволу виготовляли і продавали свої вироби, що суперечило чинному законодавству і підірвало діяльність цехів²³. Подібні порушення мали місце в інших містах губернії, про що чиновники губернського правління інформували уряд. Імовірно, відповіддю на ці звернення став Імператорський указ про заборону євреям-іноземцям м. Балта займатися ремеслом, включаючи тих, кому були видані ремісничою управою атестати на право відкриття майстерень²⁴.

Наприкінці XIX ст. австрійський капітал став поволі проникати у харчову промисловість і пивоваріння, які тривалий час були прерогативою місцевих підприємців. Так, на початку 1880-х рр. виходець із чеських земель В. Девішек орендував пивоварню графа Моркова в с. Залетичівка Летичівського повіту, де у 1883 р. було зроблено 10 варок пива, за що сплатив 326 рублів акцизного збору. Справи підприємця йшли успішно і за кілька років він викупив у єврея А. Фукса пивоварню в містечку Зіньків. Інвестувавши кошти і оновивши виробничі потужності (водогін, парову сушарку, солодовню, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник), він створив сучасний пивний завод, який запрацював у травні 1888 р., і невдовзі став одним із найбільших підприємств пивоварної промисловості Поділля. «Вперше в цьому краї пиво стало вироблятися у заводських умовах», – сповіщала газета «Подольские губернские ведомости»²⁵. Для налагодження виробництва на завод були запрошені чеські пивовари Олександр та Йосип Будзінські, які вивчали секрети пивоваріння у Пльзені. Припускаємо, що власник заводу намагався розширити виробничі потужності або побудувати інше подібне підприємство, для чого двічі позичав чималі кошти у почесного громадянина м. Проскурова Я. Моранца. Зокрема, 15 листопада 1894 р. В. Девішек повністю розрахувався за своїми борговими зобов'язаннями, а вже за тиждень знову взяв під заставу пивоварного заводу і 30 сотих землі у борг 7 тисяч рублів сріблом на шість років під 6% у цього ж підприємця²⁶.

У 1897 р. на заводі В. Девішека було вироблено 6929 відер високоякісного пива, переважно сортів «мюнхенське» та «пльзенське», яке до 1905 р. розливалось в жовті пляшки, а згодом у темні пляш-

ки нового дизайну. В 1902 р. тут працювало 35 робітників, середньорічний заробіток яких складав 126 рублів²⁷. Висока якість продукції пивзаводу була відзначена нагородами на всеросійських виставках, а для її реалізації власником було відкрито пивний склад в м. Смоліч. Напередодні Першої світової війни вартість щорічної готової продукції цього підприємства становила 90 тис. рублів²⁸.

Австрійські піддані ставали власниками підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. Так, наприкінці 1890-х рр. винокурним заводом в с. Монастирне Летичівського повіту володів чех С. Марич, а Б. Скибнівський – винокурним заводом в м. Дунаївцях, де вироблялося очищене яблучне вино. Він також був власником водяного мукомельного млину²⁹. Ф. Седецький орендував винокурний завод в м. Калюс Ново-Ушицького повіту, де управляючим був його співгромадянин І. Лембергер, а сам орендар працював на такій же посаді на винокурному заводі в м. Яришев Могилів-Подільського повіту³⁰. Крім того, австрійські піддані працювали управляючими млинів у Балтському і Могилів-Подільському повітах, а К. Клор займав посаду управляючого browарнею в с. Контаківці Могилів-Подільського повіту³¹.

Австро-угорські підприємці зробили свій внесок у розвиток цукрової промисловості. В 1879 р. було засновано товариство на паях цукрового і рафінадного заводу «Левада» в Кам'янецькому повіті. Його співзасновниками і власниками заводу були граф О. Строганов, граф І. Шембек, київський поміщик Ц. Понятовський, дворянин В. Ляський, німецький підданий В. Рау, а також одеський купець 1-ї гільдії, австрійський підданий Н. фон Каллір³². Втім, це був єдиний відомий нам випадок участі австрійського капіталу як в цукровій промисловості, так і акціонерних компаніях подільського регіону.

За спостереженням А. Шепелева, гальмуючим чинником мобілізації іноземних капіталів були «особливості утворення акціонерних компаній та їх правовий статус в Росії». Серед останніх він вказував: 1) існування архаїчної дозвільної (концесійної) системи заснування компаній, згідно якої статут кожної з них затверджувався урядом, при цьому терміни їх організації недопустимо затягувались; 2) невизначеність прав компаній на придбання землі, коли дозволялося купувати лише 200 десятин позаміської землі; 3) при розгляді їх статутів Кабінетом міністрів права компаній як юридичних осіб обмежувались правами фізичних осіб (акціонерів). Повністю підтримуємо й думку цього дослідника, що, оскільки статuti компаній затверджувались урядом і кожний із них був сепаратним законом, «відкривалась можливість дозволяти компаніям і купівлю землі понад 200 дес., і участь в складі їх акціонерів і адміністраторів дискримінованих осіб, і випуск акцій на пред'явника»³³.

У середині 1900-х рр. євреї та іноземці, які володіли або орендували чималі земельні угіддя на Правобережжі, але відчували дискримінацію загального законодавства, активізували свою діяльність для скасування (шляхом приватних вилучень із чинних законів) обмежувальних норм щодо землеволодіння та їх рівноправної участі в підприємствах цукрової галузі. Для цього, як інформував у липні 1908 р. Міністерство внутрішніх справ київський, по-

дільський і волинський генерал-губернатор В. Сухомлінов, «чимало акціонерних компаній порушили в Міністерстві (торгівлі і промисловості – П.Б.) клопотання про зміну їх статутів в сенсі розширення прав землеволодіння і прав євреїв і іноземців на участь в підприємствах. Мотивуючи свої клопотання, вони раніше посилалися переважно на існуючі в міністерстві пропозиції скасувати діючі у Південно-Західному краї обмежувальні закони про євреїв та іноземців, а зараз – на кризу цукрової промисловості»³⁴.

Висока професійна репутація австрійських німців і чехів сприяла їх повсякчасному залученню на посади старших службовців на промислові підприємства Російської імперії. За даними Міністерства фінансів, на 1903 р. «іноземних підданих серед управляючих промисловими закладами і майстрів було в імперії 12,7%» і в 1913 р. ця цифра розглядалась як значна, а саме явище як небажане, хоча, «безсумнівно, скороминуче»³⁵. А в 1906 р. 64 підданих імперії Габсбургів працювали старшими службовцями на цукрових заводах імперії, що становило 51% від загальної кількості всіх іноземних службовців. А 12 австрійських переселенців упродовж 8-10 років напередодні Першої світової війни займали важливі посади на цукрових і цукрово-рафінадних заводах Подільської губернії: директора-розпорядника на Хреновецькому, Сатанівському, Устянському і Буцневському цукрових заводах, помічника директора – Старо-Синявському і Севринівському, механіка – Чарноминському і Шпиківському, хіміка – Севринівському, Кірнасівському, Ковалевсько-Строганівському, Сосновецькому³⁶.

Крім промислового підприємництва вихідці з австро-угорських земель взяли участь в організації різних закладів сфери послуг. Так, в містах і містечках Подільської губернії наприкінці XIX ст. вони працювали агентами російських страхових товариств, серед яких: «Якір», «Комерційне товариство страхування від вогню», «Російське страхове товариство від вогню», «Товариство взаємодопомоги страхування посівів від градобиття» та ін. А в 1893 р. чеський колоніст Фр. Кодеш заснував у губернському центрі фотографічну майстерню, склавши конкуренцію існуючим у місті фотомайстерням німця А. Кодеша і М. Грейма³⁷.

Чимало австро-угорських промислових і торгових компаній в Росії мали своїх представників і торгових агентів, які їздили територією губернії, продаючи товари австрійського й угорського виробництва і скуповуючи сільськогосподарську продукцію і сировину, що згодом постачалися на австрійський ринок. Так, в середині 1890-х рр. лише в австрійському місті Триєсті, за свідченням російського консула, нараховувалося біля 20 торговців і комівоєжерів, які регулярно відвідували Росію³⁸.

Великий відсоток австро-угорських переселенців на Поділлі становили українські сеяни із прикордонних повітів Ціслейтанії (Чортківського, Кременецького, Бродівського, Сокальського, Скалатського, Золочівського і Тернопільського), які через утиски з боку місцевої влади, матеріальну скруту, неврожаї та ін. причини масово емігрували в прикордонну губернію. Частина з них наймалися на сезонні сільськогосподарські роботи в господарства тутешніх поміщи-

ків³⁹, а інші оселялися на більш тривалій термін. Зустрічаємо випадок, коли мешканці села Зелена Чортківського повіту володіли землями по іншій бік річки Збруч (74 господарств до 500 моргів)⁴⁰ і для її обробки час від часу приїздили на Поділля. Але більша частина цієї категорії австрійських підданих перебувала на сезонних роботах нелегально, а тому вкрай складно з'ясувати їх чисельність.

Значно менша частина австро-угорських переселенців, переважно із числа чехів, взяли участь у заснуванні на території губернії трьох колоній. Так, наприкінці 1870-х рр. у Балтському повіті 156 чехів заснували на орендованих землях у В. Носач-Носкова і княгині Урусової ферму на слобідку з однойменною назвою Чехівка. Тут колоністи вирощували зернові і різноманітні технічні культури, займалися тваринництвом⁴¹. Також в Ольгопольському повіті колонію Антуанетенталь спільно започаткували 173 австрійських і пруських переселенців. Ще одну колонію поблизу сіл Монастрек і Лука у Летичівському повіті утворили переселенці з Австрії, котрі на орендованих землях вирощували зернові та технічні культури, займалися розведенням худоби, коней, овець. За даними ж перепису населення 1897 р., в сільському господарстві Подільської губернії було зайнято 60 (із членами родин – 91) осіб чеської національності⁴².

Наприкінці XIX ст. невелику групу переселенців із Австро-Угорщини становили робітники, найняті для вирубування лісів у маєтках поміщиків на території Подільської та сусідніх губерній⁴³.

З початком Першої світової війни підприємницькій діяльності австро-угорських підданих у Росії було завдано серйозного удару. У 1915 р. широко розгорнулася кампанія проти «німецького засилля». Згідно прийнятих в цей час надзвичайних законів, німецькі і австро-угорські піддані зобов'язані були у примусовому порядку продати землі, підприємства та інше нерухоме майно, що їм належало. Правда, були й різні юридичні лазівки, що дозволяли уникнути цього, тому з 611 акціонерних товариств, створених за участю німецького і австро-угорського капіталу, ліквідації підлягали лише 96. Фактично ж були ліквідовані лише 30⁴⁴. Тому процес ліквідації власності підданих «центральної країн» розтягнувся аж до осені 1917 р., коли австро-угорське підприємництво в Росії й, зокрема Поділлі, зникло повністю.

У роки війни підданам Австро-Угорщини вдалося зберегти на території Поділля у своїй власності окремі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, пивоварні, торгові заклади, а також нерухоме майно (будинки, квартири, магазини), яке не вдалося продати їх власникам. Окремі представники цієї категорії жителів краю деякий час (до 1915 р.) залишалися на колишніх посадах. Так, директором Устьянського цукрового заводу упродовж першого року війни був австрієць (за іншими даними чех) Г. Дюнебир (до цього був виконавчим директором Корнинського цукрозаводу в Київській губернії), а в 1915 р. його в числі інших підданих центральних держав було вислано з території Подільської губернії⁴⁵.

Отже, в середині XIX – на початку XX ст. австрійські підприємці відігравали помітну роль в економічному житті Подільської гу-

бернії, а австрійський капітал інтегрувався в цукрову, мукомельну і пивоварну галузі промисловості, прискорюючи їх розвиток. Австро-угорські переселенці не лише поширювали передові технології, європейську підприємницьку та управлінську культуру, але зробили позитивний внесок в соціальний розвиток подільського регіону.

Примітки:

1. Рибак І.В. Німецькі суконні фабрики в Дунаївцях в 60-х роках XIX ст. / І.В. Рибак // Творчі вершини вченого: До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 205-212; його ж. Німецька колонія в Дунаївцях / І.В. Рибак // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С. 48-49; Філінюк А.Г. Фабрично-заводське виробництво міста Дунаєвця наприкінці XVIII-XIX ст. / А.Г. Філінюк // Там само. – С. 50-52.
2. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Т.І. Дерев'янкін. – К., 1960. – С. 63; Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII-XIX ст. / А. Задорожнюк, О. Реснт. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 103, 144 та ін.; Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 66-67.
3. Воблій А.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / А.Г. Воблій. – К., 1930. – Т. 2. – С. 132; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К., 1999. – С. 167 та ін.
4. Див.: Иностранное предпринимательство и zahraniчные инвестиции в России : очерки. – М., 1997; История предпринимательства в России. – М., 1999. – Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX века; Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. / отв. ред.: Б.В. Ананьич, Д. Дальманн, Ю.А. Петров. – М., 2010.
5. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1900 г. – СПб., 1902. – С. 54.
6. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произнесенной 29 января 1897 г. – СПб., 1905. – Ч. 1. – С. 3.
7. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Камень-Подольск, 1865. – С. 10-11; Отчет Подольского губернатора за 1870 г. // ЦДАУК. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 369. – С. 67-68; Общий свод по империи результатов разработки данных. – С. 232, 240.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – С. 94-95.
9. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 г. – СПб., 1914. – Ч. 1. – С. 82.
10. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 29 января 1897 г. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. IX.
11. Поткина И.В. Законодательное регулирование предпринимательской деятельности иностранцев в России. 1861-1916 гг. / И.В. Поткина // Иностранное предпринимательство и zahraniчные инвестиции в России: Очерки. – М., 1997. – С. 19-33.
12. Сборник действующих трактатов, конвенцій и соглашений, заключенных Россией с другими государствами. – Т. 1. – СПб, 1902. – С. 89, 95; Т. 2. – С. 36; Сборник не действующих торговых трактатов России с иностранными государствами. – СПб., 1877. – С. 14.

13. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII– першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Т.І. Дерев'янкін. – К., 1960. – С. 63.
14. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М.Є. Слабченко. – Одеса, 1925. – Т. I. – С. 206-207.
15. Там само.
16. Об усилении надзора полиции над мастерами и иремесленниками, прибывшими из-за границы // ДАХО. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 1637. – Арк. 7.
17. Тетрадь Каменец-Подольской пробирной палаты для рассылки бумаг. 1841 г. // ДАХО. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7; Сведения о подмастерьях сапожного цеха // Там само. – Ф. 307. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк.12; Циркуляры департамента государственной полиции... о борьбе с военным шпионажем // Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 666. – Арк. 2.
18. Книга для записи переменных ремесленных свидетельств на 1890 г. // ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 21-22, 28.
19. Указы Подольского губернского правления, 1894 // ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 16 зв.
20. Сведения о подмастерьях сапожного цеха // ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 31 зв., 39 зв.
21. Протоколы заседания, переписка... о выдаче ремесленных свидетельств // ДАХО. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 74; Свидетельства граждан на право ремесленника. 1891 // Там само. – Спр. 8. – Арк. 8.
22. Книга выдачи разным лицам свидетельств подмастеров // ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 13 зв.
23. Дело о запрещении заниматься ремеслом без свидетельств, выданных управою. 1880-1886. // ДАХО. – Ф. 307. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 9, 11 зв.
24. Там само. – Арк. 25.
25. Подольские губернские ведомости. – 1888. – 23 мая.
26. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь и статистико-справочные сведения. – Каменец-Подольский, 1885. – С. 97; Подольские губернские ведомости. – 1888. – 23 мая; Об утверждении закладной крепости Девишека с Моранцем на недвижимое имущество в м. Зинькове // ДАХО. – Ф. 113, оп. 24. – Спр. 1083. – Арк. 6-7; Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб. 1634.
27. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. – Стб.1634; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 245; Рибак І.В. Зінків в історії Поділля / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 65.
28. Филимонов В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С.282.
29. Ведомости о заводах губернии за 1894 г. // ДАХО. – Ф227. – Оп.1. – Спр.4513, Т.2. – Арк.380; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 231; Весь Юго-Западный край. справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям. – К., 1914. – Стб. 553.
30. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 237; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 243, 244.
31. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 259; Крылов А. Адрес-календарь Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 263, 266.
32. Устав товарищества свеклосахарного и рафинадного завода «Левада». – СПб., 1890. – С. 1.

33. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг. / Л.Е. Шепелев. – Л., 1987. – С. 197.
34. Там само. – С. 198-199.
35. Там само. – С. 196.
36. Підраховано автором на підставі: Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914-1915 г. / сост. М.А. Толпыгин. – Год 26. – К., 1908. – С. 3-88.
37. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 108, 298; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 209.
38. Щекин М. Русская торговля в Триесте / М. Щекин // Сборник консульских донесений за 1908 г. – СПб., 1908. – Вып. 2. – С. 268.
39. Переписка с Министерством финансов... про порядок пропуска через границу австрийских рабочих, нанятых для рубки леса в Киевской, Подольской и Вольнских губерниях. 1871 // ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 821. – Спр. 245. – Арк. 2-18.
40. Батьківщина. – 1886. – 2 січня.
41. По запросу Киевского, Подольского и Вольнского генерал-губернатора о предоставлении сведений об поселенцах иностранного подданства по городам и уездам губернии. 1881-1882 гг. // ДАХО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 639. – С. 22.
42. Там само. – С. 41, 29; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XXXII. Подольская губерния. – СПб., 1904. – С. 174-175.
43. Переписка с Министерством финансов... про порядок пропуска через границу австрийских рабочих, нанятых для рубки леса в Киевской, Подольской и Вольнских губерниях. 1871 // ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 821. – Спр. 245. – Арк. 2-18.
44. Дяткин В.С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В.С. Дяткин // Первая мировая война. 1914-1918. – М., 1968. – С. 234-237.
45. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1914-1915 г. / сост. М.А. Толпыгин. – Год 34. – К., 1916. – С. 73.

В статье рассматривается участие подданных монархии Габсбургов в экономической жизни Подольской губернии в середине XIX – начале XX ст., в частности, в развитии промышленности, сельского хозяйства, сфере услуг и торговли. Отмечается их позитивный вклад в социально-экономическое развитие региона.

Ключевые слова: Подолье, габсбургские подданные, капитал, предприниматели, промышленность, торговля.

Отримано: 4.11.2011

УДК 94(498)+94(477)“1919”

Віталій Лозовий
(Кам'янець-Подільський)

ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ З РУМУНІЄЮ У КАМ'ЯНЕЦЬКУ ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР

У статті висвітлюється проблема українсько-румунських відносин у Кам'янецьку добу Директорії УНР.

Ключові слова: УНР, Румунія, відносини, Директорія, торгово-економічна місія.

Дипломатична діяльність уряду УНР у добу Директорії у надзвичайно складній для України міжнародній ситуації була спрямована на пошуки країн-партнерів, які могли б сприяти Українській державі в боротьбі за суверенітет. Метою даної статті є висвітлення проблеми українсько-румунських відносин у Кам'янецьку добу Директорії УНР.

У травні-червні 1919 р. складна військово-політична ситуація спонукала керівництво УНР до вирішення проблем взаємовідносин зі своїми найближчими сусідами, передусім, Румунією. Лише окремі аспекти українсько-румунських відносин у зазначений період висвітлено у монографії В.В. Соловійової¹ та дисертаційному дослідженні В.К. Кройтора².

У травні 1919 р. Румунія, виконуючи план Франції, зайняла частину Західної України для того, щоб не дати можливості здійснитися походу Червоної армії на допомогу Радянській Угорщині³. Посольство УНР у Бухаресті відреагувало на цю подію нотою від 2 червня 1919 р., що примусило політичні і дипломатичні кола в румунській столиці говорити про розрив українсько-румунських відносин. На ноту посла УНР офіційний Бухарест відповів, що не визнає злуки ЗУНР та УНР і таким чином не визнає за дипломатичним представництвом УНР права представляти інтереси Східної Галичини. Далі посол УНР Ю. Гасенко з власної ініціативи, без вказівки уряду, віддав наказ усім представництвам Української Народної Республіки про припинення дипломатичних та інших зносин з Румунією і заборонив вести будь-які переговори⁴. Деяко пізніше Ю. Гасенко залишив свій пост і, без дозволу вищих органів влади, виїхав до Швейцарії. Дана акція дуже ускладнила становище УНР, яка не маючи союзників, перебувала в міжнародній ізоляції і до того ж, не контролювала більшу частину власної території. Українській Народній Республіці за будь-яку ціну треба було підтримувати нормальні відносини з Румунією, як фактично єдиного «вікна» в Європу.

У той час військова місія УНР на чолі з полковником Є. Мишківським вела активні переговори з румунською владою про видачу Україні конфіскованої зброї та майна Запорізького корпусу

су, який у квітні 1919 р. вимушений був перейти на територію Румунії. Румунські військові представники заявили, що, оскільки уряд УНР ще офіційно не визначив свого ставлення до Румунії (після зайняття її військами частини Східної Галичини), то розпочати видачу українській стороні зброї та майна неможливо. А надалі, у зв'язку із протестом Польщі, що перебувала у союзі з Румунією і між ними було підписано договір про розподіл Східної Галичини та утворення спільного кордону, румунський уряд ухвалив постанову про затримку видачі зброї.

Українська військова місія вимушена була покинути Бухарест і відбутися в місце розташування уряду УНР. Її голова, полковник Є. Мишковський доповів, що більшість представників УНР в Румунії не відповідають за фаховим рівнем своїм посадам і не користуються повагою та підтримкою урядових та дипломатичних кіл. Тому потрібно негайно вислати в Румунію відповідну місію для дипломатичних стосунків. Крім того, треба вжити серйозних заходів для поширення інформації про Україну за кордоном⁵.

У тих обставинах відносно нейтральна Румунія була для України єдиною можливим джерелом отримання зброї, амуніції, медикаментів, через її територію підтримувалися зв'язки з Європою. Щоб не ускладнювати стосунки і не давати приводу до напруження, уряд УНР не піднімав питання окупованих румунськими військами територій. Крім того, лідери УНР хотіли використати той «страх», який мала Румунія у зв'язку із можливим відновленням «великої» Росії. Небажаність останнього підтримувала позицію відносного (часто ворожого) нейтралітету Румунії до Української державності⁶. На той час УНР могла б стати буфером між Румунією та більшовиками, а надалі, можливо, між Румунією та Росією.

Українська дипломатія переслідувала в Румунії такі політичні цілі: 1) визнання незалежності УНР, а Директорії та уряду – вищою владою Республіки; 2) допомоги зброєю та амуніцією армії УНР, яка боролася з більшовиками; 3) визнання української валюти; 4) відкриття кордону по Дністру для вільного товарообміну; 5) відпущення всіх інтернованих українських громадян на батьківщину⁷.

Важливість румунського напрямку зовнішньої політики усвідомлювалася усіма політичними діячами УНР. Як тільки уряд зупинився в Кам'янці-Подільському, на засіданні Кабінету Міністрів 15 червня 1919 р. було вирішено послати до Румунії Надзвичайну дипломатичну місію на чолі з колишнім міністром закордонних справ УНР К.Мацієвичем. Для забезпечення роботи місії асигновано 2 млн. гривень⁸.

27 червня 1919 р. у Румунію виїхала українська торговельна комісія. Представники уряду та місцевих самоврядувань мали на меті закупити військове спорядження, нафтопродукти, сіль, та ін. Основними товарами з українського боку були цукор, спирт, шкіри⁹. Децю пізніше до Румунії вирушила військова делегація УНР під керівництвом полковника С.Дельвіга, щоб закупити зброю та майно для Дієвої армії та повернути майно Запорізького корпусу¹⁰.

Після Карлсбадської конференції уряд УНР остаточно зосередив увагу на в'ясненні стосунків зі своїми сусідами – переду-

сім Румунією. Румунський уряд, особливо військові кола, намагалися підтримувати контакти з керівництвом УНР. 6 серпня 1919 р. до Кам'янця-Подільського прибув начальник канцелярії військового міністерства полковник Вітеш. Він мав аудієнції у військового міністра УНР та Головного отамана С.Петлюри. Румунський представник привіз урядового листа з пропозиціями налагодження взаємовідносин військового характеру¹¹. Для підтримки зв'язку та постійного перебування при штабі Головного отамана 14 вересня до Кам'янця-Подільського прибув представник румунського уряду полковник Радулеску. На зустрічі з керуючим міністерством закордонних справ УНР А. Лівіцьким він запевняв, що Румунія «пріязно ставиться» до України і надаватиме їй допомогу проти «російських наїздників»¹². Підтримувати боєздатність українського війська у боротьбі з більшовиками та білогвардійцями було в інтересах Румунії, інакше румунській армії необхідно було б самій зіштовхнутись з ними.

Переговори місії К.Мацієвича в Румунії проходили відносно вдало. Українські представники доповідали з Бухаресту, що румуни ставляться до УНР прихильно, але реальної допомоги від них мало. Стосовно відкриття у Кам'янці-Подільському румунського консульства та повернення Україні майна Запорізького корпусу, то справа не вирішувалась через те, що в Румунії відбулась зміна Кабінету Міністрів. На українську територію вдалось відправити шість партій військового майна, до відправки підготовлено ще дві. Провід УНР було поінформовано, що румунський уряд свого майна має мало, і як дає, то здебільшого раніш захоплену зброю та амуніцію української армії. Для отримання зброї приватним чином потрібно, щоб агенти, які домовляються про це, не були пов'язані з місією УНР в Румунії, оскільки представники Антанті можуть блокувати військові поставки. З делегатами «добровольчої» армії румунський уряд не знаходив порозуміння, оскільки Денікін вважав окуповану Румунією Бессрабію частиною російської території¹³. Це протистояння й призводило до, хоч і незначної, допомоги румунського уряду армії УНР.

Проблема постачання армії та налагодження співробітництва мала для України величезне значення. В умовах блокади єдиним економічним партнером УНР могла бути Румунія, кордон з якою проходив по Дністру. Тому зрозуміло, що румунський торгово-економічний напрямок був для УНР пріоритетним. Плідно працювала в Румунії торгово-економічна місія на чолі з І.Фещенко-Чопівським. Зусиллями членів місії утворено широку мережу філій торговельного представництва по всіх великих містах Румунії, а також у Польщі, Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Італії, Греції. При налагодженні комунікацій ці місії могли постачати зброю, набої, амуніцію та медикаменти. Торговельно-економічному представництву УНР вдалось домовитись, що всі замовлення гарантувалися румунськими банками. А для гарантії з боку України був потрібний грошовий заклад в одному з румунських банків. Дуже вигідною для української сторони була домовленість, що плата за товар може проводитися гривнями при умові дозволу скупки у населення для вивозу в Румунію хліба, худоби та ін. на суму привезених товарів¹⁴. Але пізніше у зв'язку зі стрімким обезціненням

української валюти румунські торговельні контрагенти відмовлялись поставляти товари і наполягали на укладанні нових контрактів. За новими угодами українська сторона тільки половину вартості товару оплачувала грішми, а другу половину – цукром¹⁵.

На початку серпня 1919 р. з групою румунських банків укладено угоду про постачання в Україну продукції з європейських країн та продаж у них українських товарів. Для забезпечення цього товарообміну уряд УНР повинен був утворити в Румунії цукровий фонд в розмірі близько 300 тис. пудів¹⁶.

Поряд з державним торговельним представництвом у Румунії перебувало багато різних комерсантів та торговельних агентів. Невпорядкованість державного постачання армії, паралельне існування конкуруючих між собою військових та цивільних торговельно-закупівельних місій вносило хаос, спричиняло до різкого підвищення цін на закордонні товари. Вражаючим є факт перехоплення військовою місією партії нафтопродуктів, підготовленої до відправки торговельно-економічним представництвом УНР, що підняло ціну на них удвічі. Державні збитки становили 10 млн. 800 тис. гривень і це призвело до пониження курсу грошей Української Народної Республіки¹⁷.

З метою упорядкування та подальшого розвитку українсько-румунського товарообміну 23 вересня 1919 р. у Могилів-Подільському утворено імпортно-експортне бюро. Його основними завданнями були: закупівля та постачання обладнання армії УНР, виконання транспортно-експедиторських робіт та утворення товарних баз¹⁸. Могилів-Подільський став центром українсько-румунського товарообміну. Інколи за цукор вдавалось отримати і нелегально переправити в Україну зброю та військове спорядження¹⁹. Про надзвичайну важливість для УНР цього перевалочного пункту свідчить відвідання його Головним отаманом С. Петлюрою, який особисто контролював прибуття чергової партії обладнання для республіканської армії²⁰.

Нестабільне надходження вантажів цукру зривало поставки товарів з Румунії, підривало престиж місії УНР. Все ж українським представникам вдавалось розширювати співробітництво. На початку листопада 1919 р. місією УНР у Бухаресті отримано дозвіл на право переїзду в Україну представників франко-румунського торговельного представництва для ознайомлення з українським ринком та налагодження торговельних відносин з УНР²¹.

Таким чином, у Кам'янецьку добу Директорії Румунія стала одним з основних напрямків дипломатичної діяльності УНР. Але торгово-економічна українсько-румунська активність не мала жодних наслідків для позитивних зрушень в політичній сфері. Румунія, як і раніш, не визнавала суверенність УНР.

Примітки:

1. Соловійова В.В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917-1920 рр. / В.В. Соловійова. – Донецьк : Юго-Восток, 2004. – 172 с.
2. Кройтор В.К. Українське питання в політиці Румунії (1918-1927 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / В.К. Кройтор. – Одеса : Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, 2007. – 20 с.

3. Бібліотека Народова в Варшаві. Відділ мікрофільмів.(далі БНВ). – Справа (Спр.) 68845. – Аркуш (Арк.) 491.
4. Там само. – Арк. 512.
5. Там само. – Арк. 489-492.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Фонд (Ф.) 3933. – Опис (Оп.) 1. – Спр. 4. – Арк. 22.
7. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 13.
8. Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 50 зв., 54.
9. Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 16; Спр. 36. – Арк. 11.
10. Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 26.
11. Український козак. – 1919. – 10 серпня (Ч. 27).
12. Там само. – 20 вересня (Ч. 52).
13. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 48 зв.
14. Там само. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 60.
15. Там само. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 30.
16. Визволення. – 1919. – 13 серпня (Ч. 31).
17. ЦДАВО України. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 99.
18. Там само. – Спр. 20. – Арк. 1.
19. Там само. – Ф. 1509. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 66-67, 87-94.
20. Дністрянська хвиля. – 1919. – 8 жовтня (Ч. 32).
21. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2 к. – Спр. 11. – Арк. 13.

В статті освещается проблема украинско-румынских отношений в Каменецкий период Директории УНР.

Ключевые слова: УНР, Румыния, отношения, Директория, торгово-экономическая миссия

Отримано: 14.10.2010

УДК 94(437.6)“1943/1944”

Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА У СЛОВАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – СЕРПЕНЬ 1944 РР.)

У статті розглядається процес наростання суспільно-політичної кризи у Словацькій державі у період літа 1943 – літа 1944 рр. Аналізуються зовнішньо- та внутрішньополітичні причини падіння впливу та авторитету владного режиму. З'ясовуються роль зовнішнього чинника в ескалації політичної та соціальної напруги в країні та ступінь впливу політичного протистояння на відносини між словацькими громадянами.

Ключові слова: суспільно-політична криза, алібізм, опозиція, русофільство, карально-репресивні органи, партизани, міжсловацькі взаємини.

У березні 1939 р. у результаті розчленування Чехословацької республіки (ЧСР) виникла Словацька держава. Проголошення її незалежності 14 березня 1939 р. відбулося в умовах сильного німецького тиску на словацьких політичних діячів. Гітлеру був потрібен формальний доказ розпаду ЧСР для виправдання на між-

народній арені окупації чеських земель, яка подавалася як акція заспокоєння та утримання порядку. Надалі Словаччина залишалася у центрі уваги Берліна, а словацько-німецький Охоронний договір 18-23 березня 1939 р.¹ та низка наступних угод засвідчили значне обмеження суверенітету Словацької держави у зовнішньополітичній, військовій та економічній сферах.

Політичний устрій Словацької держави характеризувався розбудовою авторитарного режиму із визначальною роллю Глінкової словацької народної (людової²) партії на чолі із Й. Тісо, який восени 1939 р. обійняв посаду президента Словацької республіки (офіційна конституційна назва держави). Характерно, що тісна залежність від Німеччини стала вагомим фактором і внутрішньополітичного розвитку країни. У період німецьких військових успіхів на фронтах Другої світової війни суспільно-політична ситуація у Словаччині складалася на користь людацького режиму, який зумів різними економічними, соціальними, а частково, й репресивними заходами зміцнити свою владу та авторитет серед більшості населення. Проте, з першими вагомими невдачами Німеччини та її союзників у боротьбі з антигітлерівською коаліцією стають проявлятися ознаки системної кризи Словацької держави, яка завершилася вибухом збройного повстання проти людацької влади.

Дана проблема докладно розглядалася марксистською словацькою історіографією, однак чимало з її аспектів у тогочасних наукових працях інтерпретувалися з ідеологічно та політично упереджених позицій. Так, наголошувалося на провідній ролі у русі Опору комуністичної течії, її визначальному впливі на політичні настрої населення тощо. У сучасній словацькій історіографії кризові явища у Словацькій державі 1943-1944 рр. стали об'єктом уваги багатьох науковців, а у 1999 р. була опублікована монографія Я. Корчека, у якій комплексно проаналізовано тогочасну суспільно-політичну ситуацію в країні з акцентом на діяльність управлінських та карально-репресивних органів³. Значну увагу даній проблемі приділив український історик Є. Роговий, який у своєму дисертаційному дослідженні присвятив окремий параграф аналізу взаємовідносин влади і суспільства у 1943-1944 рр.⁴ У пропонованій статті звертається увага на досі малодосліджену проблему визначення ступеня впливу суспільно-політичної кризи на взаємовідносини між словацькими громадянами та з'ясування ролі зовнішнього (радянського) чинника у загостренні ситуації у країні.

“Корінний перелом” у Другій світовій війні можна вважати відправною точкою нарастаючої кризи людацького режиму. Секретар президента К. Мурін у своєму щоденнику 28 листопада 1942 р. відзначив: “Ніхто не вірить у перемогу німців, думки різняться лише в питанні часу (німецької поразки – І.Б.)”⁵. У січні 1943 р. із округу (району) Сабінов надійшли перші тривожні сигнали у звітах органів Центру державної безпеки (ЦДБ): “Спостерігається певний неспокій у зв'язку зі становищем на фронтах. Населення, особливо селянство, *вже інакше* (виділено мною – І.Б.) дивиться на більшовицькі господарські і соціальні умови”⁶. У травні оцінки стали ще точнішими: “Погляди словацького суспільства на більшовизм,

порівняно з першим роком війни, змінилися на користь більшовизму⁷. Таким чином, чітко простежується причинно-наслідковий зв'язок між зовнішньополітичними подіями і внутрішньополітичним становищем. Влада теж чудово розуміла вплив фронтових подій на громадськість, а тому дозволялося подавати їх лише в офіційній “підсолодженій” версії, а прослуховування “ворожих” радіостанцій з березня 1943 р. було заборонене⁸.

У другій половині 1943-1944 р. стратегічна ініціатива остаточно перейшла до антигітлерівської коаліції. Послідували поразка німецьких військ на Курській дузі, наступ Червоної армії по всьому фронту та наближення її до словацьких кордонів. Великий резонанс в Словаччині мали операції англо-американських військ на Апенінському півострові, капітуляція Італії, а також висадка союзників у Нормандії. Словацькі урядові ЗМІ демонстрували чудеса дезінформації, намагаючись показати повсюдний відступ німецьких військ як “відволікаючий маневр”, “принцип еластичної оборони”, “тактичне скорочення фронту”, проте ці незграбні пояснення вже не могли переконати населення та ставали предметом жартів і анекдотів⁹.

Нова обстановка на фронтах світової війни спричинила революційні зміни у політичних настроях словацького суспільства. Насамперед вона зіграла вирішальну роль у деморалізації активістів та прихильників людацької влади. Розуміючи неминучість воєнної поразки Німеччини, вони усвідомлювали безперспективність існуючого в Словаччині політичного режиму. Це зумовило їх скептицизм, пасивність, небажання далі провадити людацьку політику і, в окремих випадках, навіть спроби налагодити контакти з опозицією з метою компенсувати свою активну прорежимну діяльність та забезпечити таким чином власне алібі в очах переможців. Словацька історіографія для означення даних процесів використовує дещо незвичний, але цілком влучний термін – “алібізм” (походить від слова “алібі”). З другої половини 1943 р. хвиля алібізму в словацькому політичному житті стрімко наростає і охоплює практично всі ланки владного табору.

Масовим явищем стало падіння дисципліни у партії, що паралізувало роботу її апарату. В цей час рядові функціонери ГСНП у своєму прагненні дистанціюватися від режиму не виконують належним чином або й свідомо ігнорують розпорядження центрального керівництва, ухиляються від своїх службових зобов'язань, “крізь пальці” дивляться на прояви антидержавної діяльності. Симптоматично, що кількість таких псевдоактивістів збільшується пропорційно наближенню фронту до словацької території. Характерний приклад наведено у одній із статей в газеті “Гардіста”, опублікованої восени 1943 р. У ній мова йде про анонімного окресного керівника, який був переконаним людаком, проте після висадки союзників на Сицилії подав заяву про вихід із партії, а із стабілізацією фронту в Центральній Італії відклав своє прохання¹⁰. Подібне “хамелеонство” було непоодиноким випадком у тогочасному словацькому владному таборі.

Звісно, керівна верхівка ГСНП намагалася зберегти контроль над ситуацією. Провідний людацький пропагандист А. Кочіш

з метою відвернути увагу однопартійців від міжнародних подій закликав їх “не захоплюватися великою політикою та стратегією, а вірити в силу нації і працювати для піднесення держави”¹¹. Інший владний ідеолог Ш. Полакович, намагаючись зіграти на патріотичних почуттях, переконував, що зрада людацького політичного курсу є зрадою життєвих інтересів нації¹².

У складній суспільно-політичній ситуації цілком вигідною режиму була позиція католицького кліру. У жовтні 1943 р. пастирський лист католицьких біскупів закликав населення із смиренням послухом виконувати закони і розпорядження влади, адже “народ переживе найважчі часи, якщо збереже порядок, але загине, якщо дасть втягнути себе у революційну анархію та злочинність”¹³.

Спробою зупинити розклад партії було прийняття нового статуту ГСНП, який мав сприяти її внутрішньому оновленню та консолідації. При обійманні посад перевага надавалася “радше менш здібним, але відданим режиму, ніж здібним, але політично ненадійним”¹⁴. Однак було вже запізно. Усі розуміли, що людацький режим очікувало похмуре політичне майбутнє, тому ГСНП катастрофічно втрачала свій авторитет і вплив у словацькому суспільстві.

На фоні цього активізували пропагандистську діяльність ультрарадикальні елементи у партії, які на сторінках часопису “Наш бій” розгорнули нищівну критику внутрішньої політики поміркованих однопартійців, що мали вирішальний вплив на суспільно-політичний розвиток держави. Першопричиною актуальної кризи вони вбачали у тому, що влада у перші роки незалежності не наважилася здійснити масштабні політичні чистки, в результаті чого “різні кар’єристи та фарисеї обійняли високі посади”¹⁵. Вихід із ситуації бачився у рішучих репресіях проти всіх, хто підриває основи національної державності.

До певної міри звинувачення ультрарадикалів мали логічне обґрунтування, адже словацька партійно-державна еліта теж не уникала впливу алібізму, який проник навіть у вищі ешелони влади. Президент Тісо у своїх виступах перед громадськістю в цей час намагається уникати германофільських висловлювань. Так, у своїй промові у Нітрі у серпні 1943 р. Тісо підкреслював самостійність Словацької держави, але жодним словом не згадав райх або Гітлера. За визнанням німецьких дипломатів це був перший випадок, коли президент якщо не виступив прямо проти Німеччини, то принаймні відкрито відмежувався від неї¹⁶. Група депутатів сейму (Чарногурський, Чавойський, Турчек, Ванчо, Балко та ін.) з другої половини 1943 р. поступово стають на шлях пасивної, обережної або “тихої” опозиції офіційному політичному курсу¹⁷. Демонстративною ознакою кризи режиму вважаємо те, що в лютому 1944 р. член парламенту Мондок відмовився від депутатського мандату, а його приклад незабаром наслідували Янковіч та Балечек¹⁸. В середовищі державного істеблшменту зріли також ідеї переходу Словаччини на бік антигітлерівської коаліції, які були викликані все тим же прагненням до політичної спокути. Окрім того, представники владної еліти розуміли, що неминуча поразка Німеччини означатиме крах словацької державності, а тому вони

намагалися заручитися підтримкою антигітлерівської коаліції у цьому питанні. Член Державного комітету з економічних питань П. Затько у своїх мемуарах зазначає, що він разом з військовим міністром Ф. Чатлошем та генералом А. Маларком готував матеріальну базу військового перевороту, який би поклав край протімецькій зовнішньополітичній орієнтації країни¹⁹. Голова словацького сейму М. Сокол, зважаючи на прочехословацькі настрої більшості депутатів, розглядав можливість організації у слушний момент голосування парламенту за повернення в склад ЧСР²⁰. Хоча голова сейму, згідно з новітніми словацькими дослідженнями, підтримував контакти з громадянсько-демократичним рухом опору під конспіративним псевдонімом “білий птах”²¹, проте він так і не наважився відкрито порвати з людацьким режимом. Тож закономірно, що комуністи включили його до списку головних словацьких колаборантів²². Щодо задумів державного перевороту, то Чатлош дійсно планував ліквідацію існуючого режиму та встановлення за підтримки СРСР військової диктатури. У своєму меморандумі у липні 1944 р. він пропонував радянському командуванню план взаємодії двох дислокованих у Східній Словаччині дивізій з наступаючою Червоною Армією у операціях проти німецьких і угорських військ²³. Маршал Жуков визнав резонансність даних пропозицій, проте СРСР відхилив меморандум з політичних міркувань²⁴. Москва не бажала співпрацювати з братиславською владою, адже СРСР у грудні 1943 р. підписав договір з емігрантським чехословацьким урядом. У свою чергу, Бенеш та його соратники теж не хотіли вести будь-яких переговорів зі словацькими “квіслінгами”. В їх очах лише емігрантський уряд в Лондоні був “єдиною законною владою для словацького народу”²⁵.

Таким чином, керівна верхівка Словацької держави, через надто скомпрометовану політичну репутацію не мала шансів домовитися з антигітлерівською коаліцією, яка не визнавала ні людацький режим, ні сепаратну від Чехії словацьку державність.

Якщо у владному таборі наростали деструктивні тенденції, то антилюдацькі політичні сили навпаки, зміцнили свої позиції й готувалися до рішучих дій. У серпні 1943 р. підпільна конференція Комуністичної партії Словаччини (КПС) в Кежмарку прийняла рішення про створення у кожному населеному пункті революційного національного комітету, на які покладалася функція координаційних центрів антидержавної діяльності²⁶. П'ятий підпільний Центральний комітет (ЦК) КПС (попередні були розгромлені органами держбезпеки) в складі К. Шмідке, Г. Гусака та Л. Новомеського відмовився від тактики відкритих демонстративних акцій, яка провокувала арешти і репресії влади, поглиблюючи кадрові й організаційні проблеми. Наразі головним завданням визначалася конспіративна організаційна робота в напрямку поступової підготовки всенародного збройного виступу.

Звісно, досягнення подібної амбітної цілі було неможливо без співпраці з громадянсько-демократичною течією руху Опору. У зв'язку з цим, комуністичні лідери відкинули ідею самостійної радянської Словаччини і стали відстоювати політичну програму

відновлення ЧСР. Представники громадянсько-демократичних груп теж мали вагомий мотив, який спонукав їх до зближення з комуністами. На осінь 1943 р. вже було зрозуміло, що словацька територія стане оперативним простором бойових дій Червоної армії, а тому порозуміння з носіями марксистської ідеології в Словаччині обіцяло великі політичні вигоди. Вказані обставини виявилися сприятливою основою для переговорів, що дали конкретний результат. 26 грудня 1943 р. була укладена так звана Різдвяна угода, які підписали члени ЦК КПС, а також Я.Урсні, Й. Леттріх (аграрна партія), Й. Йоско (національна партія), котрі представляли громадянсько-демократичну течію. Угода декларувала створення верховного репрезентативного органу Опору – Словацької Національної Ради (СНР), а кінцевою метою боротьби проголошувалося відновлення “спільної держави чехів і словаків на засадах принципу рівний з рівним”²⁷.

Однак помилковим буде твердження, що Різдвяна угода означала злиття в єдине ціле всіх антилюдацьких політичних сил. З часом членами Національної Ради стали провідні ліві соціал-демократи (І. Хорват, Й. Шолтес), але туди не запросили найвпливовіших діячів соціал-демократичної партії Ертла, Багурінського, Капіная через антипатію до них з боку комуністів²⁸. Поза СНР опинилася “Флора”, група В.Шробара. Остання навіть створила альтернативну Земську національну раду та організувала власні революційні комітети²⁹. Загалом, у відносинах різних політичних течій Опору зберігалися взаємні недовіра, суперечки та інтриги³⁰, що створювало додаткові труднощі на шляху об’єднання зусиль в боротьбі проти режиму.

Попри означені проблеми Національна Рада зуміла утвердити своє лідерство в словацькому русі Опору. У середині березня 1944 р. вона провела переговори з начальником штабу сухопутних військ словацької армії підполковником Я. Голіаном, який погодився очолити Військову Раду з центром в Банській-Бистриці, що розпочала практичну підготовку повстання за повалення людацької влади³¹.

Серія визначальних перемог армій антигітлерівської коаліції внесла суттєві корективи у ставлення до режиму політично пасивної більшості словацького суспільства. Судячи з добових документів, від другої половини 1943 р. у громадській думці пануючими стають антивоєнні настрої. В донесенні віденського осередку німецької служби безпеки від жовтня 1943 р. вказується: “Небажання воювати, яке з’явилося разом з німецькими військовими невдачами в усіх верствах населення й в усіх областях Словаччини, переросло з початку літа у відверту втому від війни, а після афери Бадоль (капітуляції Італії – І.Б.) перетворилося у цікавите капітулянтство”³².

Стратегічна обстановка на фронтах викликала справедливі побоювання, що бойові дії зачеплять і словацьку територію. Не слід забувати, що затяжна війна негативно впливала на господарство країни. Відчутнішим стало ярмо економічних зобов’язань перед Німеччиною, яка вимагала щоразу ширшої участі Словаччини у матеріальному та продовольчому забезпеченні своєї військової кампанії. Варто наголосити і на введенні у 1943 р. спеціальної військової податкової надбавки, що стало додатковим фінансовим

тягарем особливо для сільських жителів³³. Уряд був поставлений перед невіршеною господарською дилемою: як поєднати соціальну турботу про громадян з неминучою потребою збільшення економічного тиску на них? Цікавим прикладом є рішення Державного комітету з економічних питань від 9 травня 1944 р. про встановлення цін на сільськогосподарську продукцію. Ціни на зерно, молоко, м'ясо були директивно підвищені, причому пролунала обіцянка, що споживач цього не відчусь так як різницю вартості компенсує держава³⁴. Але тут же зазначалося, що необхідні для цього кошти будуть отримані шляхом збільшення земельних, соціальних, військових та інших податкових зборів. Таким чином, дані маневри були лише прикриттям, адже витрати, в кінцевому рахунку, лягали на плечі тих же споживачів.

Загалом, чітко простежується наростання економічних і соціальних проблем, зумовлених війною. Тож не дивно, що у жовтні 1943 р. вже словацькі органи безпеки констатували, що населення виснажене війною й “це відчуття спостерігається у всіх, незалежно від соціального статусу, політичних переконань чи національності”³⁵. Органи місцевого самоврядування у Добшині звертали увагу на зростаючу політичну неблагонадійність робітників усіх категорій, незадоволення торгівцями і підприємцями високими податками. Зазначалося, що чиновники та працівники соціальної сфери “у значній мірі заспокоєні підвищенням зарплатні, проте не вважають його пропорційним актуальним цінам”³⁶.

Таким чином, на авансцену виступив універсальний чинник незадоволення, який згуртував практично все словацьке суспільство. Закономірно, що на адресу влади, яка втягнула державу у війну, лунала різка критика, супроводжувана протестами та проявами непокорі. Влітку 1943 р. відбулася низка страйків у Жиліні, Тісовці, Ружомберку, почастишали акти саботажу³⁷, а це вже створювало реальну загрозу існуванню людацького політичного режиму. Підтвердження цього знаходимо у вище згаданому донесенні віденських агентів гестапо: “Чехословакісти, комуністи, клерикалісти та панслависти, які раніше були невеликими ідеологічними групами, надзвичайно розширили свій вплив тим, що привернули на свій бік тих, що сумнівалися і навіть індивідуентних”³⁸.

Переважна більшість словацького населення в цей час із увагою та прихованими чи відкритими надіями сприймає інформацію з Лондона та Москви щодо ситуації на фронтах та проблеми повоєнного устрою Європи. Як слушно зауважив болгарський дипломат у січні 1944 р.: “широкі верстви словацької громадськості чимдалі частіше висловлюють оцінки, симпатії та антипатії у згоді із лондонською пропагандою”³⁹.

Значне поширення русофільських настроїв у суспільстві віддзеркалює офіційна заборона канцелярією пропаганди у червні 1944 р. співати російських пісень⁴⁰. Актуальну тенденцію відображає інформація про скадання влітку 1944 року державних іспитів у вузах Словаччини. У Торгівельній академії у Мартіні при виборі студентами іноземної мови для вивчення російська мова стала переважати над німецькою, французькою, англійською, угорською.

Для порівняння, ще у 1943 р. більшість студентів Торгівельної академії у Тренчині вибирали німецьку мову як основну іноземну⁴¹.

Натомість деградацію режиму засвідчує тенденція до відмирання у спілкуванні між громадянами традиційного людацького вигуку “Ми на варті”⁴². Про дистанціювання словацького суспільства від німців свідчать випадки зміни національності деякими представниками інтелігенції, які в ході перепису 1940 року записалися німцями, а тепер бажали “виправити” свою національність на словацьку⁴³.

Подальший розвиток подій закріпив та поглибив суспільно-політичну кризу Словацької держави. Війна стала визначати ритм життя країни і настійливо стукала у кожному словацьку оселю, про що свідчить низка “оборонних” законів. Законом від 11 листопада 1943 р. передбачалося створення Державної варті, завдання якої полягали у захисті словацької території від зовнішнього ворога та допомозі при забезпеченні громадського спокою, і порядку⁴⁴. Майже одразу сейм в законному порядку визначив заходи, які має організувати місцева влада для усунення наслідків “ворожих дій, особливо авіаційних атак”, що доводить актуальність цієї проблеми⁴⁵. Принагідно відзначимо, що 16 червня 1944 р. союзницька авіація завдала бомбового удару по промислових об’єктах у Братиславі⁴⁶, а 20 серпня – по нафтопереробному заводу у Дубовій⁴⁷. В результаті бомбардування столиці людські втрати склали 181 особу загиблих та близько 700 поранених⁴⁸. Гірка реальність того, що населення вже не почувало себе в безпеці, зумовило наростання страху, паніки, залишення жителями міста та, безперечно, нову хвилю суспільного незадоволення владним режимом, який не зміг захистити своїх громадян. У кінці лютого 1944 р. уряд вже клопотався питаннями, пов’язаними з примусовою та добровільною евакуацією⁴⁹, а 10 травня головнокомандувач словацької армії отримав на території Шарисько-Земплінської жупи надзвичайні повноваження, передбачені законом про захист держави⁵⁰. Це означало не що інше, як перетворення Східної Словаччини у прифронтову зону.

Документи засвідчують, що навесні 1944 р. на сході країни почастишали випадки появи “озброєних бандитів”⁵¹. Відтак, перед владою постала ще одна проблема – партизанський рух. На той час він ще не набув широкого розмаху, але мав для цього великі потенційні можливості, адже у Східній Словаччині проживала ненадійна режиму русинсько-українська меншина. Як доповідав співробітник німецької розвідувальної служби Крог “треба брати до уваги той факт, що частина східнославацького населення (передусім русини), у разі погіршення воєнної ситуації в карпатському регіоні і поширення партизанського руху з генерал-губернаторства (окуповані польські землі – І.Б.) та Карпатської України на словацьку територію, частково з антидержавних і антинімецьких мотивів або через страх перед росіянами може приєднатися до партизанів”⁵². Дійсно, вже 16 липня 1944 р. шарисько-земплінський жупан подав центральній владі пропозицію створити окремий військовий підрозділ чисельністю не менше тисячі осіб, оснащений кулеметами та артилерією, для боротьби з партизанськими бандами у північно-східній частині Карпат. Тут же вказувалася при-

чина такого прохання: “Так звана партизанщина на сході держави останнім часом сильно розростається і наявні (військові – І.Б.) сили, які зараз використовуються проти партизан, недостатні”⁵³.

Нарешті, упродовж серпня 1944 р. в Східну Словаччину передислоковуються з’єднання німецької групи армій “Північна Україна”, які взяли під контроль територію західніше Бескид аж до лінії Кошице-Поппрад⁵⁴. Матеріальне забезпечення солдат та офіцерів вермахту лягло на плечі місцевого населення. Цікаво, що спеціальна словацько-німецька угода забороняла грошові розрахунки за товари та послуги, а використовувалися встановленої форми розписки. Тобто Німеччина “брала у борг” у свого залежного союзника. Звичайно, це проковувало додаткові господарські проблеми. Описуючи наслідки проходу німецьких військ через територію окресу Медзілаборце, тамтешній окресний начальник 30 серпня наголошував: “До цього часу жителі надавали все, що вимагалося. Але звертаю увагу, що межа їхніх можливостей вже переступлена і на подальше виконання (німецьких вимог – І.Б.) навряд чи можна сподіватися”⁵⁵.

Отже, навесні-ваітку 1944 р. людацький режим опинився перед суворою реальністю випробовувань на міцність у несприятливих умовах. В такій ситуації єдиним порятунком для людацької влади були надзвичайні заходи та ставка на широке застосування карально-репресивних методів. Для посилення нагляду за громадянами була запроваджена обов’язкова загальна реєстрація за місцем проживання⁵⁶. З 11 травня 1944 р. набрав чинності закон, який дозволяв за надзвичайних обставин спрощену процедуру обмеження особистої свободи, недоторканості житла та інших прав⁵⁷. На практиці це ознаменувало активізацію діяльності силових структур проти опозиції. Апогеєм цієї кампанії було запровадження в країні з 12 серпня 1944 р. надзвичайного стану, який надавав відповідним органам право на негайний суд над злочинцями, винесення та виконання смертного вироку⁵⁸.

Однак, задекларований жорсткий курс не міг дати відчутного ефекту з тієї простої причини, що не було відданих і відповідальних його реалізаторів. Державно-адміністративний апарат не справлявся із виконанням вказівок центрального керівництва. Вагомою причиною цього, окрім вже згаданого алібізму, було й те, що в цей час відбувається переорієнтація багатьох чиновників різних рангів від служіння людацькій владі до співробітництва з опозицією. Використовуючи родинні, особисті, службові та інші зв’язки, представники руху Опору, передусім його громадянсько-демократичної течії, швидко налагодили з ними тісні контакти і активно залучали їх до своєї підпільної діяльності. Дані “ренегати” зробили неоціненний внесок у організаційне, матеріальне та фінансове забезпечення антилюдацького збройного виступу. Заїзшаючись формально представниками влади, вони мали доступ до відповідних ресурсів, без яких фактично неможливою була підготовка масштабного повстання. До прикладу, завдяки старанням Затька вдалося створити запаси стратегічного промислового (залізо, дерево, цемент) та медичного (ліки, бинт) матеріалу для потреб повстання⁵⁹. З СНР співпрацював й інший впли-

вовий економіст І. Карваш, який, використовуючи посаду голови Словацького Нацбанку, розпорядився перевести до банківського філіалу в Банській-Бистриці 3 млрд. крон готівки⁶⁰, що в майбутньому стало фінансовою основою налагодження господарського життя на повстанській території. Безпосередньо перед початком збройного виступу населенню Центральної Словаччини було видано двомісячні продуктові пайки⁶¹, тому в період найактивнішої фази повстання жителі не відчували продовольчих труднощів.

Парадоксально, але найбільш слабкою ланкою людацького режиму виявилася його силова опора – війська та карально-репресивні органи. Окремі виступи в словацькій армії відбулися ще на початковому етапі існування Словацької держави. Найсерйознішим з них стала антилюдацька військова демонстрація в Ружомбероку у червні 1939 р., про яку влада зовсім не інформувала громадськість⁶². Атмосферу настроїв у армії показали польська кампанія та війна проти СРСР, в ході яких виявилися випадки непослуху, дезертирства⁶³ та переходу вояків на бік противника⁶⁴. Важливо зауважити, що солдати, які згідно ротації поверталися зі східного фронту, розповідали своїм товаришам по зброї та цивільним співгромадянам про тамтешню ситуацію, про реальний зміст німецького “нового порядку” та інші неприємні речі, які, звичайно, замовчувалися офіційною пропагандою⁶⁵.

Демонстративним підтвердженням настроїв словацьких вояків стали події 3 серпня 1943 р. у Трнаві. Солдати місцевого гарнізону організували мітинг протесту проти планів уряду направити їх у Німеччину для обслуговування протиповітряних гармат. Свідок даної акції згадує, що з натовпу лунали вигуки “Хочемо Сталіна!”, а присутні цивільні при цьому аплодували, що означало їх повну підтримку “революційно” налаштованих солдатів⁶⁶.

З другої половини 1943 р. незадоволення у армії та прорадянські (чи русофільські) погляди словацьких вояків були вже практично масовим явищем. Відомостей про це найбільше в джерелах радянського походження⁶⁷, але вони присутні і в урядових документах і навіть в донесенні словацького дипломата в Угорщині Матулая⁶⁸. Особливо яскравого вираження настрої в армії набули в ході залучення її у серпні 1944 р. до збройних акцій проти партизан. Військове керівництво давало підлеглим негласні інструкції уникати бойових зіткнень з партизанами, а останні заздалегідь повідомлялися про час і місце каральних операцій. У випадках, коли зустріч все ж відбувалася, “словацьке військо... замість бою браталося з партизанами”⁶⁹. Натомість опозиція максимально використовувала армію в своїх цілях. Військова Рада в Банській-Бистриці складалася з кадрових офіцерів чинної служби. Для них були доступні склади зі зброєю, боеприпасами та амуніцією. Проводилася підпільна агітаційна робота, щоправда в основному з командним складом, а не з рядовими солдатами. Та й загалом, в усіх без винятку варіантах оперативного плану армія розглядалася як головна ударна сила збройного виступу.

В унісон загальним процесам безнадійно впала ефективність роботи жандармерії як провідного наглядово-карального органу.

Жандармські керівники, подібно до армійських, спершу інформували партизанських командирів про плановані облави в гірських районах⁷⁰, а вже потім направляли туди пошукові ліквідаційні загони. Як відомо, в грудні 1943 р. головне управління жандармерії було переведене з Братислави до містечка Штубнянські Теплиці⁷¹. Є думка, що даний крок було здійснено за ініціативи СНР⁷². Користуючись зв'язками з вищими жандармськими чинами, вона прагнула до ширшого залучення їх до приготувань повстання у Центральній Словаччині, а це було технічно зручніше реалізувати в провінції, ніж у столиці.

Звичним явищем стали скарги німецьких представників на словацькі органи безпеки та правопорядку. Так, посол району Г. Лудін у донесенні у Берлін від 5 квітня 1944 р. зазначає: “Останнім часом почастишали хуліганські напади на німців та національно свідомих словаків, але дії поліції в таких випадках вельми дивують. Як правило арештовують постраждалих під тим приводом, що вони самі спровокували напад, проте зовсім не прагнуть розшукати злочинця”⁷³.

Таким чином, режим втратив контроль над інститутами, які мали гарантувати його міць та безпеку. У сукупності з іншими внутрішніми чинниками це створювало вельми сприятливу ситуацію для успішного проведення антилюдацькими силами збройного повстання.

Підводячи підсумки політичної диференціації словацького населення у 1943-1944 рр., обов'язково слід наголосити на тому, що вона не була причиною фанатичної злоби, ненависті, антагонізму у стосунках між громадянами. Навпаки, консервативна провінційна культура, земляцька солідарність, родинні та особисті зв'язки відігравали у поведінці словаків значно більшу роль, ніж політична орієнтація. Ця специфічна риса словацької повсякденності дозволяє пояснити ряд парадоксальних фактів і явищ, які були звичними в суспільно-політичному житті країни, і які є доказом нетоталітарного характеру людацького режиму.

Так, опальний політик Ф. Дюрчанський за свої “гріхи” перед німцями не був заарештований, зберіг депутатський мандат, продовжував викладання в університеті та адвокатську практику⁷⁴. Інший приклад – в липні 1943 р. В. Шробар (один з керівників руху Опору!) в телефонній розмові з П. Чарногурським (депутат сейму!) прохав його недопустити планованого німцями вивезення євреїв з трудових таборів Серед, Новаки, Склени. Чарногурський в мемуарах вказує, що акція так і не була реалізована⁷⁵. Можна дискутувати про його дійсну заслугу у цьому питанні, але в даному випадку звертаємо увагу на факт вільного безконфліктного спілкування між провідним людацьким діячем та опозиційним лідером.

У світлі зазначених особливостей не виглядає дивним, що Й. Тісо та міністр внутрішніх справ А. Мах, володіючи від агентів ЦДБ точною інформацією про діяльність та місце зустрічей активістів опозиції, не дали “справі хід” та не повідомили про це німецькі органи безпеки⁷⁶. Дослідник І. Кружляк навіть заявляє, що генерал Малар ознайомив Тісо з планом антинімецького виступу в ар-

мії, і президент був нібито непроти таких дій “у зручний момент”⁷⁷. Проте, якщо й у Тісо були такі міркування, то вони аж ніяк не відповідали курсу СНР на антилюдацьке повстання та відновлення ЧСР.

Також необхідно звернути увагу на становище комуністів в державі. Історик-марксист С. Фалтян визнає, що вони “з одного боку, були ув'язнені і мучені, але й з-під варти звільнялися і після звільнення їх залишали (працювати – І.Б.) в господарських і державних інституціях”⁷⁸. Це ж саме спостеріг й радянський дипломат Г. Пушкін: “Незважаючи на заборону комуністичної партії, більшість комуністів залишаються на свободі, а деякі навіть працюють в словацьких державних установах”⁷⁹. Так, на прохання впливових посадовців у міністра юстиції у 1943 р. із в'язниці було звільнено групу комуністів (І. Дакснер, М. Фалтян, А. Раша та ін.), що викликало різкі протести німецьких представників⁸⁰. Зауважимо, що вказані діячі одразу ж активно вклучилися у антирежимну діяльність руху Опору та відіграли помітну роль у підготовці повстання. До цього можна додати, що комуністів допускали і в державні культурні установи. А. Новомеський і Я. Понічан були повноправними членами спілки словацьких письменників. Досить влучно висловився дослідник Шварц, що для людацького режиму “не було нічого незвичайного в тому, що у братиславській кав'ярні “Карлтон” зустрічалися відомі комуністичні інтелектуали, а поруч веселилися гардисти”⁸¹. Неймовірно, але функції урядового комісара в Чорному Балогу виконував член керівництва КПС Р. Готієр⁸², а місцевий осередок гарди формувався за участі комуністів⁸³.

Варто згадати про близькі приятельські стосунки Маха (міністр внутрішніх справ!) та Новомеського (член підпільної СНР!). Вони час від часу публічно зустрічалися, вели тривалі дискусії, в ході яких Мах критикував комуністичні ідеї і намагався “перевиховати” свого політичного візаві, а Новомеський вказував на негативні сторони людацького режиму і використовував свої зв'язки з Махом для інтервенції у справі звільнення ув'язнених однопартійців⁸⁴. Характерно, що кожен залишався при своїх політичних поглядах, але ця діаметральна протилежність ніяк не позначилась на міжособистісних стосунках.

Таким чином, не відбулася поляризація словацького суспільства. Режим не практикував тотального терору проти політичних опонентів, а в останніх не виникало почуття жагучої помсти. Тому між представниками руху Опору та людацької влади не існувало бар'єру непримиренності, взаємної ненависті. Звідси, не було об'єктивних причин для виникнення громадянської війни. Тож можна припустити, що динаміка внутрішньополітичних змін призвела б до швидкого, порівняно безболісного демонтажу людацького режиму без особливих потрясінь для суспільства. Однак хід подій пришвидшив і радикалізував зовнішній фактор.

17 червня 1944 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У про надання допомоги компартії Чехословаччини у справі організації партизанського руху. Вирішено десантувати у Карпатську Україну і Словаччину 10 партизанських груп чисельністю 15-20 осіб кожна. Для цього у спецшколі Українського штабу партизанського руху пройшли особливі курси близько сотні чехословацьких громадян, що направлялися у тил ворога⁸⁵. Фірінгер у роз-

мові з радянським дипломатом Зоріним на початку серпня значав, що дані групи готові до активних дій⁸⁶. Вони, як повідомляв перший секретар ЦК КП(б)У Хрущов Сталіну, знайшли в Словаччині “сприятливі умови для розгортання партизанського руху”⁸⁷. Немає підстав не довіряти даній оцінці, адже до диверсантів з СРСР прихильно ставилося місцеве населення, допомагала армія, а владний режим виявився проти них безпорадним статистом. В результаті, в останній декаді серпня у центральних районах Словаччини було здійснено ряд масштабних диверсій (підрих тунелей, стратегічно важливих мостів). На бік партизанів стали відкрито переходити окремі військові частини, і їх спільними зусиллями були ліквідовані дрібні підрозділи німецької польової жандармерії у Врутках, Ружомбероку, Мікулаші⁸⁸. Німецький професор Мюлер, що якраз в той час мандрував даною територією, у своїх записках занотував: “Очевидно, тут вже не йшлося про локальні, безсистемні і порівняно несерйозні події. Майже усюди партизани були актуальною темою у розмовах обивателів”⁸⁹.

Організатори бойових операцій діяли за добре відпрацьованою методикою ведення партизанської війни з кінцевою метою дезорганізації тилу противника задля полегшення наступу Червоної Армії. Але така тактика, як не дивно, шкодила справі власне словацького повстання. Збройні акції продемонстрували неспроможність людацької влади гарантувати безпеку на власній території, а тому у нацистських колах утвердилась думка про необхідність взяття Словаччини під контроль німецьких військ для стабілізації прифронтової зони⁹⁰. Окупація ж прирікала керівників СНР на передчасне проголошення повстання, коли ще не було завершено всі приготування, а також, що особливо важливо, не синхронізовано плани збройного виступу з операціями Червоної армії. Відтак, були проведені переговори з партизанами про тимчасове припинення відкритої боротьби, проте вони не виявили бажання врахувати особливості ситуації й продовжували нагнітати обстановку⁹¹.

Гучний резонанс отримала кривава трагедія, що розігралася 28 серпня в Мартіні. Німецька дипломатична місія (є відомості, що у її складі були цивільні особи, жінки й діти), яка поверталася поїздом з Румунії, була підступно розстріляна словацькими вояками, що підкорилися категоричному наказу радянського партизанського командира Величка⁹². Карваш, описуючи реакцію представників руху Опору, відзначав: “Ми вважали це жорстоким безвідповідальним вчинком, який означає не що інше, як брутальну провокацію німців”⁹³. Мах навіть заявляв, що вступ німецьких військ до Словаччини був прямим наслідком мартінських подій⁹⁴. Як би там не було, але дійсно, 29 серпня 1944 р. частини вермахту розпочали окупацію Словаччини, а в ніч на 30 серпня Голіан видав наказ чинити їм збройний опір⁹⁵. Повстання розпочалося.

Отже, з середини 1943 р. у Словацькій державі все виразніше проявляються ознаки суспільно-політичної кризи. Погіршення соціально-економічної ситуації та безперспективність міжнародного становища Словаччини на фоні корінного перелому в ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції ста-

ли причиною падіння авторитету влади практично серед всіх верств словацького населення. Відбувається процес деморалізації пролюдацьких активістів та зростання впливу політичної опозиції. Останній вдалося залучити до співробітництва деяких високих чиновників, частину офіцерства та розпочати підготовку до збройного виступу проти режиму. Зовнішні втручання (диверсії радянських партизанів, початок окупації Словаччини німецькими військами) пришвидшили хід подій, і 29 серпня 1944 р. розпочалося Словацьке національне повстання.

Примітки:

1. The germano-slovak agreement of march 23, 1939 // Mikus J. Slovakia: a political and constitutional history (with documents). – Bratislava (Br.) : SAP, 1995. – S. 220-221.
2. Від словацького ľud – народ. У статті вживаються похідні від цього слова означення “людак”, “людацький”.
3. Korček J. Slovenska republika 1943-45. K posobenju mocensko-represivneho aparatu a režimu / J. Korček. – Br., 1999. – 226 s.
4. Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике (1939-1945 гг.) : диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история / Е.С. Роговой. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2011. – 248 с.
5. Čierna-Lantayová D. Slovenske predstavy a politicke variacie vo vzťahoch slovakov k Moskve (1934-1949) / D. Čierna-Lantayová // Historicky. Casopis (HC). – 2008. – Rocnik (Roc.) 56. – cislo (c.) 1. – S. 99.
6. Statny oblastny archiv v Presove (SOAP) – Fond Sarissko-Zemplinska zupa (SZZ). Oddelenie statno-bezpecnostne – 1940-1944 (od. SB.). – Karton (kart.) 118. – katalogizacne cislo (k. c.) 1042. – 51/II-a1943. Situacna sprava za mesiac december 1942. – S. 680.
7. SOAP – Fond SZZ (od. SB.). – kart. 119. – k.c. 1049. – V5-II-a-1943. Situacna sprava za mesiac maj, 1943. – S. 1084.
8. SOAP. – SZZ. Oddelenie prezidialne spisy – 1940-1945 (od. prez.) – kart. 49. – k. c. 2157 (zakl. c. 1015/43). Prezidium ministerstva vnutra. Zakaz pocuvania neprijateľského rozhlasu a rozširovania nym vysielaných správ. 2 marca 1943. – S. 50435.
9. Podolec O. Ticho pred burkou (sonda do nalad slovenskej spoločnosti na jar 1944) / O. Podolec // Slovenska republika 1939-1945 očami mladých historikov. III. (Povstanie roku 1944). – Trnava, 2004. – S. 20.
10. Korček J. Slovenska republika 1943-45... – S. 63.
11. Kamenec I. Hľadanie a bludenie v dejinách / I. Kamenec. – Br. : Kalligram, 2000. – S. 147.
12. Polakovic S. Nas duch / S. Polakovic. – Br., 1943. – S. 188.
13. Liptak L. Politický režim na Slovensku v rokoch 1939-1945 / L. Liptak // Slovenske narodne povstanie (sbornik príspevkov z narodnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – Br. : SAV, 1965. – S. 38.
14. Jelinek Y. The Parish republic: Hlinka's Slovak people's party 1939-1945 / Y. Jelinek. – Boulder, 1976. – P. 120.
15. Gregorickova-Visnovska Z. Casopis Nas boj a kriza režimu Slovenskeho statu / Z. Gregorickova-Visnovska // Zbornik Filozofickej fakulty univerzity Komenského. – 1996. – Roc. XLII. – Historica. – S. 148.
16. Katolícka cirkev na Slovensku 1938-1945 v hodnotení nemeckých diplomatov a tajných agentov / zozbieral a pripravil Milan S. Durica. – Trnava : Spolok Sv. Vojtecha, 2001. – S. 94.
17. Korček J. Politický system Slovenskej republiky v rokoch 1943-44 / J. Korček // SNP v pamati naroda. – Br., 1994. – S. 115.

18. Gracova G. Ferdinand Mondok / G. Gracova // Prispievok k poznaniu slovenskeho exilu a narodnostnych dejin. Zbornik prednasok. – Zilina, 2003. – S. 44.
19. Narodnohospodar Peter Zatko spomina / ed. Stefan Teren. – Liptovsky Mikulas, 1994. – S. 127-128.
20. Kamenec I. Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944-1945 o hladanie vychodisk v zaverecnej etape Druhej svetovej vojny // Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy) / Editori V. Bystricky, S. Fano. – Br., 1994. – S. 37.
21. Fremal K. Ilegalna KSS vo vzťahu k HSLŠ, HG a HM v rokoch 1939-1943 / K. Fremal // Ludaci a komunisti: Superi? Spojenici? Protivnici? / Zost. Xenia Suhova. – Presov : Univerzum, 2006. – S. 123.
22. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 495. Коминтерн. – Оп. 71. – Д. 737. Списки чешских и словацких коллаборационистов. – Л. 67.
23. Catlosovo memorandum // Dokumenty slovenskej narodnej identity a statnosti. – Br. : Dom Slovenskej literatury, 1998. – S. 340.
24. Marjina V.V. Vazen butyrskej cely Ferdinand Catlos / V.V. Marjina // HC. – 1996. – Roc. 44. – С. 4. – S. 687.
25. Лаштовичка Б. В Лондоне во время войны / Б. Лаштовичка. – М. : Международные отношения, 1966. – С. 99.
26. Strelko A. Revolučne narodne vybory na Slovensku v rokoch 1942-1944 do vzniku Slovenskeho narodneho povstania / A. Strelko // HC. – 1982. – Roc. 30. – с. 6. – S. 817.
27. Syrny M. Slovenska otazka v obciansko-demokratickom odboji na Slovensku v rokoch 1939-1945 / M. Syrny // Slovenska republika 1939-1945 ocami mladych historikov. IV. – Banska Bystrica, 2005. – S. 175.
28. Fremal K. Kapitoly z dejin protifasistickeho odboja na Slovensku v rokoch 1938-1945 / K. Fremal. – Banska Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2000. – S. 42.
29. Возрождение республики: пер. с чешс. / под ред. А.А. Янина. – М. : Прогресс, 1988. – С. 298.
30. Sprava o pripravach Slovenskeho narodneho povstania. 1944 februar-jul. // Dejiny SNP. 1944. Zvazok 3. / ved. red. V.Plevza. – Br. : Pravda, 1984. – S. 290-291.
31. Broft M. K zakladnim vojenskim problemum Slovenskeho narodniho povstani / M. Broft // HC. – 1974. – Roc. 22. – с. 4. – S. 516.
32. Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty // Zost. V. Precan. – Br. : Epoque, 1971. – S. 40.
33. Dejiny polnohospodarstva na Slovensku / Aut. Demo M. – Nitra : Slovenska polnohospodarska univerzita, 2001. – S. 123.
34. Slovensky narodny archiv v Bratislave (SNA). – Fond Urad predsednictva vlady (UPV). – karton (kart.) 17. – cislo (c.) 1054/ 44. XIV. Zapisnica o zasadnuti komitetu hospodarskych ministrov dna 9 maja 1944. – S. 7.
35. SOAP. – SZZ. (od. SB.). – kart. 119. – k. c. 1056. Situačne spravy za mesiac oktober 1943. – 521-II-a-1943. – S. 1477.
36. Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – С. 157.
37. Петерс I.A. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму / I.A. Петерс. – К. : Видавництво академії наук УРСР, 1959 – С. 101.
38. Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944... – S. 40.
39. Rychlik J. Obdobie pred Slovenskym narodnym povstanim v spravach bulgarskych diplomatov / J. Rychlik // HC. – 2001. – Roc. 49. – с. 3. – С. 518.
40. Podolec O. Ticho pred burkou... – S. 26.

41. Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – С. 166.
42. Podolec O. Ticho pred burkou... – S. 29.
43. Роговой Е.С. Взаимоотношения общества и власти в Словацкой республике... – С. 165.
44. Slovensky Zakonnik (Sl. Zak.). – Rocnik (Roc.) 1943. – Br., 1943. – S. 790.
45. Sl. Zak. – Roc. 1943. – Br., 1943. – S. 807.
46. Krasnovsky B. Vyoj petrochemickeho priemyslu na Slovensku v období 1895-1948 / B. Krasnovsky // HC. – 2002 – Roc. 50. – С. 3. – S. 507.
47. SNA. – Fond Ministerstvo hospodarstva (MH). – Kart. 30. – P-dov. – 1116/1944. Bombardovanie statnej rafinerie mineralnych olejov v Dubovej.
48. Rychlik J. Obdobie pred Slovenskym narodnym povstanim v spravach bulgarskych diplomatov... – С. 518.
49. Sl. Zak. – Roc. 1944. – Br., 1944. – S. 203.
50. Ibid. – S. 219.
51. SOAP. – SZZ. (od. prez.) – kart. 75. – k. c. 2756. – Zpravy o cinnosti zandarmerie. – S. 70466.
52. Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944... – S. 414.
53. SNA. – Fond Urad predsednitva vlady (UPV). – kart. 17. – k. c. 1469/44. Navrch na postavenie zvlastneho utvaru do boja proti tzv. partizanskym bandam. 16 jula 1944.
54. Schoncherr K. Pripravy skupiny armad Severna Ukrajina na odzbrojenie slovenskej armady v operacnom priestore vychodneho Slovenska v auguste 1944 / K. Schoncherr // Vojenska historia. – 2002. – Roc. 6. – с. 2. – S. 98.
55. SOAP. – SZZ. (od. prez.) – kart. 81. – k. c. 3101. 3563/44. Prechod nemeckych jednotiek cez uzemie okresu. Nedostatky. Medzilaborce. 30.08.1944.
56. Sl. Zak. – Roc. 1944. – Br., 1944. – S. 225.
57. Ibid. – S. 235.
58. Korcek J. Slovenska republika 1943-45... – S. 98.
59. Kovacicova K. Stav a plany hospodarenia na Slovensku v rokoch Druhej svetovej vojny v spomienkach narodnohospodara Dr. Ing. Petra Satku / K. Kovacicova // Podiel narodnohospodarov na priprave SNP. Materialy z odborného historického seminara. 18 juna 1999. – Banska Bystrica, 1999. – S. 77.
60. Baranova D. Univerzitny prof. JUDr. Imrich Karvas – erudovany vedec, narodnohospodar a financnik europskej urovne / D. Baranova // Podiel narodnohospodarov na priprave SNP... – S. 68.
61. Fremal K. Vytvorenie jednotneho protifasistickeho frontu na Strednom Slovensku / K. Fremal V. Korim // HC. – 1984. – Roc. 32. – с. 3. – S. 385.
62. Co sa deje na Slovensku // Ceskoslovenske spravy. – 17 cerven Paris, 1939. – S. 2.
63. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп.71. – Д. 709. Сообщения Бацилека, Чесара, Гусака, Черноцкого и других о положении в Словакии. Сообщения Черноцкого. – С. 88, 96.
64. Русак А. В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941-45 гг. / А.В. Русак. – К. : Институт истории Украины НАН Украины, 1998. – С. 124.
65. Sumichrast P. Vychovna praca v slovenskej armade v zazemi v rokoch 1939-1944 / P. Sumichrast // Vojenska historia. – 2002. – Roc. 6. – с. 2. – S. 44.
66. Hrnko A. Prejavy krizy ludackeho rezimu na Slovensku v lete 1943 / A. Hrnko // HC. – 1989. – Roc. 37. – с. 3. – S. 353.
67. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 4. Кн. 2. (декабрь 1943 – май 1945). – М. : Наука, 1983. – С. 105.
68. SNA. – Fond Ministerstvo zahranicnich veci (MZV). – kart. 116. – 44/dov/1944. Spravy informacneho radcu Dr. Matulciya z Madarska. Budapest 14 januara 1944.

69. Korcek J. Slovenska republika 1943-45... – S. 94.
70. Lacko M. Partizanska brigada podplukovnika Anatolia Sniezinskeho a jej cinnost v oblasti Povazskeho Inovca (1944-1945) / M. Lacko // HC. – 2003. – Roc. 51. – c. 1. – S. 86; Bosak P. Bojova sucinnost vojakov s partizanmi pri obrane povstaleckeho uzemia / P. Bosak // HC. – 1981. – Roc. 29. – c. 5. – S. 656.
71. Statny oblastny archiv v Presove. – F. Hlavne velitelstvo zandarstva v Bratislave (HVZ). 1939-1945. – kart. 1. – in. c. 4.
72. Solc J. Niektore vojensko-politicke aspekty priprav Slovenskeho narodneho povstania / J. Solc // Slovenske narodne povstanie (sbornik prispevkov z narodnooslobodzovacieho boja 1938-1945). – Br. : SAV, 1965. – S. 533-588.
73. Slovenske narodne povstanie. Nemci a Slovensko 1944... – S. 87.
74. Letz R. Zapisky Alexandra Macha / R. Letz // Historicky zbornik. – Volume 12. – 2002. – c. 1. – S. 68.
75. Carnogursky P. Svedok cias. / P. Carnogursky. – Br., 1997. – S. 104.
76. Medvecky M. Ustredna statnej bezpecnosti a pripravy SNP / M. Medvecky // Slovenska republika 1939-1945 ocami mladych historikov. V. (Slovenska republika medzi povstanim a zanikom 1944-1945). – Banska Bystrica, 2005. – S. 56-60.
77. Kruzliak I. Na dvoch strankach barikady. Spomienky na zlomove obdobia polstoročných slovenských dejin / I. Kruzliak // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy). – Br., 1994. – S. 256.
78. Faltan S. Slovenska otazka v Ceskoslovensku / S. Faltan – Br. : Vydavatelstvo politickej literatury, 1968. – S. 109.
79. Cierna-Lantayova D. Pohlady na vychod (Postoji k Rusku v slovenskej politike 1934-1944) / D. Cierna-Lantayova. – Br. : Veda, 2002. – S. 115.
80. Faltan S. Slovenska otazka v Ceskoslovensku... – S. 109.
81. Schwarz K. Cesi a Slovaci. Dlhá cesta k mierovomu rozhodnutiu / K. Schwarz. – Br. : Odkaz, 1994. – S. 148.
82. Fremal K. Ilegalna KSS vo vzťahu k HSL, HG a HM v rokoch 1939-1943... – S. 128.
83. РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп.71. – Д. 709. Сообщения Бацилека, Чесара, Гусака, Черноцкого и других о положении в Словакии. – С. 33.
84. Kamenec I. Svedectvo Ladislava Novomeskeho v procese s Alexandrom Machom pred Narodnym sudom v Bratislave z roku 1946 / I. Kamenec // HC. – Roc. 42. – c. 3. – S. 557-559.
85. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений... – С. 85.
86. Советско-чехословацкие отношения во время Великой отечественной войны 1941-1945 гг. / гл. ред. Я.Влчек. – М. : Издат. политической литературы, 1960. – С. 178-179.
87. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. Кн. 1 / [отв. ред. В.В. Марьина]. – М. : Наука, 2005. – С. 375.
88. Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании / Г. Гусак. – М. : Правда, 1969. – С. 310-311.
89. Susko L. Sprava sudetonemeckeho profesora K.V. Mullera z nemeckej karlovej univerzity o Slovensku (august – oktober 1944) / L. Susko // Vojenska historia. – 2000. – Roc. 4. – c. 1. – S. 85.
90. Stanislav J. Poznamky k represaliam na Slovensku koncom Druhej svetovej vojny / J. Stanislav // Slovensko na konci Druhej svetovej vojny (stav, vychodiska a perspektivy) / editori V. Bystricky, S. Fano. – Br., 1994. – S. 208.
91. Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании... – С. 312.
92. Vnuk F. Rebelanti a suplikanty (Slovenska otazka v ilegalite a v exile 1944-1945) / F. Vnuk. – Lakewood, Ohio, U.S.A., 1989. – S. 77-79.

93. Karvas I. Moje pamati. V pazuroch gestapa / I. Karvas. – Br., 1994. – S. 16.
94. Kamenec I. Svedectvo Ladislava Novomeskeho... – S. 559.
95. Чехия и Словакия в XX веке... – С. 376.

В статті розглядається процес наростання общественно-політичного кризису в Словацькому державстві в період з 1943 по 1944 рік. Аналізується зовнішнє- та внутрішньополітичні причини падіння впливу та авторитету владного режиму. Виявляється роль зовнішнього фактора в ескаляції політичного та соціального напруження в країні та ступінь впливу політично-протистояння на відносини між словацькими громадянами.

Ключові слова: *общественно-політичний кризис, алібізм, опозиція, русофільство, карально-репресивні органи, партизани, міжсловацькі взаємостосунки.*

Отримано: 30.06.2011

УДК 94(437.3=112.2)“1044/1946”

Олександр Кравчук
(Вінниця)

СУДЕТСЬКІ НІМЦІ В ІСТОРІЇ ЧЕХІЇ

У статті розкриті роль і значення німецької меншини в історії Чехії впродовж XI–XX ст., показані політичні, економічні наслідки німецької колонізації, національно-політичний судетсько-німецько-чеський конфлікт кінця XIX – першої половини XX ст.

Ключові слова: *Чехія, судетські німці, Мюнхен, депортація.*

Унікальною рисою історії Центральної Європи є співіснування та взаємодія в ній багатьох національних спільнот, що створювало проблему взаємовідносин корінних народів і етносвінменшин (найбільшою з них були судетські німці). Як зазначає Ф. Палацький, більша частина історії Чехії була пов'язана з проблемами конфронтації та співпраці між німцями й чехами. З ним погоджується сучасний історик П. Вандич: «Справді, з часів раннього середньовіччя й до остаточного вигнання німців із Чехословаччини після Другої світової війни антагонізм і симбіоз були характерні для більшості процесів»¹. Цивілізація чи агресія? Так виглядає головна дилема оцінки цієї історичної проблеми, яку досліджували чимало істориків (Є. Броклова², Й. Брюгель³, П. Вандич⁴, В. Газін⁵, К. Гаян⁶, І. Гейс⁷, В. Гусев⁸, Р. Квачек⁹, М. Кірсенко¹⁰, В. Крал¹¹, С. Кретінін¹², І. Кубай¹³, В. Курал¹⁴, Г. Лемберг¹⁵, В. Мар'їна¹⁶, П. Махачек¹⁷, Ф. Принц¹⁸, Ф. Сейбт¹⁹, О. Серапіонова²⁰, Р. Сирота²¹, М. Сладек²², В. Сурнін²³, В. Хрістофоров²⁴ та ін.). Доволі неоднозначні оцінки зазначеної теми, обумовлені національною і політичною заангажованістю, актуалізують її подальше дослідження. З огляду на це, мета статті – розглянути роль і значення німецької спільноти в політичній, економічній і національно-політичній історії Чехії впродовж XI – першої половини XX ст.

Чесько-німецькі взаємовпливи у центральноєвропейському регіоні розпочалися ще у період раннього середньовіччя. Їм передували зіткнення давніх германців з першим відомим етносом в історії Чехії – кельтським плем'ям боїв (звідси назви частини сучасної Чехії: латинська «Бойохаемум» (Boiohaemum) – «батьківщина боїв» і німецька середньовічна – «Богемія» (Bohemia). Територія історичної Богемії становить 52 тис. кв. км. З неї племена германців – квади і маркомани – наприкінці I ст. до н. е. витіснили кельтів. Загалом, різні племена германців проживали в чеських землях до 568 р.²⁵ Одне з них – плем'я салінгів – дало назву Сілезії – історичному регіону Чехії²⁶. Під натиском авар германці відійшли на Захід. Прикметно, що назва Баварія походить від слова «Wajuvaran» – «ті, які прийшли з землі боїв»²⁷. Суспільства германців і кельтів не тільки залишилися в географічних назвах чеських земель, а й вплинули на формування чеського генотипу (у чехів 37% слов'янського, 25% – кельтсько-романсько-німецького, 9% адриатичного і 8% скандинавського генотипу)²⁸.

Після 568 р. розпочалося слов'янське заселення Чехії. Назва другого за величиною чеського регіону – Моравії (22,4 тис. кв. км.) є похідною від давньослов'янської назви води²⁹. Політичні відносини чехів і німців розпочалися з виникненням Держави Само (623-658 рр.), що утворилася у процесі боротьби предків чехів і словаків з франками і германцями. Але це не були національні конфлікти, а відносини феодальних суспільств різних рівнів розвитку. Слов'янські державні утворення періодично потрапляли під політичний вплив сильніших німецьких держав. У різний час у ленній залежності від Німеччини перебували Велика Моравія, Чеське князівство Пржемысловичів (з 895 р.). У 962-1806 рр. Чехія була частиною Священної Римської імперії. Важливим був і релігійний вплив. Після діяльності Кирила і Мефодія поступово переважив німецький вплив: християнство проникало в чеські землі з Регенсбургу і Зальцбургу. Засноване 973 р. празьке єпископство, яке очолювали німці, підпорядковувалося німецькому архієпископу. Кирилиця була замінена латиницею, що визначило пов'язаність чеської культури із західною християнською цивілізацією.

Німецька етнічна група в Чехії сформувалася внаслідок зовнішньої колонізації, яка була засобом регуляції кількості мешканців перенаселених міст Західної Європи³⁰. Чеські королі самі запрошували німецьке населення для розвитку міст, яких розглядали як союзників у боротьбі проти шляхти³¹.

Перший етап німецької колонізації в Чехії розпочався 1044 р., значного розмаху набув в другій половині XII ст. і тривав до XV ст.³². Особливо протегували німецькій колонізації чеські правителі Пржемысл II Отакар (1253-1278) і Карл IV (1346-1378). Загалом, у XII ст. на схід від річок Єльби і Зале переселилося біля 200 тис. німців³³.

Водночас, у Чехії, на відміну від «Drang nach Osten» на землі поморських, полабських слов'ян, поляків, прибалтів німецька колонізація не супроводжувалася знищенням місцевого населення. Німці переважно займали незаселені прикордонні райони, або

створювали анклавні всередині слов'янських територій, активно проникали в міста, де формували основу патриціату. З цього часу німецька колонізація стала одним з чинників економічного розвитку Чехії³⁴. Зокрема, німецькі колоністи заснували частину сучасних чеських міст, власне середньовічних (феодалних) міст, і водночас посіли в них провідні позиції. Важливу роль в урбанізації відіграло розповсюдження німецького міського права (забезпечувало створення самоврядних інституцій), яке поступово увібрало у себе місцеві (чеські) адміністративно-правові форми.

Німецьке населення відіграло провідну роль в розвитку металургії, освоєнні гірничих розробок: особливо інтенсивно провадився видобуток срібла, наприклад в 1235-1260 рр. у районі Іглау, а 1280-1310 рр. – в районі Кутенберга. Оскільки «Корона Св. Вацлава» в другій половині XIV ст. – на початку XV ст. володіла Лужицями й досить недовго Бранденбургом, німецькомовні піддані чеської держави в ці роки становили біля 2 млн. осіб (50% населення) і посідали високе становище у Чеському королівстві як пани, рицарі та бюргери³⁵. Крім того, німецьке населення Чехії здійснило чималий вклад в розвиток ткацтва, виробництва «богемського скла», пивоваріння. Пиво «Пільзнер» – досі носить свою початкову німецьку назву «Budweiser» (чеською – Будвар, Пльзен). «Пільзнер Урквелл» перекладається як «раннє джерело»³⁶.

Значення німецької колонізації правильно охарактеризував історик П. Вандич: «Німецька колонізація стимулювала динамічне економічне зростання Центрально-Східної Європи... Кінцевими результатами були: зростання грошової економіки, пов'язаної з новими техніками виробництва й товарного обміну, перетворення в сільському господарстві, збільшення видобутку корисних копалин, урбанізація та експансія торгівлі, міжнародної та внутрішньої європейської. Все це призвело до нових змін у соціально-політичній сфері, внаслідок яких викристалізувалися стани (шляхта, духовництво, бюргерство) та їх участь в управлінні через представницькі органи»³⁷.

Негативні наслідки німецької колонізації проявилися в політичній сфері чеської станово-представницької монархії. Німецька знать, яка поселялася на території Чехії, принесла з собою не тільки модерні нововведення у сфері господарювання, але й поступово зайняла усі найважливіші посади в державі. Етніонаціональна ситуація тогочасного Чеського королівства характеризувалася гострими міжнаціональними протистояннями чехів та німців, що сягнули кульмінації під час Гуситської революції³⁸. Ян Гус (1371-1415) як патріот виступав проти засилля німців. Вимагав, щоб чехи були господарями у своїй країні. Гуситів об'єднувало прагнення реформи церкви і бажання позбутися засилля німців, які панували в країні. Внаслідок гуситських війн (1419-1434 рр.) майже все німецьке населення Чехії було вигнане, за винятком прикордоння. Після гуситських війн німецький елемент уже не домінував серед бюргерства³⁹, а значна частина чеської шляхти позбавилась від німецького впливу і почала ідентифікувати себе за релігійною та мовною ознаками⁴⁰.

Апогеєм утвердження чехів в Чеському королівстві у XV ст. став прихід до влади Їржі з Подебрад (1458-1471), за правління якого державний устрій отримав назву «національна» монархія⁴¹. Однак утвердження в Чехії династії Габсбургів 1526 р. знову створило сприятливі умови для продовження німецької колонізації, відбувався її другий етап (1540-1620 рр.). Його змістом стало переселення німецьких ремісників і гірників в район Яхімова (Йоахімсталя)⁴², де видобували срібло і мідь. Місто Яхимов розквітло, а його срібний талер (від якого походить слово «долар») символізувало тверду валюту тих часів⁴³. Крім бюргерів, в країну відбувся приплив німецької шляхти. Габсбурги не могли спертися на жодну із соціальних груп у землях «Корони Св. Вацлава» і тому надавали підтримку німецьким радникам, а подекуди й німецькій мові, незважаючи на опір чеського сейму⁴⁴.

Третій етап німецької колонізації датуються 1620-1700 рр. У цей час, особливо після придушення Габсбургами чеського станового повстання в 1620 р. і завершення Тридцятирічної війни (1648 р.), німці знову послали в Чехії панівне становище. «Нова аристократія», яка прийшла разом з Габсбургами становила в країні 68,8%⁴⁵. Четвертий етапи німецької колонізації (XVIII – перша половина XIX ст.)⁴⁶ співпав з процесами політичної централізації монархії Габсбургів і промисловою революцією в Австрійській імперії, важливих територіальних і демографічних змін. У результаті Сілезьких війн 1740-х рр. Австрія втратила практично всю територію цієї частини земель «Корони Св. Вацлава» з площею у 45060 кв. км.⁴⁷ Габсбургам залишилося лише 5435 кв. км. Після цього німецьке населення в Богемії, Моравії і в частині Сілезії поступово втратило чисельну перевагу над чехами. До 1763 р. німці переважали серед 3 млн. населення чеських земель, а 1794 р. німці з 4 млн. осіб їх жителів становили лише 1/3⁴⁸.

В останній хвилі німецької колонізації були переважно промислові робітники. У значній мірі «промислова майстерня» держави Габсбургів знаходилася саме в судетсько-німецькій частині чеських земель. З огляду на це, представники сучасної німецької історіографії відстоюють тезу про однозначно позитивні результати німецької колонізації, наголошували на «культурній місії» німців. Але варто відзначити, що це була частина загальноєвропейських процесів модернізації нового часу, важливу роль в якому у Священній Римській імперії посідав панівний німецький етнос. Прикметно, що у 1807 р. сучасний чеський «алкогольний ряд» доповнив судетський німець з Карлових Вар (Карлсбад) – засновник «бехерівки» (гірка настоянка на травах) – аптекар І. Бехер⁴⁹.

Слід відзначити значний вплив німецької культури на чеське національне відродження (XVIII-XIX ст.). Певні його діячі свої праці писали німецькою і носили німецькі прізвиська: Йозеф Юнгман, Божена Немцова. З іншого боку, чеські просвітники (К. Гавлечек-Боровський, Ф. Палацький та ін.), ґрунтуючись на працях саме німецького вченого Й. Гердера, сформували лінгвоцентричну (етнічну) концепцію чеської національної ідентичності. Вона передбачала віднесення до чеської нації тільки носіїв чеської мови⁵⁰.

Альтернативу їй створив виходець з Судет, католицький священник та освітній діяч Бернард Больцано (1781-1848 рр.). Він запропонував поліетнічне, полілінгвістичне і полікультурне визначення чеської нації як двомовної «богемської нації» на кшталт бельгійської нації фламандців та валлонів⁵¹. Ця ідея не була реалізована. Економічно зміцніла чеська буржуазія після «весни народів» 1848-1849 рр. почала боротьбу за політичні права свого народу. Поступово її основні національні вимоги гарантії німецько-чеської рівності та громадянських свобод переросли у вимогу автономного статусу в складі імперії (концепція австрославізму), який обґрунтував Ф. Палацький⁵². Судетські німці виступили з кількома альтернативами розв'язання чесько-німецького конфлікту: пангерманізм – об'єднання Австрії з Німеччиною (1848 р., закріплений у лінцькій програмі 1882 р.), австромарксизм (1899 р. – брюнска програма (етнічна федералізація імперії) і програма національно-культурної автономії О. Бауера і К. Реннера 1907 р.), ідея етнічного поділу чеських земель – створення провінції Дейчбемен (1904 р.). Чеські політики не сприймали жоден з них, за винятком соціал-демократів, які підтримували національні програми австромарксистів і виступали проти спроб уряду декретами поділити Чехію на одномовні і змішані округи. Вони ставили вимогу надання Чехії статусу федеративної частини Австро-Угорщини (концепція австрославізму) на основі чеського історичного права, що, в свою чергу, викликало незадоволення націоналістично налаштованих німецьких (і в тому числі судетських) політиків Австрії.

Після 1867 р. чехи боролися за рівноправність вже не тільки з німцями своїх історичних земель, а й з німцями та угорцями в межах всієї Австро-Угорської імперії. Ситуація ускладнювалася економічним суперництвом етносів цієї економічно розвиненої області імперії⁵³. 81% великих промислових підприємств в Чехії належало німцям і лише 19% – чехам⁵⁴. О. Бауер так пояснював причини судетсько-німецько-чеського конфлікту: «Німецька буржуазія в Богемії потребує усього австрійського ринку. Тому вона хоче, щоб Австрія становила єдину правову і економічну область: вона в імперії централістична. Але у самій Богемії, як провінції, вона не хоче, щоб її додаткова вартість побічно витрачалась (завдячуючи її великим платіжним силам) на користь чеської частини області: тому вона в Богемії федералістична, вимагає територіального розмежування німецької і чеської Богемії, хоче зробити німецьку Богемію самостійною коронною провінцією. Інша справа – чехи. Їхній аграрний край менше потребує великої єдиної економічної області; та зате він зацікавлений у використанні більш високих платіжних сил історично пов'язаної з ним промислової області. Ось чому чехи, навпаки, в імперії федералісти, а у себе у провінції централісти, захисники єдності «королівства Богемії». Таким є справжнє джерело німецько-чеського «конституційного конфлікту»⁵⁵.

Водночас, згідно конституції 1867 р. чеські землі користувалися певним самоврядуванням (сейми), їх політичні партії були представлені в австрійському райхсраті, а ліберальне законодавство Ціслейтанії забезпечило повноцінний культурно-освітній розвиток

чеської нації⁵⁶, сприяло створенню середньо розвиненого індустріального суспільства⁵⁷. Політичні і економічні причини, чисельна перевага чехів в Богемії і Моравії, яку судетські німці розуміли як загрозу політичного підпорядкування слов'янам, постійно поглиблювали чесько-німецький конфлікт, який наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. і став найголовнішою національною проблемою держави Габсбургів. Водночас, культурні взаємовідносини призводили і до позитивних результатів. Зокрема, Прага стала центром особливої єврейсько-німецької культури, втіленням і символом якої у значній мірі був письменник Франц Кафка (1883-1924)⁵⁸.

На початку XX ст. відбулося чергове загострення міжнаціональних чесько-німецьких суперечностей, які поширилися на всі сфери суспільного життя. Напередодні Першої світової війни чесько-німецькі відносини характеризувалися гострим протистоянням. На жаль, досвід моравського примирення (під час якого 1905 р. чеські і німецькі політики домовилися про розподіл місць в органах влади на основі національного принципу) не було поширено на інші чеські землі. Більше того, діяльність богемського сейму з осені 1908 р. була паралізована обструкцією німецьких депутатів. Гострі сутички депутатів зробили неможливою і роботу австрійського парламенту, який у березні 1914 р. було розформовано⁵⁹.

Вирішальні події судетсько-німецько-чеського суперництва відбулися в роки Першої світової війни, наприкінці якої Австро-Угорщини розпалася, а 28 жовтня 1918 р. була проголошена Чехословацька республіка (ЧСР), що претендувала на встановлення західних історичних кордонів і включення територій з німецьким населенням до свого складу.

Судетські політики виступили за пангерманський варіант вирішення державно-правового статусу німецьких земель Богемії, Моравії та Сілезії. 29 жовтня – 3 листопада 1918 р. вони проголосили утворення 4-х провінцій як складових частин Австрії (з розрахунку на її аншлюс з Німеччиною): Дейчбемен, Дейчзюдмаехрен, Судетенланд, Бемервальдгау (26 тис. кв. км. з 3,5 млн. населенням). Політики новопроголошеної Чехословацької держави сприймали такі дії судетсько-німецьких політиків як спробу відокремлення. Такий сепаратизм вони не приймали. Внутрішня ситуація в цей час була нестабільною, у зв'язку із нестачею продуктів відбувалася заворушення⁶⁰. Німецькі середні верстви побоювалися розповсюдження комунізму, окремі місцеві самоврядування навіть зверталася до уряду ЧСР з проханням виділити підрозділи для забезпечення правопорядку⁶¹. Зрештою, і для судетських німців і для чехів пріоритетом були тільки їхні державно-правові проекти. Отже, взаємовиключні державні інтереси призвели до невдачі переговорів 30 жовтня і 4 листопада 1918 р. між сторонами у Празі. Спроби судетських політиків апелювати до країн Антанти, Австрії, Німеччини теж не дали результатів. За підтримки країн Антанти ЧСР окупувала ці землі. Але рішення про приналежність німецьких територій Чехії приймала Паризька мирна конференція і «Хоча Вільсонів ідеал самовизначення націй був широко підтриманий, утілювали його в життя непослідовно і несправедли-

во» – вірно відзначив історик Н. Дейвіс⁶². Мирна конференція у Версальському і Сен-Жерменському договорах (1919 р.) затвердила включення Судет до складу Чехословаччини. Причину цього і складнощі, пов'язані з цим, пояснив тодішній британський воєнний міністр У.С. Черчілл: «Виключити з Чехії все німецьке населення означало б сильно послабити нову державу; включити його до складу Чехії означало в самій основі порушити принцип самовизначення. Мирна конференція, поставлена перед цією дилемою, вирішила керуватися старими кордонами Богемії, які були різко визначені гірськими хребтами і освячені 500-літньою традицією»⁶³. Водночас країни Антанти поклали на ЧСР у відповідному договорі (10 вересня 1919 р.) міжнародні зобов'язання захисту прав її національних меншин. Для національних меншин передбачалася рівність у громадянських і політичних правах, захист від дискримінації, право на автономію в релігійному та культурному житті. Сучасні дослідники головною вадою цього договору вважають те, що він не розглядає національні меншини як групу, колектив людей однієї національності, мови і релігії, а був спрямований на конкретних індивідів будь-якої національності⁶⁴.

3,2 млн. судетських німців стали однією з найбільших національних меншин повоєнної Європи (до меншин відносили біля 30 млн. осіб), які становили 25% її населення⁶⁵. Незважаючи на міжнародні гарантії захисту прав меншин, у Чехословаччині виникло судетсько-німецьке питання. Його суть полягала у незгоді судетсько-німецьких представників з своїм державно-правовим статусом в складі ЧСР. Насильницькі методи позбавлення права на самовизначення, що в їх розумінні передбачало приєднання до Німеччини, сприяло їх консолідації як особливої німецької етнічної групи під назвою судетські німці. Як за чисельністю (3,2 млн. – 23% населення ЧСР), так і за значимістю (Судети становили 40% економічного потенціалу країни⁶⁶, а з чехословацьких 15734 населених пунктів, у 3400 жили німці, а в третині з них – тільки німці⁶⁷) судетські німці з повним правом могли називатися другою нацією в державі. Чехословацька концепція демократичної національної політики передбачала забезпечення судетських німців рівними громадянськими, національно-культурними правами (наприклад, в Палаті депутатів вони були представлені 72 особами), але керівництво країни розглядало німців лише як одну з національних меншин. А закріплена в конституції 1920 р. політична концепція «чехословацької нації», яку можна було розуміти і як етнічну перспективу об'єднання чехів і словаків відводила німецькій меншині другорядні позиції серед національностей країни («чехословацька нація» налічувала 65-67% населення ЧСР, окремо чехи – 49-50%, а німецька меншина – 23%). Відтак судетські німці вважали, що національний характер ЧСР не забезпечував реальної рівноправності всім націям держави. Іншими підставами незадоволення судетських політиків були внутрішньополітичні заходи урядів ЧСР, що обмежували панівний статус німецької нації в країні: фінансова реформа, земельна реформа, нострифікація акцій підприємств тощо. Всі вони не конфіскували власність німецьких громадян

ЧСР, а ставили її певну частину під контроль чеського капіталу. Навіть аграрна реформа, яку так критикували німецькі політики, стосувалася великих землевласників всіх національностей країни, а на судетсько-німецьких територіях у власність чехів перейшла земля площею лише 5 середніх сіл (приблизно 7000 га.), а інша – була розподілена серед німецьких селян⁶⁸.

Судетсько-німецькі політики розпочали політику «негативізму» – відмова від співробітництва з чехословацькою владою (1919-1926 рр.). Цієї тактики дотримувалися їх головні політичні об'єднання: Німецька соціал-демократична робітничка, Союз землеробів, соціально-християнська, Німецька національно-соціалістична робітничка, Німецька національна партія. Окремі з них свідомо сформували неприйнятні чеським політикам програми: перетворення ЧСР в конфедерацію націй або надання національним меншинам широкої територіальної автономії, що в умовах повоєнної нестабільності могло зашкодити територіальній цілісності нової держави. Деякі судетські політики допускали групи випадки проти ЧСР. Так, 27 жовтня 1922 р. лідер Німецької національної партії Р. Лодгман фон Ауен на засіданні Палати депутатів заявив: «Той, хто не вірить, що найвищий обов'язок німецьких депутатів – це вчинити державну зраду проти цієї країни, помиляється»⁶⁹. Одним з їх тактичних засобів було прагнення надати проблемі німецької меншини в ЧСР міжнародного характеру. Взагалі всі німецькі меншини Європи прагнули надати міжнародного характеру своїм питання і неодноразово зверталися до Ліги Націй. З 1920 до 1938 р. надійшло приблизно 500 петицій, 131 з яких були скаргами від німецьких груп⁷⁰. Однак, вони жодного разу не були поставлені на обговорення Ліги Націй.

За 20-ті рр. судетські німці справжніми громадянами Чехословаччини не стали. Однак з її демократією німецькі демократичні партії поступово ототожились і допомогли їй створювати, і всі, навіть націоналістичні німецькі партії, її використовували⁷¹. Внаслідок зустрічної політики президента ЧСР Т.Г. Масарика, під впливом економічних чинників (сприятливої економічної кон'юнктури) такі судетсько-німецькі партії, як аграрна (Ф. Спіна), соціально-християнська (Р. Маїр-Гартінг) і соціал-демократична розпочали період «активізму» (1926-1935 рр.) – участі в роботі чехословацького уряду на посадах відповідно міністра юстиції та міністра громадських робіт. Включення представників німецької меншини до складу уряду не мали прецедентів в новоутворених державах Центрально-Східної Європи. Забезпеченими буди й культурно-освітні права німецької меншини, які наприкінці 1930-х рр. мали 5293 навчальних заклади (в тому числі університет і 2 технічні інститути, консерваторію), 249 газет, 17 театрів⁷².

Однак, позитивні тенденції національного примирення зруйнувала світова економічна криза в 1929-1933 рр., що особливо вдарила по індустріальним центрам Судетської області, орієнтованих на експорт. 1928 р. експорт з ЧСР оцінювався в 21 млрд. крон, а 1932 р. він впав до 6 млрд. крон. З 1 млн. безробітних ЧСР у 1932 р. 2/3 складала німці. І не зважаючи на те, що саме сусід-

ня Німеччина, яка здійснювала політику автаркії, закрила свій ринок судетській промисловості, судетські політики звинувачували ЧСР у своїх бідах і все більше звертали свої погляди до Берліну. У 1930-х рр. тоталітарні режими приваблювали судетських німців «динамічним націоналізмом і радикальними політичними заходами. Демократія порівняно з ними здавалась повільною, нерішучою», вважалось, що «одностайні і безпомилкові рішення можуть приймати лише тоталітарні системи»⁷³.

Політичних помилок припустилися і чеські політики, які без комплексного підходу вирішували національне питання, ігнорували його державно-правовий рівень (територіальна автономія, право на яку президент ЧСР Т.Г. Масарик визнав за народами країни у 1928 р., проте не мав конституційних повноважень для її реалізації) і навіть не бажали надати шкільної автономії німецькій меншині (це було мінімальною вимогою «активістів» ще з 1926 р.). Націоналістичні настрої посилювалися з приходом в Німеччині до влади Гітлера (у 1934 р. він відверто заявив про намір включити до складу Німеччини Австрію і Чехію⁷⁴) і утворення Судетсько-німецького вітчизняного фронту (з 30 квітня 1934 р. – Судетсько-німецька партія (СНП)⁷⁵). Її очолював Конрад Генлейн (1898-1945), який з 1931 р. піднявся на керівні посади в «Німецькому фізкультурному союзі». Генлейн вважав себе покликаним виконати особливу «судетсько-німецьку місію – звільнити судетських німців з-під чужої влади чехів». Ця месіанська ідея послужила поштовхом до багатьох вчинків Генлейна⁷⁶.

Політики ЧСР серйозно розмірковували над проблемою генлейнівців. 6 лютого 1935 р. Т.Г. Масарик відкинув проект Е. Бенеша заборонити партію Генлейна. В обґрунтуванні він вказав, що не існує жодного напівплюралізму і в плюралістичній демократії не можна політичну партію заборонити⁷⁷. Водночас, в умовах фактичного продовження світової кризи, в Судетах ні чеські політики, ні судетсько-німецькі активістські партії не змогли нічого протиставити передвиборчій демагогії СНП. На парламентських виборах у травні 1935 р. СНП здобула 66% голосів судетських німців і 44 мандати в Палаті депутатів ЧСР⁷⁸. У судетсько-німецько-чеських відносинах починається період іредентизму (1935-1938 рр.).

Остаточно унеможливила судетсько-німецько-чехословацьке порозуміння агресивна зовнішня політика нацистської Німеччини і політика країн Заходу стосовно умиротворення агресора. Метою А. Гітлера було забезпечення панування Німеччини у Європі і згодом – у світі шляхом розширення життєвого простору за рахунок східних територій. Першим кроком у стратегії домінування він обрав Центральну Європу, оскільки, як висловився Бісмарк, «Хто володіє Богемією, той тримає в руках ключ до всієї Центральної Європи»⁷⁹.

Причинами політики умиротворення агресора була не тільки неготовність до світової війни країн Заходу, її небажання, а й усвідомлення її головним прихильником англійським прем'єром Н. Чемберленом (очолюв уряд весною 1937 р.) того, «що нова війна у Європі підірве непевне економічне відродження Британії та її імперські позиції в заокеанських володіннях»⁸⁰. Крім того, політики Британії були переконані у безперспективності підтримки ЧСР,

персоніфікуючи її президента Е. Бенеша як профранцузького політика, який здійснює антинімецький централізаторський курс, на відміну від Т.Г. Масарика, котрий був налаштований зустрічно щодо законних вимог судетських німців⁸¹. Вважалося, що після аншлюсу Австрії становище Чехословаччини у випадку війни з Німеччиною буде безнадійним⁸². Після аншлюсу Австрії у березні 1938 р. судетські-німецьке питання поступово стало міжнародною проблемою. Окремі британські діячі вже тоді гостро критикували політику умиротворення. Зокрема, У.С. Черчілль пропонував британському уряду спільно з Францією надати ЧСР гарантії безпеки, що би насправді втихомирило Гітлера⁸³. Але цього зроблено не було.

У березні-квітні 1938 р. партія Генлейна під впливом А. Гітлера прагне консолідувати навколо себе всі судетські політичні сили. На заклик СНП три судетсько-німецьких міністри вийшли зі складу уряду ЧСР. Крім того, всі судетські партії, за винятком соціал-демократів, увійшли до складу СНП.

За підтримки А. Гітлера, який вирішив використати судетських німців в якості п'ятої колони в ЧСР, К. Генлейн почав ставити неприйнятні державі чехів і словаків вимоги, сформував «свій» власний варіант «вирішення» судетського національного питання. 24 квітня 1938 р. в Карлових Варах відбувся з'їзд СНП. Він поставив вимогу повної рівноправності «німецької національної групи» з чеським народом, відокремлення «німецької національної території», тобто фактично надання територіальної автономії для північно-західних районів країни, виправлення економічної і національно-політичної несправедливості, допущеної стосовно німців в 1918 р., визнання за ними права сповідувати «німецький світогляд» (тобто нацизм). Генлейн заявив про необхідність принципового перегляду зовнішньої політики ЧСР і її переорієнтації на Німеччину. За словами Е. Бенеша, тоді було піднято прапор заколоту проти Чехословацької республіки⁸⁴.

Пропозиція визнати судетських німців «другою державною нацією», висловлена міністром закордонних справ ЧСР К. Крофтою у травні 1938 р. на з'їзді працівників німецьких культурних і просвітницьких об'єднань, вже нікого не влаштовувала, які і IV-ий план врегулювання національного питання (вересень 1938 р.), розроблений президентом ЧСР Е. Бенешом, що передбачав виконання офіційної мети програми Судетсько-німецької партії – надання територіальної автономії. Поступове нагнітання ситуації з боку СНП і Німеччини, постійні поступки Великої Британії та Франції (яка була союзницею ЧСР), дві чехословацькі кризи (травень, вересень 1938 р.) зрештою призвели до Мюнхенських подій 29-30 вересня 1938 р. і передачі Судет Німеччині. Фактично Англія і Франція, заради збереження миру здійснили суттєву геополітичну помилку, віддали пожертвували другою за потужністю армією в Центральній Європі⁸⁵, тобто відмовилися від допомоги 35 чехословацьких дивізій проти німецької армії, що ще не була в повній готовності, коли сама Велика Британія могла відправити тільки 2 дивізії для зміцнення фронту у Франції⁸⁶. Якби Н. Чемберлен свого часу витратив хоч трохи часу на вивчення

праці Н. Макіавеллі, він би мусів запам'ятати його слова: «не можна потурати безладу заради того, щоб уникнути війни, бо війни не уникнеш, а перевагу в війні втратиш»⁸⁷. У. Черчілль вважав, що «Був сенс вступити в бій за Чехословаччину в 1938 р., коли Німеччина ледве могла виставити півдюжини навчених дивізій на Західному фронті, коли французи маючи 60-70 дивізій, безперечно, могли б прорватися за Рейн або в Рур. Однак все це стали вважати нерозумним, необережним, невартим сучасних поглядів і моральності»⁸⁸. У.С. Черчілль відзначив, що Британія мала вибір між ганьбою і війною, «Ми обрали ганьбу і дістали війну»⁸⁹.

Норман Дейвіс кваліфікував Мюнхенську угоду «як одну з наймерзенніших капітуляцій в історії. Під тиском безвиході та жорстоко-сті, поєднаних з безхребетністю, сталося найганебніше. Чемберлен не повинен був погоджуватись на будь-яку частину фюрерових вимог, не наполігши на непорушних гарантіях безпеки Чехословаччини, але він погодився. Бенеш, чехословацький президент, не мав права підписувати документ про порушення цілості своєї країни, обмежившись лиш особистим протестом, але він підписав»⁹⁰.

Разом з тим, внаслідок Мюнхенської угоди судетські німці об'єдналися з іншими німцями. Але ціна цього виявилася занадто дорогою: нова світова війна. Прагнення А. Гітлера використати Мюнхенську угоду як тактичний крок у встановленні свого контролю над Центральною Європою і в підготовці Другої світової війни стало очевидним навіть для «умиротворителів» 14-16 березня 1939 р., коли Німеччина спровокувала проголошення незалежності Словаччини, а з чеських земель утворила «Протекторат Богемії і Моравії». Його фактичним керівником був виходець з Судет, один з лідерів СНП Карл Герман Франк – державний секретар та шеф поліції СС у протектораті.

З приєднаних внаслідок Мюнхенської угоди до Німеччини земель було утворено гау «Судетенланд», яке було проголошено частиною «Третього рейху». Гау було центром текстильної промисловості гітлерівської Німеччини, важливим осередком метаурганічного виробництва⁹¹. На гау були поширені закони Німеччини. Прикметно, що порівняно з іншими землями Третього рейху в Судетенланді в складі населення були найбільший відсоток членів партії. Біля 500 тис. судетських німців вступило в НСДАП, що складало 17% всього населення⁹². З іншого боку є дані про протест 500 тис. осіб в Судетах приєднанню до Німеччини у жовтні 1938 р.⁹³

Жителі гау підлягали призову до німецької армії. Завербовані німецьким абвером судетські німці були включені до складу груп диверсантів, які діяли в Польщі у 1939 р. (так звана будівельно-учбова рота «Бранденбург», з 1942 р. – дивізія)⁹⁴. Підрозділи, сформовані з судетських німців брав участь у боях під Сталінградом (309 піхотний дивізіон). На фронтах війни загинуло біля 200 тис. судетських німців⁹⁵.

В умовах зародження уявлення про колективну провину судетських німців перед лідерами «Другої чехословацької еміграції» постало питання майбутнього врегулювання взаємин чехів і судетських німців. Спочатку президент в екзилі Е. Бенеш не мав

чіткого відповідного плану. Не виключались навіть можливості федеративного устрою ЧСР, як це обіцялось В. Якшу – лідеру судетсько-німецьких соціал-демократів на еміграції. Поворотним пунктом в рішенні здійснити депортацію судетських німців була трагедія в Лідице. Саме з 1942 р. стало зрозуміло, що налагодити співжиття між двома етносами після війни буде неможливо і тому Е. Бенеш наполіг на схваленні країнами антигітлерівської коаліції ідеї виселення німецької меншини з Чехословаччини, що було закріплено у серпні 1945 р. Потсдамською конференцією країн антигітлерівської коаліції. На судетських німців було покладено колективну провину за підтримку фашизму. Звичайно, прості німецькі фермери, індустріальні робітники і дрібні ремісники Судет зовсім не були всі як один шпигунами, диверсантами або політичними агітаторами. Але оскільки вони не завадили злочинній діяльності своїх окремих лідерів, громадська думка країн Заходу і Чехії стала все більше ототожнювати їх з тими лідерами, які не рахувалися з загальноприйнятими поняттями про лояльність стосовно країн, де вони проживали. Їх звинувачували в тому, що вони дали перетворити себе у знаряддя спочатку політичної, а згодом і військової агресії⁹⁶. Майно німецької меншин ЧСР було конфісковано і в 1945-1946 рр. переважну більшість їх – біля 3 млн. осіб – було виселено до Німеччини. За словами Н. Дейвіса, «Безборонні втікачі стали жертвою помсти місцевого населення. Комуністичні служби безпеки використовували колишні нацистські табори як пункти зосередження. Нелюдське ставлення було звичайним явищем, смертність сягала десятків тисяч. Жахливо переповнені транспортні засоби посилали прямиїнько до американської та британських окупаційних зон Німеччини...»⁹⁷. Результатом депортації було те, що судетські німці як особлива етнічна група, що займала замкнуту область проживання, припинила своє існування. У Чехословаччині залишилося біля 250 тис. німців. В основному це були антифашисти-комуністи.

Деякі чехи вважали депортацію «Пірровою перемогою»⁹⁸. Підстави для цього є. Адже вигнання судетських німців з їх стійкою правою «буржуазною» орієнтацією докорінно змінило соціальну і політичну структуру Чехословаччини і посилило вплив лівих партій, прямим наслідком чого була їх перемога на виборах і прихід комуністів до влади у лютому 1948 р.

Отже, в історії Чехії судетські німці відіграли неоднозначну роль. Позитивний вплив судетських німців у добу середньовіччя і новий час сприяв економічному розвитку країни, впровадженню міських самоврядних інституцій. Негативний – в прагненні політичного домінування над чеською нацією, що найбільше виявився в ХІХ ст., у трагічні мюнхенські дні 1938 р. і в часи Другої світової війни. У новітній час стосунки судетських німців і чехів періодично мінилися в форматі «відносини багатонаціональної держави і національного суспільства» (монархія Габсбургів, ЧСР) і були джерелом конфліктів і дестабілізації. Протиборство, ускладнене геополітичними чинниками, зрештою вилилося в депортацію судетських німців, який був покликаний радикально врегулювати одну з найболючіших національних конфліктів Центральної Європи.

Незважаючи на це, способи депортації німців, позбавлення їх майна (за підрахунками Судетсько-німецького земляцтва власність судетських німців на території сучасної Чехії, яка була ними втрачена, обраховувалася сумою в 1 трлн. німецьких марок⁹⁹) і сьогодні дають відлуння в політиці. Так, 2009 р. президент Чехії В. Клаус відмовився підписувати конституцію ЄС через побоювання майнових позовів судетських німців. Лише після заяви ЄС, що «декрети Бенеша» не будуть відмінені і подібні позови розглядатись не стануть, президент Чехії 3 листопада 2009 р. останнім з лідерів євресюзівських країн підписав Європейську конституцію¹⁰⁰.

Примітки:

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П. Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.
2. Broklová E. Politická kultura německých aktivistických stran v Československu. 1918 – 1938 / E. Broklová. – Praha : Karolinium, 1999. – 144 s.
3. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938 / J. W. Brugel. – Praha : Academia, 2006. – 848 s.
4. Вандич П. Ціна свободи... – 464 с.
5. Газин В. Уроки Веймарской республики / В. Газин // Зеркало недели. – 2004. – № 52. – 25 декабря. – С. 21.
6. Gajan K. Vztah T.G. Masaryka k českým Němcům (1918-1935) / K. Gajan // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 2. – S. 629-639.
7. Geiss I. Čechy a jejich dějiny viděné z Německa / I. Geiss // Velké dějiny malý národ. – Praha : Český spisovatel, 1995. – S. 7-21.
8. Гусев В. До і після Мюнхена: 15 березня 1939 р. перестала існувати Чехословацька республіка / В. Гусев // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 120-126.
9. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 29-40.
10. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / М. Кірсенко. – К., 1997. – 335 с.
11. Крал В. Дни, которые потрясли мир / В. Крал. – М., 1980.; Крал В. План Зет / В. Крал. – М., 1978. Краль В. Преступления против Европы / В. Краль. – М. : «Мысль», 1968. – 348 с.
12. Кретинин С.В. Судетские немцы и чехи: история и современность / С.В. Кретинин // Проблемы этнической истории Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в новое и новейшее : сб. науч. трудов. / под ред. С.В. Кретинина. – Воронеж, 2002. – Вып. 1. – С. 87-113.
13. Кубай І.М. Вплив гуситської революції на інституційні та етнонаціональні процеси в чеських землях наприкінці XIV – у першій половині XVI ст. : автореферат дис. ... к. політ. н. зі спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / І.М. Кубай. – Чернівці, 2009. – 19 с.
14. Kural V. Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918 – 1938) / V. Kural. – Praha : AFGH – HADAS, 1993. – 272 s.
15. Lemberg H. Nemci a český stát ve 20. století. / H. Lemberg // Velké dějiny malý národ. – Praha : Český spisovatel, 1995. – S. 22 – 35.
16. Марьяна В.В. Выселение немцев из Чехословакии: рождение и модификация идеи. 1939-1943 годы / В.В. Марьяна // Славяноведение. – 2003. – № 1.

17. Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku / P. Macháček. – Praha : Aventinum, 2002. – 152 s.
18. Prinz F. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Böhmen und Mähren / F. Prinz. – Berlin : Siedler Verlag, 1993. – 544 s.
19. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy / F. Seibt. – Praha : Academia, 1996 – 468 s.
20. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918-1945 гг.) / Е.П. Серапионова // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 43–51.
21. Сирота Р. Чехословацькі політики і політика в оцінці британських дипломатів: інтелектуальна генеза Мюнхена / Р. Сирота // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 112-122.
22. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek. – Praha, 2002. – 200 s.
23. Сурнін В.Б. Принцип національного самовизначення і політика умиротворення фашистської Німеччини (1933-1939 рр.) / В.Б. Сурнін // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Історія». – Ужгород, 2009. – Вип. 22. – С. 141-149.
24. Христофоров В.С. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны (по архивным материалам ФСБ России) / В.С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2009. – № 1. – С. 21-47.
25. Цюльнер Е. Історія Австрії / Е. Цюльнер. – Л., 2001; Dějiny Slovenska v datech. – Praha – Bratislava, 2008. – S. 37.
26. Неудлы З. История чешского народа. Т. 1. Чехия в древнейшие времена / З. Неудлы. – М., 1952. – С. 201.
27. Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku / P. Macháček. – Praha : Aventinum, 2002. – S. 17.
28. Поп Д. История Подкарпатской Руси через призму христианских идей / Д.Поп, Т. Волошина. – Ужгород, 2010. – С. 10.
29. Неудлы З. История чешского народа. Т. 1. Чехия в древнейшие времена / З. Неудлы. – М., 1952. – С. 202.
30. Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku / P. Macháček. – Praha : Aventinum, 2002. – S. 22.
31. Лаптева А.П. Чешские земли в Средние века и Раннее Новое время. / А.П. Лаптева // История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время / под ред Г.Ф. Матвеева и З. С.Ненашевой. – М., 1998. – С. 248.
32. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918 – 1945 гг. / С.В. Кретинин. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2000. – С. 18-19; Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku / P. Macháček. – Praha : Aventinum, 2002. – S. 25.
33. F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy / F. Seibt. – Praha : Academia, 1996. – S. 72.
34. Кретинин С.В. Судетские немцы и чехи: история и современность / С.В. Кретинин // Проблемы этнической истории Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в новое и новейшее : сб. науч. трудов. Вып. 1. / под ред. С.В. Кретинина. – Воронеж, 2002. – С. 88.
35. Вандич П. Ціна свободи... – С. 37, 49.
36. Бертон Р. Прага: история города / Р. Бертон. – М. : Эксмо, СПб. : Мидгард, 2008. – 384 с. – С. 79.
37. Вандич П. Ціна свободи... – С. 43.
38. Кубай І.М. Вплив гуситської революції на інституційні та етнонаціональні процеси в чеських землях наприкінці XIV – у першій половині XVI ст... – С. 12-13.
39. Вандич П. Ціна свободи... – С. 61.
40. Кубай І. М. Названа праця... – С. 12-13.

41. Кубай І. М. Названа праця... – С. 8.
42. Macháček P. Cesta Čechů a Němců ke dnešku / P. Macháček. – Praha : Aventinum, 2002. – S. 25.
43. Вандич П. Ціна свободи... – С. 78.
44. Вандич П. Ціна свободи... – С. 89-90.
45. Вандич П. Ціна свободи... – С. 106.
46. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918-1945 гг. / С.В. Кретинин. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2000. – С. 18-19.
47. Силезия // Малая советская энциклопедия. Главный редактор Н.А. Мещеряков. Том седьмой. – М. : «Советская энциклопедия», 1930. – С. 866-868.
48. Вандич П. Ціна свободи... – С. 140, 151.
49. Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Бехеровка>
50. Вандич П. Ціна свободи... – С. 184.
51. Вандич П. Ціна свободи... – С. 182.
52. Вандич П. Ціна свободи... – С. 196.
53. Кретинин С.В. Судетские немцы и чехи: история и современность / С.В. Кретинин // Проблемы этнической истории Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в новое и новейшее : сб. науч. трудов / под ред. С. В. Кретинина. – Воронеж, 2002. – Вып. 1. – С. 92.
54. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918-1945 гг.) / Е.П. Серапионова // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 43.
55. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія / О. Бауер. – К., 2004. – С. 57.
56. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918-1945 гг.)... – С. 43.
57. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. – Praha : Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 31.
58. Вандич П. Ціна свободи... – С. 237.
59. Серапионова Е. П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918-1945 гг.)... – С. 44.
60. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zláta léta republiky (1918-1929) / Z. Kárník. – Praha, 2003. – S. 56.
61. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek. – Praha, 2002. – S. 29.
62. Дейвис Н. Европа: История... – С. 955.
63. Черчилль У.С. Мировой кризис / У. Черчилль. – М. ; Л. : Государственное военное издательство, 1932. – Режим доступу: <http://lib.aldebaran.ru>
64. Секо Я. Проблема національних меншин в слов'янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи після закінчення першої світової війни / Я. Секо // Україна-Європа-Світ. – Вип. 2.: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2009. – С. 85.
65. Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку) / М. Товт. – Ужгород : Інформаційно-видавниче агентство «ІВА», 2002. – 159 с.
66. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938 / J.W. Brugel. – Praha : Academia, 2006. – S. 215.
67. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy... – S. 81.
68. Seibt F. Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy... – S. 90.
69. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Д. Ротшильд. – К., 2001. – С. 142.
70. Sládek M. Němci v Čechách – Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek. – Praha, 2002. – S. 186.

71. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha : Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 36.
72. Sládek M. Němci v Čechách. Německá menšina v českých zemích a Československu: 1848-1946 / M. Sládek. – Praha, 2002. – S. 99.
73. Kvaček R. Ke vzniku Československa / R. Kvaček // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha: Historicky ustav AV ČR, 1999. – Sv. 1. – S. 39.
74. Гусев Віктор До і після Мюнхена... – С. 120.
75. Brugel J.W. Češi a Němci 1918-1938 / J.W. Brugel. – Praha : Academia, 2006. – S. 360.
76. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918-1945 гг. / С.В. Кретинин. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2000. – С. 118-119.
77. Soubigou A. Tomáš Garrigue Masaryk / A. Soubigou. – Praha : Paseka, 2004. – 456 s. – S. 299.
78. Газин В. Уроки Веймарской республики / В. Газин // Зеркало недели. – 2004. – № 52. – 25 декабря. – С. 21.
79. Борисов А.Ю. Мюнхенская трагедия (Размышления спустя полвека) / А.Ю. Борисов. – М. : Издательство «Знание», 1988.–64 с.
80. Дейвіс Н. Європа: Історія... – С. 1018.
81. Сирота Р. Чехословацькі політики і політика в оцінці британських дипломатів: інтелектуальна генеза Мюнхена / Р. Сирота // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 2000. – Вип. 51. – С. 112-122.
82. Христофоров В.С. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны (по архивным материалам ФСБ России) / В.С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2009. – № 1. – С. 21-47.
83. Черчилль У. Мускулы мира / У. Черчилль. – М. : Эксмо, 2007. – 528 с.
84. Марьина В. В. Выселение немцев из Чехословакии: рождение и модификация идеи 1939-1943 годы / В.В. Марьина // Славяноведение. – 2003. – № 1. – С. 19-20.
85. Тіндалл Дж. Б., Шай Д. Е. Історія Америки (6-те видання) / пер. з англійської: А. Прутава, Г. Сташків, О. Щур. / Джордж Бравн Тіндалл, Дейвід Е. Шай. – Л. : Літопис, 2010. – С. 650.
86. Черчилль У. Вторая мировая война. Избранные страницы / У. Черчилль. – М. : Панорама, 1998. – С. 162.
87. Трубайчук А. Містер з парасолькою. Невіа Чемберлен / А. Трубайчук. – К., 1994. – С. 32.
88. Черчилль У. Вторая мировая война...– С. 162.
89. Дейвіс Н. Європа: Історія... – С. 1021.
90. Дейвіс Н. Європа: Історія... – С. 1021.
91. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины 1918-1945 гг. / С.В. Кретинин. – Воронеж, 2000. – С. 173.
92. Панек Я. Историки против насилия над историей. Точка зрения содружества историков Чешской республики / Я. Панек, И. Пешек // Славяноведение. – 2003. – № 1. – С. 44.
93. Сурнін В. Б. Принцип національного самовизначення і політика умиротворення фашистської Німеччини (1933-1939 рр.) / В.Б. Сурнін // Науковий вісник ужгородського університету. Серія: «Історія». – Ужгород, 2009. – Вип. 22. – С. 146.
94. Йонг А. Де Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. Сокращенный перевод с английского А. И. Дьяконова. / под редакцией генерал-майора Н.П. Цыгичко. – М. : ИИЛ, 1958. – С. 422.
95. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918-1945 гг... – С. 180.
96. Йонг А. Де Немецкая пятая колонна во второй мировой войне... – С. 436.

97. Дейвіс Н. Європа: Історія ... – С. 1092.
98. Вандич П. Ціна свободи... – С. 296.
99. Кретинин С.В. Судетские немцы: Народ без родины. 1918-1945 гг. / С.В. Кретинин. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2000. – С. 207.
100. Трухачев В. «Декреты Бенеша»: мина замедленного действия для ЕС? / В. Трухачев // Современная Европа. – 2010. – № 3. – С. 96-100.

В статье раскрыты роль и значение немецкого меньшинства в истории Чехии в течение XI-XX ст., показаны политические, экономические последствия немецкой колонизации, национально-политический судетско-немецко-чешский конфликт конца XIX – первой половины XX ст.

Ключевые слова: Чехия, судетские немцы, Мюнхен, депортация.

Отримано: 30.06.2011

УДК 338.43.02(477)

Віталій Нечитайло
(Кам'янець-Подільський)

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РИНКОВОГО ОБІГУ ЗЕМЛІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: РИЗИК СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ МОНОПОЛІЇ АГРОХОЛДІНГІВ

У статті досліджуються засади організації ринку земель у сучасній Україні, розкриваються обставини формування земельної монополії агрохолдінгів.

Ключові слова: земельна реформа, земельні ресурси, ринок землі, приватна власність на землю, агрохолдинг.

Після двадцяти років реформування аграрних відносин в Україні – реструктуризації колгоспів і радгоспів, приватизації землі та інших засобів виробництва, розпаду цілісних майнових комплексів і як наслідок суттєвого розриву між стартовим потенціалом та фінішними результатами господарювання – спостерігається «реіндустріалізація» сільського господарства, що посилює інтерес дослідників до ринкового обігу землі. Актуальність цієї проблеми пояснюється, з одного боку, значенням землі в життєзабезпеченні суспільства, з іншого – невирішеністю земельного питання. Як відомо, земля є одним із сакральних людських активів – і всенародним надбанням, і суспільною власністю, і стратегічним резервом країни. Водночас вона виступає основою неперворного укладу сільського життя. У праці на землі закріплюються і передаються від покоління до покоління господарські навички, морально-етичні норми, родові коди ціннісної орієнтації народу. Поєднання функцій виробника, власника і управління створює сприятливі умови для формування активної, життєздатної особистості, додає селянському господарству запас міцності, гнучкості, здатності вижити в кризові періоди. Саме тому ставлення до землі, до регулювання її використання є найважливішим критерієм моральності й громадянської зрілості суспільства.

Невирішеність земельного питання зумовлена боротьбою за реалізацію економічних інтересів політичних еліт України, представники яких стали сьогодні могутніми гравцями як на агропромислових ринках, так і при визначенні пріоритетів державної аграрної політики.

Додатковий імпульс аналізу проблем сучасної земельної реформи надав законопроект «Про ринок земель», підготовлений урядом. Поки що в Україні діє мораторій на продаж і купівлю земель сільськогосподарського призначення, який може бути відміненим за умов прийняття законів про державний земельний кадастр і про ринок земель. Перший закон уже підписаний президентом, другий розглядається парламентом. Отже, є всі підстави констатувати, що Україна виходить на фінішну пряму в земельному питанні.

Старт цьому складному і суперечливому процесу був даний на початку 90-х років, після здобуття Україною незалежності. І це зрозуміло. Чинна на той час система господарювання за рівнем економічних показників (продуктивності праці, енергоємності, прибутковості одиниці продукції тощо) поступалася перед системою господарювання передових країн світу приблизно у 5 разів¹. У державі на економічні параметри господарювання мало хто звертав увагу. Наявна система стимулювання виробництва та праці спрямовувалася загалом на кількісні (валові) показники. Практично підтримувалася витратна модель господарських орієнтацій. Усе це призвело до втрати економічних орієнтирів у житті суспільства².

Проголосивши незалежність, українська держава, значну частину населення якої становили сільські жителі, усвідомила невідкладність і невідворотність формування економіки, побудованої на ринкових засадах, визнанні різних форм власності, в тому числі й приватної. Уперше про можливість запровадження приватної власності на землю було проголошено в Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» (грудень 1991 року)³. Для ведення фермерського господарства селянам, згідно із законом, надавались у довгоче успадкування, володіння і приватну власність земельні ділянки, розмір яких не повинен був перевищувати 50 гектарів сільськогосподарських угідь і 100 гектарів усіх земель. Причому право приватної власності на цю землю могло бути реалізоване після 6 років володіння нею. Отже, проголошуючи право власності селянина на землю, закон не фіксував права на її продаж, без чого право власності втрачало сенс, а селянин позбувався можливості бути рівноправним суб'єктом ринкових відносин.

Цю суперечність мав розв'язати Земельний кодекс України, який системно узагальнив попередні напрацювання у сфері земельних відносин. Проте і названий правовий акт не спромігся чітко визначитися в цьому питанні. З одного боку, кодекс дозволяв продаж землі, з іншого – забороняв продавати земельні ділянки до 2005 року, себто відклав, а не вирішив найголовнішу юридичну проблему земельних відносин⁴. Скажімо, за селянами закріплювалося право отримати кредит у банку під заставу земельної ділянки. Та що мав робити банк із землею боржника, якщо її не можна було продавати? За наявних умов Земельний кодекс не міг стати

законом прямої дії. Він лише відкривав шлях для наступних етапів аграрної реформи і формування класичних земельних відносин. Значна частина його статей, на думку фахівців, мала «запрацювати» лише після прийняття додаткових законів, зокрема про землеустрій, державний земельний кадастр, ринок земель тощо⁵.

І ось тепер останній законопроект став об'єктом обговорення не лише народних депутатів, а й науковців, широкого кола громадськості⁶. На думку багатьох економістів, правників, пропонується документ після його ухвалення вирішить цілий ряд проблем земельних відносин; земля нарешті стане приватною власністю, що охоронятиметься державою і пуститься в товарний обіг; урегулюються відносини між власниками й орендарями, власниками й державою; визначаться головні параметри фінансової та кредитної політики, Законопроект забороняє юридичним особам та іноземцям купувати сільськогосподарські угіддя в Україні, натомість повноцінними власниками передбачено зробити українських громадян і державу. За міркуванням творців закону, скуповування угідь спекулянтами не буде: цьому завадить запроваджене державою мито при перепродуванні землі. Не скуповуватимуться землі й через підставних осіб, переконують громадян України розробники закону: кожен договір на купівлю землі на суму понад 150 тисяч гривень реєструватиметься лише в тому разі, якщо покупець подасть податкову декларацію з підтвердженням походження таких доходів (див. Розділ 2 законопроекту «Про ринок земель», сторінки 7-9).

Водночас, незважаючи на певні позитивні сторони законопроекту, і в науковців, і в пересічних громадян виникає чимало запитань щодо його ефективності. Наприклад, чи багато українців, звичайних фермерів, можуть похвалитися мільйонними статками, достатніми для купівлі землі, початкова вартість якої, за оцінками експертів, становитиме 500-800 американських доларів за гектар? Де їм узяти такі гроші, якщо обіцяного земельного банку досі не створено? Не можна не погодитися з думкою відомого українського філософа І. Лосева, який пише: «Що з того, що сьогодні в закон запроваджують норму про те, що купувати землю зможуть лише громадяни України. Ось цей вузький прошарок олігархічних громадян за копійки, за допомогою підставних осіб і скупить усю землю в Україні, перетворивши мільйони селян на безправних наймитів. А потім, скупивши, ухвалять у Верховній Раді ще один закон – сьогодні «за здоров'я», а завтра – «за упокій»⁷.

На наш погляд, проект Закону «Про ринок земель» справді породжує ряд ризиків, які можуть негативно вплинути на трансформацію аграрних відносин України. Найнебезпечніший із них – перехід землі у власність великих латифундій, так званих агрохолдингів. Мільйони економічно невірних, кинутих напризволяще селян, що рахуються власниками земельних паїв, без кредитів, засобів виробництва будуть змушені продати земельні наділи реальним, але ще юридично не оформленим латифундистам, які поки що за безцінь використовують селянські землі й чекають сприятливих умов, щоб ними заволодіти офіційно. Такими латифундист-

тами можуть стати найвищі чиновники держави, їхні діти, представники регіонального панівного класу. Додатковий ризик полягає ще й у тому, що, як переконливо довела у своїх дослідженнях О. Осташко⁸, на боці покупців землі сформуються зовсім не ті люди, на яких можна було б покласти у стратегічному розвитку села. І склад, і мотивація ймовірних покупців землі не дозволяють сподіватися, що для них важливим є розвиток сучасного села, а не вигідне розміщення власного капіталу.

Як свідчить практика, сучасна «реіндустріалізація» сільського господарства України відбувається на основі масового вторгнення в аграрний сектор великих власників, в основному несіельсько-господарського походження, формування вертикально інтегрованих корпоративних структур. За словами доктора економічних наук О.Бородіної⁹, процеси надконцентрації землі перетворюються в мегаконцентрацію, коли агрохолдинги проковтують собі подібних і земельний агробанк збільшується до гігантських розмірів. Наприклад, зареєстрована на Кипрі корпорація «Ukrlandfarming» 2010 року контролювала 150 тисяч гектарів землі. Весною 2011 року компанія придбала контрольні пакети акцій двох агрокорпорацій – «Райз» і «Дакор Агро Холдинг». Після цих придбань корпорація «Ukrlandfarming» збільшилася майже втричі і нині має у своєму розпорядженні 436 тисяч гектарів землі. Одним із найбільших землевласників в Україні є також компанія «Українські аграрні інвестиції», що володіє 330 тисячами гектарів землі.

Компанії «Укррос» та «Укрросзерно», «Ленд Вест» і «Дакор» контролюють по 100 тисяч гектарів землі. Більшість із них використовують іноземний капітал і мають намір значно розширити свої землеволодіння. Так, «Смартхолдинг» росіянина Вадима Новинського заявив, що до 2013 року планує оволодіти банком землі у 200 тисяч гектарів¹⁰. За підрахунками фахівців, уже сьогодні третина українських земель (11-16 мільйонів гектарів) де-факто перебувають у управлінні латифундистів. «Навіть якщо спочатку не дозволять продавати землю іноземцям, – слушно зауважує С.Ковальчук, – то це ще не факт, що з часом цей проект не переглянуть»¹¹.

Небезпека оволодіння великими латифундіями селянською землею є цілком реальною у зв'язку з системними помилками, яких припускається українська влада в процесі реформування аграрного сектора економіки. Йдеться про технократизм як форму догматичного, механістичного світогляду й діяльності. Нехтування специфікою сільськогосподарського виробництва, відсторонення селянина від результатів його праці у поєднанні з хибним уявленням, начебто велике виробництво має абсолютну перевагу над невеликими і середніми фермерськими господарствами, посилює ризики втрати селянами основного засобу свого існування. Варто зазначити, що ще в перші роки незалежності державне керівництво України бачило майбутнє села у великих колективних господарствах, побудованих на приватно-орендних засадах. Таку позицію Президент України Л. Кучма пояснював тим, що ефективність невеликих фермерських господарств є начебто «значно нижчою, ніж колективних приватних, а тому фермерські господарства доціль-

но створювати лише в гірських районах і передгір'ях, на інших зручних ділянках, де не можна використати потужну техніку»¹². Перевагу великим господарствам віддавав і один із тодішніх міністрів агропромислового комплексу М. Рижук. «Міцним і заможним може бути лише велике товарне господарство»¹³, – безапеляційно заявляв він. На жаль, такі погляди не тільки не були спростовані авторитетними науковцями-аграрниками, а й лягли в основу їхніх рекомендацій¹⁴. При цьому ігнорувалися результати досліджень не лише економістів попередніх часів, а й сучасних учених. Зокрема, не бралися до уваги міркування всесвітньовідомого економіста О. Чаянова, який дійшов висновку, що у різництві кількісний вираз переваг великого господарства над господарством дрібним є незначним. Що ж до укрупнення, яке має місце у сільському господарстві, то воно не може бути значущим, оскільки дає помітний ефект лише при переході від карликових господарств до таких, що можуть використовувати повністю наявний у них реманент і, розширюючи власну площу, обробляють її тими ж засобами, якими вони були забезпечені раніше, за рахунок повнішого їх використання. Тому, вважав О. Чаянов, велике виробництво зовсім не обов'язково має витіснити собою дрібне¹⁵.

Цю думку підтримує сучасний дослідник трансформації аграрних відносин Ц. Лерман. «Емпіричні дані, зібрані в країнах СНД, Центральної і Східної Європи, – зазначає він, – наочні демонструють, що великі колективні або корпоративні підприємства не випереджають індивідуальні ферми за показниками своєї діяльності, що суперечить успадкованому від соціалізму переконанню в перевагах великих господарств»¹⁶.

Розкидане у просторі, селянське господарство вимагає постійного переміщення великої кількості людей, тварин, машин, насіння, добрив та виробленої продукції, що негативно позначається на собівартості останньої. Видається, ніби сама природа сільського господарства обмежує можливості його укрупнення. Та при порівнянні великої і дрібної форм господарства не можна обмежуватися лише кількісним зіставленням їх показників. Як зауважував О. Чаянов, протиставляти потрібно «не кількості іншої кількості, а різні кількості одну одній»¹⁷, оскільки сімейне селянське господарство і за власною структурою, і за основним розумінням вигідності господарчих починань якісно відмінне від великого капіталістичного господарства. Економічна природа останнього зорієнтована на сфери діяльності, здатні принести максимальний прибуток. Проте сільськогосподарському виробництву нехарактерна значна економія на масштабі. Можливо, саме тому в розвинутих країнах основною формою сільськогосподарських підприємств є сімейні ферми. Ця форма підприємницької діяльності відрізняється не лише наявністю професійно підготовлених працівників, а й тим, що вони працюють на себе (а така праця є, за словами Аристотеля, найефективнішою), мають особисту мотивацію, господарське ставлення до праці, землі, природи та інших засобів.

Віддаючи перевагу великим сільськогосподарським підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах, українська

влада ставить у нерівні умови господарювання з ними сімейні фермерські господарства. Причому зростання виробництва сільськогосподарської продукції завдяки концентрації землі, інтенсифікації сільського господарства тлумачиться керівниками цього відомства, окремими вченими як безумовно позитивна тенденція, що виведе українських аграріїв у лідери світового агропродовольчого простору. До уваги не беруться очевидні суперечності такого господарювання: нарощування виробництва лише окремих видів сільськогосподарської продукції; збільшення виробництва насамперед сировинної частини агропродовольчого експорту.

Отже, в боротьбі за реалізацію економічних інтересів українських політичних еліт в аграрному секторі економіки мотивація щодо вирішення фундаментальних проблем землекористування є похідною від основного завдання. Відміна мораторію або подальша його пролонгація в цьому випадку не мають суттєвого значення. Як зазначає О. Бородіна, в Україні «процес захоплення земель, схожий на аргентинський або бразильський, неминучий. В обох випадках відбувається перехід контролю над основними масивами сільськогосподарських угідь до великого вітчизняного і, напевно, іноземного капіталу»¹⁸. Дослідниця прогнозує продовження деградації сільських громад, руйнування традиційного укладу життя селян, земельно-ресурсної бази розвитку аграрного сектора економіки.

Міркування О. Бородіної слушне, підкріплене практичним досвідом. Скажімо, в Естонії довго тривала дискусія щодо ринку землі. Врешті-решт у травні 2011 року тут були зняті будь-які обмеження на продаж земельних ділянок іноземцям. Нині земельними ресурсами цієї країни володіють представники 62 держав. Найбільше землі належить шведам – 14 тисяч гектарів, фінам – 11,5 тисячі гектарів. За даними ЗМІ, сьогодні чимало естонських селян тяжко працюють на ділянках, закладених іноземним банкам, наймитують у чужих власників або шукають кращої долі за кордоном. Українцям така ситуація добре відома. Обдаровані Богом найродючішими у світі землями, вони були змушені освоювати дикі степи чужих держав, виводити їх у лідери світового агробізнесу, а в цей час власна держава так і не спромоглася забезпечити своє населення необхідними продуктами харчування. Невже історія нас так нічому не навчила?

Варто зазначити, що проблема тут не лише у великих агрохолдингах. Ще небезпечнішим є те, що на державному рівні панує сприйняття сільського господарства як галузі економіки, що лише виробляє сільськогосподарську продукцію. Ця галузь не сприймається як цілісна соціоекономічна система, що включає в себе також рекреаційну діяльність, збереження природи, охорону традиційної української культури і сільського етносу. Світовий досвід свідчить, що лише концепція сільського розвитку, що розглядається у такому широкому контексті, може в перспективі забезпечити країні геополітичне місце у світовій агропромисловій системі.

Щоправда, останнім часом окремі агрокомпанії почали займатися благоустроєм сіл, поліпшенням функціонування і розвитку їх соціальної сфери. Деякі з них навіть утворюють спеціальні

соціальні служби. Можна сказати, відроджується колишня практика колгоспів і радгоспів, коли селяни йшли з «чолобитною» до місцевих очільників за допомогою. З одного боку, така практика дещо пригальмовує деградацію життєвого середовища сільських територій, з іншого – консервує утриманську поведінку селян, тісніше прив'язує сільські громади до інтересів корпоративних структур, робить їх дедалі більш залежними від великого капіталу.

У сучасних умовах така форма діяльності малоефективна. В сільській місцевості необхідно формувати нове інституційне середовище, здатне сприяти виробленню і ухваленню управлінських рішень в інтересах сільських громад, селянських і фермерських господарств, сільської території загалом, а не в приватних чи корпоративних інтересах груп чиновників і бізнесменів, посилювати ініціативу «знизу», активізувати підприємницьку, творчу та інноваційну діяльність селян. На жаль, законопроект про ринок земель не захищає селян від руйнівного впливу великого капіталу, засиляє бюрократів і чиновників, не передбачає істотних податкових, фінансових, інвестиційних стимулів розвитку дрібного й середнього фермерства, не встановлює пріоритетного права купівлі землі тими, хто на ній працює. Це право надається державі, яка постає не лише єдиним монопольним оператором на земельному ринку, а й з часом перетвориться в найбільшого землевласника. Звідси випливає ризик, що надміру суровий контроль з боку держави замість запуску ринкового інструментарію сприятиме створенню ефекту обмеженого приватного власника, себто власника, який не має належних правових, фінансових, кредитних інструментів для активної участі в організації обігу землі. З огляду на це можна припустити, що земельна реформа обмежиться інституціалізацією механізмів аудиторського управління земельними активами. Посяг на земельний ринок не допускається іноземний інвестор, інвестиції в сільське господарство значно скоротяться. А оскільки зроблена ставка на «консолідацію земель», то потрібно буде орієнтуватися на вітчизняного великого власника.

Не можна не погодитися з В. Горбалем, котрий звертає увагу на невизначеність ідеології законопроекту про ринок земель. «Якщо його мета – надання фінансово-кредитних інструментів фермерським господарствам, створення механізмів правового й судового захисту приватної власності, залучення інвестицій, то це одна форма ризику, – зауважує він. – Якщо ж ідеться про продовольчу безпеку, створення монополії землі, сільгоспвиробництва і сільгоспфінансів, то це вже абсолютно інша логіка й абсолютно інша ринкова інфраструктура»¹⁹. Справді-бо, політичному істеблшменту потрібно визначитися щодо остаточної концепції земельної реформи. До речі, це стара хвороба керівництва галузю. Наприкінці 90-х років минулого століття німецька консультативна група, очолювана Штефаном фон Крамом-Таубаделем та Людвігом Штріве, вивчивши стан справ у сільському господарстві України, прийшла до висновку, що у нашої держави бракує «чіткої концепції реформування аграрного сектора, яка б була основою для будь-якого рішення у сільському господарстві»²⁰. У

зв'язку з цим нам не завадило б вивчити досвід постсоціалістичних країн, які успішно здійснили земельну реформу. Наприклад, у Чехії при організації ринкового обігу землі головна увага була приділена підготовці правових і судових механізмів захисту приватної власності, створенню сприятливого інвестиційного клімату й обмеженню ризиків земельних спекуляцій. Пріоритетне право на купівлю землі тут отримали фермери, а не органи державної влади, як визначено в українському законопроекті. Що ж до державних інвестицій, то в названій країні вони здебільшого спрямовуються на модернізацію сільської інфраструктури – будівництво житла, доріг, мостів, будинків побуту тощо. Бізнесу ж за таких умов залишається вкладати кошти безпосередньо у виробництво сільськогосподарської продукції.

Підсумовуючи, зазначимо, що основна суперечність розвитку сучасного аграрного сектора економіки України полягає в тому, що у процесі модернізації сільського господарства, нарощування його експортного потенціалу утверджується монополія на землю великих холдингів, руйнується традиційний сільський уклад життя, відбувається люмпенізація селянства, перетворення його в безземельних наймитів. Очевидно є небезпека запровадження латиноамериканської моделі землеволодіння. Здійснювана урядом земельна реформа, запровадження ринкового обігу землі у запропонованому форматі, на наш погляд, не лише не подолає цю суперечність, а й значно її загострить.

Примітки:

1. Саблук П.Т. Аграрна реформа: стан і напрями розвитку / П.Т. Саблук // Вісник аграрної науки. – 2000. – № 4. – С. 13.
2. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – С. 300.
3. Закон України "Про селянське (фермерське) господарство" // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 14.
4. Земельний кодекс України. – Сімферополь : Реноме, 2002. – 94 с.
5. Гайдуцький П. Земельний кодекс – впевнений крок до ринку / П. Гайдуцький // Урядовий кур'єр. – 2001. – 8 листопада.
6. Бородин Е. Сможет ли Украина стать мировым аграрным лидером? / Е. Бородин // Зеркало недели. – 2011. – 17 сентября. – С. 8; Тимченко С. Передчуваючи великі торги / С. Тимченко // День. – 2011. – 21 вересня; Яковлев В. Яким буде земельний банк України? / В. Яковлев // День. – 2011. – 16-17 вересня. – С. 13; Присяжнюк А. Третина виданих 2009 року на Київщині земельних актів – фальшивка / А. Присяжнюк // День. – 2011. – 26-27 серпня. – С. 9; Нечитайло В. Земельна реформа в Україні: економічні й соціальні ризики / В. Нечитайло // Незалежність України: проблеми, пошуки, перспективи. Збірник матеріалів круглого столу. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2011. – С. 22-26.
7. Лосев І. Данилич і його Отечество / І. Лосев // День. – 2011. – 11 серпня. – С. 19.
8. Нечитайло В. Земельна реформа в Україні: економічні й соціальні ризики... – С. 25.
9. Бородин Е. Указ. соч... – С. 8.
10. Ковальчук С. Напередодні земельного Армагеддону / С. Ковальчук // Подільські вісті. – 2011. – 13 жовтня. – С. 2.

11. Там же.
12. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу: історія і сучасність... – С. 354.
13. Там же.
14. Саблук П. Основні положення нової економічної парадигми національної продовольчої безпеки України у XXI столітті / П. Саблук // Економіка України. – 2002. – № 5. – С. 57.
15. Чайанов А. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / А. Чайанов. – М. : Институт сельскохозяйственной экономики, 1924 – С. 7-8.
16. Лерман Ц. Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта / Ц. Лерман // Вопросы экономики. – 2001. – № 8. – С. 24.
17. Чайанов А. Указ. соч. – С. 5.
18. Бородина Е. Указ. соч. – С. 8.
19. Горбаль В. Ризики земельної реформи / В. Горбаль // День. – 2011. – 3 серпня. – С. 5.
20. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / за редакцією Штефана фон Крамона-Таубадела та Людвіга Штріве. – К. : Фенікс, 1999. – С. 2.

В статтє исследуются основания организации рыночного оборота земли в современной Украине, раскрываются обстоятельства формирования земельной монополии агрохолдингов.

Ключевые слова: земельная реформа, земельные ресурсы, рынок земли, частная собственность на землю, агрохолдинг.

Отримано: 07.11.2011

УДК 94:364.48(477.87)

Неля Жулканич
(Ужгород)

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано сучасний стан розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області. Наголошено на основних проблемах функціонування її складових, та ролі у забезпеченні життєдіяльності населення.

Ключові слова: соціальна сфера, інфраструктура, освіта, медичні заклади, економічне реформування.

Сучасні процеси становлення ринкових відносин в Україні тісно переплітаються з необхідністю вирішення питань соціального розвитку, зокрема сільських територій, підвищення ролі соціальних чинників у створенні сприятливих умов життєдіяльності населення.

Соціальна інфраструктура є одним з найважливіших компонентів національного багатства і слугує міридом рівня соціально-економічного розвитку території. Вона представляє собою матеріально-речові елементи – як умови для організації сімейно-побутової, трудової, наукової та культурно-освітньої діяльності людини.

Питання формування соціального укладу, функціонування соціальної сфери закарпатського села стали предметом розгляду нау-

ковців: В. Гобела, І. Калачова, М. Лендел, М. Мацола, О. Мілашовська, П. Музика, О. Салівончик, А. Ягодка¹. Однак, більшість досліджень торкаються даної проблеми лише в ракурсі розгляду загальноукраїнської тематики. Враховуючи значущість досліджуваних проблем, постійні зміни у соціально-економічному розвитку села, вони потребують подальшого наукового дослідження.

Відтак, виникає необхідність акцентувати увагу саме на регіоні Закарпаття.

Метою статті є дослідження сучасного стану розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області.

У процесі досліджень і наукового обґрунтування політико-економічної сутності поняття «соціальна інфраструктура» науковці поділяють її на соціально-побутову та соціально-культурну частини. Їх сутність виразно означено в економічній енциклопедії: «Соціально-побутова інфраструктура спрямована на створення умов для відтворення людини як біологічної істоти (через побутове середовище), задоволення її потреб у належних умовах життя. Соціально-культурна сприяє відтворенню духовних, інтелектуальних (через культурно-освітнє середовище) та значною мірою фізичних властивостей індивіда, формування його як економічно активної особистості, що відповідає певним вимогам суспільства до якості робочої сили»².

Соціальна ситуація Закарпаття має чітку тенденцію до загострення, що є наслідком як загальнонаціональної економічної кризи, так і прорахунків у соціальній політиці. Якщо ступінь матеріально-технічного розвитку соціальної сфери можна оцінювати з певним оптимізмом, то погіршення демографічної ситуації уже сьогодні викликає тривогу. Стрімко падає природний приріст населення: кожний п'ятий житель області – особа пенсійного віку. За останні роки кількість осіб пенсійного віку збільшилась у Закарпатській області на 1,8%, у той час, як загальна численність її населення зменшилася на 1,3%³.

Мають місце значні відмінності у забезпеченості населення міст і сіл окремими соціально-інфраструктурними підсистемами (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень забезпеченості населення Закарпаття за окремими видами соціальної інфраструктури (станом на кінець 2009 р.)⁴

Назва об'єктів	по області	міські поселення	сільські поселення
Житловий фонд тис. м ² заг. площі	28018	9893	18125
Загальної площі на одного жителя, м ²	22,4	21,4	23,1
Загальноосвітні школи, од.	708	86	622
Дитячі дошкільні установи, од.	532	147	385
Лікарні, од.	71	-	-
Театри, од.	4	4	-
Будинки культури, од.	474	37	437
Підприємства роздрібної торгівлі, од.	333	-	-
Демонстратори фільмів, од.	36	12	24
Бібліотеки, од.	505	76	429

Мірилом турботи про людину є її рівень забезпеченості житлом. Без сумніву, досліджуваний регіон, розвиваючись за правилами, що їх запровадила і використовувала попередня влада СРСР, не може конкурувати з країнами Європи чи іншими розвинутими державами в галузі житлового забезпечення. В цілому на території Закарпаття житловий фонд становить близько 19 тис. м² загальної площі. Якщо проаналізувати показники щільності населення та щільності житлового фонду то видно, що між ними існує певна залежність. Загалом, по регіону та в окремих районах вона є майже однакова (коливається від 21 до 23 м² на особу). Безумовно це пов'язано з перевагою сільських мешканців, які здебільшого забезпечені своїм житлом і не залежать від державного будівництва помешкань. Згідно статистичних показників більше 95% всього житлового фонду кожного з районів відносяться до приватного житлового фонду, який здебільшого зосереджений в сільській місцевості. Слід зауважити і те, що майже половина фонду міських поселень області зосереджена в обласному центрі. Динаміка житлового фонду області представлена в таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка житлового фонду Закарпатської області⁵

	2005	2007	2008	2009
Увесь житловий фонд	26387	27205	27754	28018
у середньому на одного жителя, м ²	21,2	21,9	22,3	22,4
Міський житловий фонд	9217	9491	97156	9893
у середньому на одного жителя, м ²	20,2	20,8	21,0	21,4
Сільський житловий фонд	17170	17714	18039	18125
у середньому на одного жителя, м ²	21,8	22,6	23,0	23,1

Дані таблиці свідчать, що за останні роки спостерігається певне зростання площі житлового фонду. Незважаючи на це, сьогодні дефіцит бюджету і фінансових ресурсів господарських органів, дестабілізуючі явища в економічному секторі зумовлюють серйозне загострення житлової проблеми, зокрема в містах. Найбільш реальним є будівництво за власні кошти населення, яке не лише сприяє росту житлової забезпеченості, але вносить немало нових моментів у розвиток містобудування. На особливість індивідуальної забудови в населених пунктах Закарпаття впливає значна проінформованість місцевих жителів про тенденції і шляхи вирішення житлової проблеми в сусідніх державах, а також етногеографічні чинники регіону.

Збільшення обсягів житлового будівництва власним коштом стримує низький рівень середньомісячної заробітної плати в області, що у 2009 р. була нижчою, ніж в середньому по Україні, на 18%. Порівняльну динаміку зростання заробітної плати в розрізі областей Карпатського регіону та України подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Середньомісячна заробітна плата у 2007-2009 рр.⁶

Регіони України	2007	2008	2009
Україна	1351	1806	1906
Карпатський регіон	1126	1492	1595
у тому числі: Закарпатська	1091	1453	1562
Івано-Франківська	1180	1543	1627
Львівська	1183	1570	1667
Чернівецька	1051	1402	1523

Така ж тенденція спостерігається при порівнянні наявно-го та реального доходу, у розрахунку на одну особу. Наприклад, частка населення із середньодушовими грошовими доходами в місяць, нижчими прожиткового мінімуму у 2008 р. у всіх домогосподарствах Закарпатської області складала 28,7%, в т.ч. в міс-тах – 14,1%, а в селах – 37,1%⁷.

Однією з важливих складових соціальної інфраструктури є ор-ганізація мережі медичного обслуговування населення. Організація мережі закладів медичного обслуговування населення в регіоні від-бувалася в повоєнний період у більшості районів. В дорадянський час заклади охорони здоров'я були майже відсутні, що відобража-лося на показниках смертності населення. На кінець XIX ст. смерт-ність в Закарпатті була чи не найвищою в Європі. На початку XX ст. в усіх Карпатських областях України нараховувалося лише 76 лі-карень (переважно у містах). Позитивні зміни в організації мере-жі об'єктів охорони здоров'я відбулися в регіоні з середини 50-х рр. Проте подальша переорієнтація державної політики в бік пріоритет-ного розвитку галузей важкої промисловості призвела до сповіль-нення, а згодом до зупинки процесу формування об'єктів інфра-структури в галузі охорони здоров'я (табл. 4).

Таблиця 4

Мережа та кадри закладів охорони здоров'я Закарпатської області⁸

	1990	1995	2000	2005	2009
Кількість лікарня-них закладів, од	86	88	71	69	71
у них. ліжок	14805	13955	10762	10194	10145
Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів	250	270	284	306	339
Кількість, осіб					
лікарів усіх спеціаль-ностей	4941	5205	5183	5228	5125
середнього медичного персоналу	12964	13498	13143	12938	11439

Простеживши за динамікою таких показників як кількість лі-карняних закладів та кількість лікарняних ліжок слід зауважити, що за період 1990-2009 рр. кількість лікарняних закладів зменши-лася (71 у 2009 проти 86 у 1990 р.), відповідно зменшилася і кіль-кість лікарняних ліжок на 10 тис.осіб постійного населення (з 117,6 одиниць до 81,7 одиниць), при цьому дещо зменшилася і кількість

лікарів (з 5205 у 1995 р. до 5125 у 2009 р.). Середня забезпеченість населення лікарями залишалася нижчою, ніж загалом по Україні. В області 39,2 лікарів на 10 тис. населення у 1990 р. та 41,3 – у 2009 р., тоді як по Україні ці показники відповідно – 44,0 та 49,1⁹. Стосовно забезпечення лікарями та поліклінічно-амбулаторними закладами, можна зауважити, що одна лікарня припадає на 46, а амбулаторія – на 6 сільських поселень¹⁰.

Слід відзначити, що майже за всіма показниками охорони здоров'я гірські райони Закарпаття значно відстають від середньообласних, а це при значно кращій демографічній ситуації порівняно з обласними показниками та більшості рівнинних районів. Крім того, більше половини лікарняно-профілактичних установ вимагає реконструкції та ремонтних робіт. Не менш напружена ситуація відзначається в регіоні з рівнем розвитку мережі амбулаторно-поліклінічних закладів, яких нараховується 293. Якщо взяти до уваги загальну кількість населення в регіоні (579 сільських поселень, в тому числі 307 сільських рад) та особливості розселення в гірських умовах стане зрозуміло, що така кількість амбулаторно-поліклінічних закладів дуже незначна.

Недостатнім залишається забезпеченість населення краю освітніми та культурними закладами. Так, рівень забезпеченості населених пунктів у сільській місцевості Карпатського регіону дитячими дошкільними закладами є досить низьким. У Закарпатській області він становить 5,8%, для порівняння - в Івано-Франківській – 17%, а у Львівській – 16%. У середньому по Україні цей показник становить 33%. У регіоні один садочок припадає на чотири населені пункти. Краще ситуація в регіоні складалася із загальноосвітніми школами. Так одна школа припадає на 1,4 населений пункт, а в середньому рівень забезпеченості школами складає 72,3%¹¹. Проте з усіх шкіл регіону, 30,6% потребували капітального ремонту, а 2% перебували в аварійному стані.

На початок 1995-1996 н.р. в області налічувалося 734 загальноосвітні школи, на початок 2009-2010 н.р. вже лише 708. Гірша ситуація із забезпечення дітей відповідного віку дошкільними навчальними закладами (табл. 5).

Таблиця 5

Забезпеченість дошкільними навчальними закладами¹²

	1990	2000	2005	2009
Кількість дошкільних навчальних закладів, од.	668	505	506	532
у міських поселеннях	236	147	147	147
у сільській місцевості	432	358	359	385
Кількість дітей у дошкільних навчальних закладах, тис. осіб	51,0	20,1	26,9	33,9
у міських поселеннях	28,4	12,6	13,9	17,0
у сільській місцевості	22,6	7,5	13,0	16,9

Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами, у % до кількості дітей відповідного віку складало у 1990 р. 43%, зокрема в містах 57, а в сільських поселеннях – 33, у 2009 р. відповідно – 55 та

33%. Якщо у 1990 р. у розрахунку на 100 місць у дитячих дошкільних закладах претендувало 80 осіб, то у 2009 р. вже 117 осіб. Показники забезпеченості дитячими дошкільними закладами та школами є нижчими, ніж у середньому по державі. Закон України «Про дошкільну освіту», із змінами та поправками (ст. 3) зазначає, що держава: «забезпечує доступність і безоплатність дошкільної освіти в державних і комунальних дошкільних навчальних закладах у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільної освіти та обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку»¹³. За такого рівня забезпечення населення дитячими дошкільними закладами неможливо забезпечити виконання згаданого вище закону, що свідчить про складність ситуації, яка склалася та необхідність її негайного вирішення.

Неухильно зменшується кількість закладів культури клубного типу. Якщо у 1995 р. їх чисельність становила 631 одиницю, то до 2009 р. вона скоротилася до 474. Кількість бібліотек продовж 1995-2009 рр. зменшилася з 767 до 505 одиниць, у містах з 138 до 76, у сільській місцевості відповідно з 587 до 429¹⁴.

Не менш напружена ситуація спостерігається в регіоні й з іншими видами соціально-інфраструктурного забезпечення. Так, проблемним є питання, що стосується водопостачання та водовідведення. Центральним водопроводом забезпечено незначну кількість поселень (38 поселень, з них: 11 міські, 13 селища міського типу, 14 сільські). Каналізацією забезпечені всі міста, 11 селищ міського типу (з 19) і лише 9 із 579 сільських поселень. Актуальним залишається забезпечення населення газом і водою. Нині газифіковано тільки природним та природним і зрідженим газом 10 з 11 міських поселень, 14 із 19 селищ міського типу та 356 з 579 сільських населених пунктів¹⁵. Результати свідчать, що майже половина всіх житлових будівель (квартир і будинків) в сільській місцевості ще не газифіковано, населення вимушене використовувати інші енергетичні матеріали для обігріву своїх помешкань автономно. Тож, рівень газифікації житлового фонду в регіоні недостатній, особливо в сільській місцевості, де переважає використання зрідженого газу, що створює певні незручності для населення.

При аналізі комунікаційної системи регіону спостерігається позитивна тенденція до зростання обсягів послуг зв'язку, підвищення ефективності діяльності відповідних підприємств. Щорічно збільшується ємність місцевої телефонної мережі за рахунок введення нових та модернізації діючих телефонних станцій.

Загальна кількість домашніх телефонів впродовж 1995 – 2009 рр. в містах зросла на 25,9% (з 64222 до 86630 одиниць), в сільській місцевості відповідно на 66,3% (з 26610 до 78761 одиниць). Враховуючи те, що кількість сільських мешканців набагато більша ніж міських, показник збільшення кількості основних телефонів у сільській місцевості є недостатнім (міське населення – 37,1% від загальної кількості, сільське відповідно – 62,9%)¹⁶. Слід зауважити, що вирішенню проблеми телефонізації як у містах регіону, так і в сільській місцевості сприяє розвиток стільникового (мобільного) телефонного зв'язку.

Значні зміни відбулися і у мережі радіоточок звукового проводового мовлення в регіоні. За останні роки населення відмовляється оплачувати такі послуги, натомість надає перевагу радіотрансляції

ультрахвильового діапазону. Широкого поширення набуває супутникове телебачення. В результаті дії таких тенденцій кількість радіоточок звукового проводового мовлення скоротилася. Збільшився загальний обсяг годин теле- та радіомовлення. В цілому у 2009 р. в порівнянні з 2000 р. на 82,6% теле – та на 85,2% радіомовлення¹⁷.

Важливе значення для будь-якого регіону, а особливо для прикордонного має забезпеченість належною транспортною інфраструктурою, зокрема, шляхами сполучення. Довжина шляхів сполучення в області впродовж останніх років не зростає (табл. 6).

Таблиця 6

Довжина шляхів сполучення в Закарпатській області¹⁸

	1990	2000	2005	2009
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування, км	639	624	610	606
Довжина автомобільних доріг загального користування, км.	3,5	3,5	3,3	3,3
з них з твердим покриттям	3,4	3,4	3,3	3,3

Тож, основним завданням у сфері забезпечення населення шляхами сполучення є навіть не будівництво нових шляхів, а в першу чергу збереження вже існуючих.

На основі вище викладеного можна зробити висновок про те, що рівень сформованості елементів соціальної інфраструктури області носить в більшості регресивний характер. Соціальна інфраструктурна мережа застаріла і не відповідає потребам населення. Не слід забувати і те, що рівень розвитку соціальної інфраструктури, як правило, визначає рівень виробництва, господарювання та якісний спосіб життя населення. За умови економічної кризи та політичної нестабільності в державі не забезпечується розширення та реконструкція складових соціальної інфраструктури. Проте, облаштування будь-якої території закладами освіти, медичної сфери, культурними об'єктами та об'єктами житлового фонду – це збереження, стабілізація та відтворення національного багатства держави, тобто його населення. До того ж, у «Концепції сталого розвитку населених пунктів» зазначено, що «удосконалення соціальної інфраструктури є одним з основних напрямів державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів. Сталий розвиток населених пунктів - це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини»¹⁹.

Однак, територія Карпатського регіону України є носієм поки що ще позитивних тенденцій природного руху населення та трудового потенціалу, стає очевидним, що відставання в роз-

витку соціальної інфраструктури негативно позначиться не лише на параметрах суспільно-економічних перетворень, але і на збереженні генофонду української нації.

Примітки:

1. Калачова І.В. Моніторинг соціальної сфери села як інформаційна база для розробки програм розвитку сільських територій / І.В.Калачова // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Економіка». – 2009. – Випуск 11. – С. 139-143; Мацола М.М. Сучасні особливості рівня соціальної інфраструктури в сільській місцевості Карпатського регіону / М.М. Мацола // Вісник Прикарпатського університету. Серія «Економіка». – 2008. – Випуск 8. – С. 150-153; Мілашовська О.І. Особливості розвитку інфраструктури в прикордонних областях та шляхи її вдосконалення / О.І. Мілашовська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 3. – С. 280-286; Музика П.М. Становлення та розвиток соціальної інфраструктури регіону / О. Салівончик // Вісник Луцького державного університету. – 2010. – № 4. – С. 214-219; Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика / А.Г. Ягодка. – К. : КНЕУ, 2007. – 212 с.
2. Економічна енциклопедія / редкол. С.В. Мочерний, відповідальний редактор та ін. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – Т. 1. – С. 705.
3. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 472.
4. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 472.
5. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 436.
6. Гобела В.В. Огляд економічних, соціальних та екологічних загроз Карпатського регіону / В.В. Гобела // Науковий вісник НАТУ України. – 2010. – Вип. 20. – С. 84.
7. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 407.
8. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 466.
9. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 466.
10. Гобела В.В. Огляд економічних, соціальних та екологічних загроз Карпатського регіону / В.В. Гобела // Науковий вісник НАТУ України. – 2010. – Вип. 20. – С. 85.
11. Статистичний щорічник України за 2009 р. – К., Держкомітет статистики України, 2010. – С. 446, 488.
12. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 459.
13. Закон України «Про дошкільну освіту» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – С. 259.
14. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 459.
15. Там само – С. 444.
16. Статистичний щорічник Закарпаття. 2009. – Ужгород, 2010. – С. 215, 335.
17. Там само. – С. 493.
18. Там само. – С. 197.
19. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1359-14>

В статтю проаналізовано сучасне становище розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області. Особливе уваження приділено головним проблемам її складових і ролі в забезпеченні життєдіяльності населення

Ключевые слова: *соціальна сфера, інфраструктура, освіта, медичні заклади, економічні реформи.*

Отримано: 20.10.2011

НАУКОВІ ЦЕНТРИ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

УДК 001.8(437.6):3

Мар'ян Гайдош
(Кошиці, Словацька республіка)

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК СЛОВАЦЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КОШИЦЯХ

У статті характеризується науково-дослідницька діяльність одного з провідних центрів академічної історичної науки у Словацькій республіці – Інституту суспільних наук Словацької академії наук. Простежено процес його кадрового та організаційного становлення, висвітлено основні дослідницькі проекти та співробітництво з науковими інституціями інших країн.

Ключові слова: *Інститут суспільних наук, соціально-історичні дослідження, національні меншини, міжнародне співробітництво.*

Інститут суспільних наук Словацької академії наук (далі – САН) в Кошицях – це багатопрофільна науково-дослідна установа, спрямована як на соціально-психологічне вивчення особистості та суспільних процесів, так і на дослідження новітньої історії Словаччини. Наукові проекти інституту в першу чергу орієнтовані на з'ясування становища та простеження розвитку етнічних меншин, міждисциплінарне дослідження макросоціальних явищ, соціальної, зокрема етнічної, ідентичності окремої людини або цілої групи. Згідно постанови № 306 від 21 лютого 1972 р. інститут мав лише об'єднувати дослідницькі зусилля декількох науковців-суспільствознавців у Східній Словаччині, однак в силу ряду об'єктивних організаційних та суспільних обставин поступово набув свого сучасного статусу.

Рішення про створення Інституту суспільних наук САН у Кошицях було прийняте президією САН у постанові № 390 від 26 червня 1972 р., проте концептуальна основа та організаційна структура Інституту була схвалена президією дещо пізніше – 3 вересня 1974 р. з уточненням, що установа розпочне свою роботу з 1 січня 1975 р. Обов'язки першого директора виконував Юрай Брішкар, який перебував на цій посаді аж до квітня 1984 р. Новоутвореному інституту була передана невелика будівля № 5 по вулиці Карпатській у Кошицях. Хоча створення умов для матеріально-технічного забезпечення та формування повноцінного кадрового складу установи значно розтягнулося у часі, але директор та керівники окремих відділів відразу ж прагнули вийти за визначені регіональні рамки й організували дослідження загальнословацького масштабу. При цьому інститут зробив ставку на підготовку наукових працівників з власних кадрів і вже через декілька років перші наукові спеціалісти обійняли важливі посади у вищих навчальних закладах, управлінському апараті, громадських структурах тощо.

Головною структурною ланкою інституту були науково-дослідні відділи, які координували та оцінювали дослідницьку, видавничу, експертну і популяризаторську діяльність працівників установи. На початковому етапі це були відділи історії, соціології та соціальної психології. Окрім вказаних відділів з 1979 р. розпочали роботу дві науково-дослідні групи, одна з яких була орієнтована на вивчення молоді, а друга – на дослідження національних груп, що проживають на території Словаччини. Формування даних робочих об'єднань ознаменувало нетрадиційний, на той час новаторський, підхід у організації наукових досліджень. Таким чином, Інститут, на відміну від інших осередків САН, функціонував не як вузькоспеціалізований центр, а як багатопрофільна установа. Це дало можливість дослідникам працювати та розвиватися у тісній співпраці з фахівцями інших наукових напрямів. Даний зв'язок часто обумовлював звернення до нетрадиційних методичних прийомів наукової роботи, до ширшого, комплексного пізнання досліджуваних явищ та до більш оригінальних формулювань науково-дослідних завдань.

Спершу дослідження були орієнтовані на проблематику молоді та питання етнічних меншин і спиралися на три наукові дисципліни: історіографію, соціальну психологію та соціологію. Крім того, у цій роботі взяла участь спеціалісти відділів етнографії, філософії, економіки та права. З 1980 р. Інститут в рамках Державного плану фундаментальних досліджень працював над темою “Соціальні та соціально-психологічні характеристики міжетнічних процесів та національне питання в Чехословаччині у повоєнний період”. Історики під керівництвом М. Гайдоша займалися вивченням розвитку етнічних меншин у Словаччині після 1945 р., а група психологів та соціологів під керівництвом Й. Вироста досліджувала передусім чинники формування національної самосвідомості в середовищі економічно активного населення у національно змішаних районах Словаччини. В той же час група науковців на чолі з Д. Яношком, яка досліджувала “молодіжне питання”, розробляла тему “Основні аспекти суспільної свідомості учнівської та працюючої молоді як чинники змін у її соціальній структурі”.

Інститут став фактично піонером у дослідженні історії русинської та української меншини у Словаччині. З 1982 р. у співпраці з Ужгородським відділом Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн Академії наук УРСР розпочалася розробка спільної теми “Дружні зв'язки Східнославацького краю та Закарпатської області УРСР”. Її виконання супроводжувалося проведенням соціологічних досліджень в 15 організаціях Східнославацького краю, а також в їх партнерських організаціях в УРСР. У 1984 р. працівники Інституту взяли участь у підготовці XV засідання Комісії істориків Чехословаччини та СРСР, що відбулося в Кошицях. На той час пріоритетним напрямом роботи інституту було вирішення дослідницьких завдань, пов'язаних з історією етнічних меншин у Словаччині в період від завершення Другої світової війни до 1960 р. Серед них важливе місце було відведене проблематиці української та русинської меншини, дослідженням якої займалися М. Гайдош та С. Конечни. Саме це стало міцною основою для плідного співробітництва з науково-дослідними інституці-

ями в Україні. Консультації, взаємні наукові відрядження та спільні проекти організовувалися не лише з приводу проблем власне історичного дослідження, але й задля обговорення певних методологічних аспектів науково-дослідницької роботи.

У 1984 р. директором інституту був призначений Й. Вирост, який обіймав цю посаду до 1990 р. Новий склад керівництва інституту доклав чимало зусиль для поглиблення міждисциплінарного характеру установи та орієнтувався на розширення міжнародного співробітництва. У цей час у дослідницькій роботі та її результатах вже починає даватися ознаки наступ комп'ютерної ери. Так, 21 працівник інституту пройшли навчальні курси оволодіння навичками роботи з комп'ютерною технікою. Це було вельми корисним з огляду на процес впровадження на початку 90-х рр. та подальшої модернізації персональних комп'ютерів для потреб дослідницької та адміністративної роботи працівників інституту.

З 1986 р. інститут виконував теми Державного плану фундаментальних досліджень, пов'язані зі становищем та розвитком угорської та української національної меншини у повоєнний період. Зверталася також увага на дослідження національної самосвідомості населення у національно змішаних районах Словаччини. В рамках вивчення цих проблем у 1987 р. було організовано збір даних репрезентативного соціологічного та соціально-психологічного дослідження. В опитуванні брало участь 2 тис. респондентів з 8 окресів (районів) Словаччини. Дослідницькі групи в цей час продовжували вивчення суспільної свідомості працюючої молоді, а з 1987 р. предметом їх уваги стали тенденції розвитку циганської сім'ї та проблема інтеграції циган у соціальну структуру.

Під тиском складної соціальної ситуації у "циганському питанні" державні органи ініціювали проведення особливих соціологічних, соціальних та психологічних досліджень, до участі в яких було залучено значну частину науково-дослідного потенціалу інституту. Вже з 1985 р. на підставі звернення уряду Словачької Соціалістичної Республіки (ССР) та президії САН було організовано наукове вивчення циганської проблематики. Так, безпосередньо на замовлення Урядової комісії ССР з проблем циганського населення було розпочато реалізацію проекту "Ціннісні орієнтири циганської учнівської молоді у Кошицях". Це ознаменувало перші кроки розробки ще одного актуального і перспективного напрямку науково-дослідної діяльності інституту. При цьому координатором центральної теми Державного плану фундаментальних досліджень, яка передбачала вивчення проблем етнічних меншин, став Сілезький інститут Чехословацької академії наук в Опаві. Саме тоді склалися сприятливі передумови для розширення вже існуючих контактів керівництва Інституту суспільних наук та Сілезького інституту, а також для безпосередньої співпраці дослідницьких груп, яка фактично триває досі.

Суспільно-політичні зміни після листопада 1989 р. сприяли вільному вибору дослідницьких тем. Окрім того, склалися більш сприятливі умови для налагодження тісного міжнародного співробітництва. Разом із тим відбулися зміни у керівництві інституту. Замість Й. Вироста директором став М. Скороденски (1991 р.),

Л. Ловаш (1991-1992 рр.), Ш. Шутай (1992-2004 рр.). З квітня 2004 р. й до сьогодні посаду директора обіймає М. Гайдош. У цей час також розширилися повноваження Вченої ради Інституту. Оцінка діяльності Інституту в структурі САН чітко окреслила тенденцію до підвищення фахового рівня його працівників, що знайшло вираження у збільшенні обсягів публікованої наукової продукції. В 1990 р. Інститут взяв участь у проведенні порівняльного дослідження на тему “Демократизація в Центральній та Східній Європі та її вплив на міжетнічні відносини”, над яким також працювали науковці Австрії, Угорщини, Польщі, Німеччини, Югославії, Словенії.

До січня 1989 р. організаційну структуру інституту складали 4 відділи: з дослідження історії національностей, вивчення національних груп, дослідження молоді та вивчення циганської сім'ї. Але суспільно-політичні зміни кінця 80-х рр. ХХ ст. вплинули на структуру установи. В зв'язку із переходом на так звану грантову систему організації дослідження в структурі залишилося три відділи. На 1991 р. був ліквідований Головний інформаційний центр, а кількість працівників інституту до 1993 р. зменшилась із 46 осіб наполовину. Незважаючи на це, 21 науковий працівник успішно виконали аж три дослідницькі проекти, пов'язані в першу чергу із моделями самоутвердження людини, з проблематикою етнічних меншин в умовах соціальних змін та з розвитком національних меншин Словаччини у новітню добу. Більше того, невід'ємним елементом наукової роботи стало використання нової методики репрезентативного дослідження словацько-угорських відносин та ставлення інтеграції до проблеми національних меншин.

Велике значення в сенсі перспективної діяльності інституту мала угода, укладена з Інститутом соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР в Києві, котра сприяла налагодженню подальших контактів з науковими інституціями в Україні у 90-і рр. ХХ ст. У 1993 р. були підписані договори з Інститутом історії НАНУ в Києві, продовжувалися традиції плідної співпраці з відділом Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ в Ужгороді. Разом із тим Інститут приєднався до реалізації проекту “Історична пам'ять”, який координував Інститут сучасної історії у Парижі, а також налагодив співробітництво з Інститутом сучасної історії Академії наук Чеської республіки в Празі. В той же час відділ соціальної психології взяв участь у розробці проектів, організованих науковцями Великої Британії та Нідерландів. У 1995 р. була підписана нова угода про співпрацю із Сілезьким інститутом в Опаві та Дослідним інститутом Словацького товариства у м. Бекешчаба в Угорщині. В жовтні 1995 р. відбувся міжнародний семінар на тему “Міжетнічні відносини у Словаччині та Україні”, який чітко продемонстрував необхідність підготовки проекту порівняльного дослідження даної проблематики в обох державах.

У 1995 р. розпочалася розробка актуальної дослідницької теми “Пам'ять поколінь як чинник формування нових ідентичностей у процесі трансформації словацького суспільства”. Її виконання здійснювалося порівняно великим міждисциплінарним колективом, а після завершення проекту склад його учасників був розділений на два науково-дослідні відділи – відділ соціальної психології та відділ

історії, які функціонують й сьогодні. В другій половині 90-х рр. інститут вже утвердився як стабільна науково-дослідна установа, орієнтована на міждисциплінарне дослідження національних меншин (в тому числі міжетнічних відносин) та соціально-психологічне дослідження моделей поведінки особистості в складних ситуаціях. Саме в цих напрямках здійснювалися наукові дослідження в інституті у наступні роки. Проте поза увагою науковців не залишилися такі актуальні проблеми суспільства як безробіття, питання етнічної ідентичності, циганська проблематика, соціальна інтеграція та ін.

У 1999 р., на основі звернення міністерства культури Словачької Республіки (СР) та згідно постанови уряду СР № 227 від 1998 р. і Протоколу № 4 засідання міжурядової словацько-української комісії з питань національних меншин, освітніх, культурних та наукових зв'язків, Інститут розпочав роботу над дослідницькою темою “Русини-українці в Словаччині – словаки в Україні”. Партнером Інституту у виконанні проекту став Інститут соціології НАНУ в Києві. Репрезентативне історико-соціологічне дослідження дало досить вагомі результати, які були опубліковані в окремому науковому збірнику. У 2002 р. здійснювалося дослідження характеру та рівня національної самосвідомості русинсько-українського населення у північно-східній Словаччині. Сьогодні співробітництво з науково-дослідними установами в Україні відбувається в рамках розробки проблематики з історії Народної Ради Закарпатської України, Української Народної Ради Пряшівщини, діяльності ОУН-УПА та виконання спільного проекту “Демократичні зміни у Словаччині та Україні у перехідний період”.

У 2003-2005 рр. Інститут став організатором особливо важливого проекту державної програми дослідження й розвитку під назвою “Нації, народи та етнічні групи в процесі трансформації суспільства”. У його реалізації взяли участь працівники двох університетів та восьми наукових установ САН. Дослідники здійснили системний аналіз становища словацької нації та інших національностей, що проживають у Словаччині, вказали джерела можливої соціальної напруги та конфліктів, запропонували альтернативні шляхи їх вирішення. Частина результатів різнопланового дослідження, об'ємні довідкові матеріали та низка експертних висновків були опубліковані у багатьох монографіях.

Велику увагу керівництво інституту приділяло видавничій справі. Вже у 1979 р. вийшли перші два номери бюлетеню “Науковий вісник Інституту суспільних наук САН”, який видавався до 1990 р. Це створило сприятливі умови для публікування результатів досліджень і фахових статей працівників Інституту. Але поступово в збірнику стали видаватися наукові праці авторів з інших установ, серед яких переважали викладачі вищої школи. У 1980-х рр. в Інституті також виходили друком збірники наукових конференцій та публікації, тематика яких була пов'язана з проблемами розвитку угорської та української меншини.

Найбільшим досягненням у видавничій сфері було започаткування у 1998 р. незалежного інтернет-журналу “Людина і суспільство” (www.saske/cas), який швидко набув дійсно міжнародного характеру як за складом редакційної колегії, так і за авторством опублікованих

статей. Новий закон про вищу школу дещо змінив умови здійснення підготовки нових професійних науковців-дослідників, проте Інститут залишається установою, яка має ліцензію на підготовку фахівців за спеціальністю “соціальна психологія”, а у 2005 р. до неї додалася ще й спеціальність “історія Словаччини”. Підготовка кадрів у цій галузі суспільних наук проводиться у співпраці з факультетом гуманітарних наук університету імені Матея Бела у Банській-Бистриці.

Позитивними тенденціями на сучасному етапі відзначається і сфера міжнародного співробітництва. Тривалий час інститут плідно співпрацює на поприщі наукових досліджень зі своїми давніми партнерами у Чеській Республіці, Угорщині, Україні. Останнім часом особливо розширилися двосторонні зв'язки з Польщею та Канадою. Інтенсивність міжнародних контактів знайшла вираження у збільшенні кількості монографій та наукових статей, опублікованих за кордоном, а також у посиланнях та цитуванні праць працівників інституту, які беруть участь у розробці міжнародних проєктів. Особливо важливим у цьому напрямку є фундаментальний міжнародний проєкт “Європейські дослідження суспільства”, який значною мірою фінансується Європейським Союзом, а координує дослідницьку роботу науковий центр у Норвегії.

(переклад зі словацької Івана Боровця)

В статье характеризуется научно-исследовательская деятельность одного из ведущих центров академической исторической науки в Словацкой республике - Института общественных наук Словацкой академии наук. Прослежен период его кадрового и организационного становления, отражены основные исследовательские проекты и сотрудничество с научными учреждениями других стран.

Ключевые слова: *Институт общественных наук, социально-исторические исследования, национальные меньшинства, международное сотрудничество.*

Отримано: 30.06.2011

УДК 001.8(470+571)(=16)

Олена Борисенюк
(Москва, Російська Федерація)

ІНСТИТУТ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

У статті характеризується робота одного з провідних наукових центрів історії слов'янських народів – Інституту слов'янознавства Російської академії наук – у сфері українознавчих досліджень.

Ключові слова: *Інститут слов'янознавства, наукові дослідження, українознавство, публікації.*

Інститут слов'янознавства Російської академії наук (ІС РАН) – єдина у Російській Федерації установа, що спеціалізується на комплексному вивченні історії, культури, літератури та мов зару-

біжних слов'янських народів. З моменту свого заснування (1947) ІС РАН займався переважно регіоном Центральної й Південно-Східної Європи, набув великий досвід у цій галузі й став провідною славістичною організацією СРСР, а згодом Росії.

У 1990-ті роки дослідницьку галузь розширено за рахунок включення до неї східнослов'янської тематики. Базою для дослідницької роботи в галузі україністики в цій науковій установі став досвід, накопичений при вивченні суміжної проблематики, передусім російської, польської, чеської. Українська проблематика присутня у дослідженнях різних підрозділів інституту, присвячених історичній ролі слов'янського світу в долях Європи, міжнародним відносинам у Центральній і Південно-Східній Європі в 16-20 ст. Значну увагу відведено ролі українських земель у політиці Польсько-Литовської держави і Росії (Л.В. Заборовский. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. – М., 1994; А.А. Хорошкевич. Россия в системе международных отношений середины XVI века. М., 2003; К.А. Кочегаров. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. М., 2008). Україну представлено і в дослідженнях, присвячених міжнаціональним і міжнародним відносинам у країнах регіону в 19-20 ст. (І.В. Михутина. Украинский вопрос в России. Конец XIX - начало XX века. М., 2003; Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством украинской Центральной рады. М., 2007; В.В. Марьина. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945. М., 2003; А.И. Пушкаш. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918-1945 гг. М., 2006).

Український матеріал широко використовується у висвітленні питань етноконфесійної та етнокультурної еволюції слов'янських народів. Широко відомими стали праці Б. Флорі й Л. Заборовського (Б.Н. Флоря. У истоков религиозного раскола славянского мира. СПб., 2004; Польско-литовская интервенция в России и русское общество. М., 2005; Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское Средневековье. М., 2007; Л.В. Заборовский. Католики, православные, униаты: проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х-80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть I: Источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. М., 1998), а також розвідки А. Софронової в галузі історії культури (Три мира Григория Сковороды. М., 2002; Культура сквозь призму поэтики. М., 2006), А. Турилова в галузі східнослов'янської рукописної традиції, зокрема його розробки щодо зв'язків з південнослов'янськими народами 14-16 ст. Також побачили світ кілька великих монографій спеціалістів, які займаються історією славістики (М.А. Робинсон. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение 1917- начало 1930-х годов. М., 2004; Е.П. Аксенова. А.Н. Пыпин о славянстве. М., 2006). У цих працях знайшли відображення проблеми еволюції етнічної самосвідомості й національної ідеології українського і білоруського народів. Розпочато книгодрукування: 2004 видано «Описание Украины» Г. Левассера

де Боплана, 2008 - латинський і німецький тексти, російські переклади з латинської «Записок о Московии» Сигізмунда Герберштейна (упорядник і редактор А.А. Хорошкевич).

На початку 1990-х років з метою розвитку нових наукових напрямів українознавства і білорусознавства в ІС РАН створено спеціальний Центр українознавчих і білорусознавчих досліджень, на базі якого 1998 сформовано Відділ східного слов'янства, що є міждисциплінарним підрозділом, де працюють разом з істориками лінгвісти і культурологи. Його співробітники вивчають етнополітичні і культурні процеси на землях України і Білорусії в 16-20 ст., приділяючи першочергову увагу ролі етнічних, релігійних і культурних факторів у локальних і глобальних процесах минулого. Етнічний еволюції східних слов'ян і виявленню у ній ролі культурного й державно-політичного фактора присвячено цикл «круглих столів», проведених під керівництвом Л. Горизонтова. 2001 відбувся перший із них - «Східні слов'яни у XVII-XVIII ст.: етнічний розвиток і культурна взаємодія», 2002 «Механізми формування української й білоруської націй у російському і загальнослов'янському контексті (дореволюційний період)», 2003 «Державно-політичний фактор у розвитку української і білоруської націй (перша третина ХХ ст.)». Їх матеріали опубліковано 2004 в збірнику «На шляхах становлення української й білоруської націй: фактори, механізми, співвідносини».

Відділ також досліджує проблеми конфесій у контексті політичних, соціальних, економічних процесів, що відбувалися на території українських земель у 16-18 ст. 2006 видано монографію С.С. Лукашовой «Миряне и Церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI в.» (2009 отримала 3-ю Макар'євську премію), присвячену унікальному історичному феномену – руху православних церковних братств на українсько-білоруських землях. У рамках цієї теми працює веб-сайт «Религиозные объединения мирян на украинско-белорусских землях в XVI-XVIII вв.» (www.bractwo.narod.ru).

Проектні розробки відділу включають в себе аналіз взаємовідносин влади і суспільства у 20 ст. Серед них праці М. Клопової про національні рухи східнослов'янського населення Габсбурзької монархії, зокрема події у Східній Галичині, пов'язані з внутрішньою політикою Габсбургів і зовнішньополітичними розрахунками Російської імперії. Практиці національного будівництва в Українській РСР присвячено монографія Є.Ю. Борисенко «Феномен советской украинизации. 1920-1930-е годы» (2006).

Одним із перспективних напрямів українознавчих досліджень визнано регіоналістику. В інституті підготовлено і 2005 видано збірник статей «Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе» про формування регіональних особливостей і кордонів України у 17-20 ст. У рамках цієї теми здійснюється вивчення російсько-української та українсько-польської історико-культурної взаємодії. Аналіз мовної ситуації в тогочасних умовах польсько-української, а згодом і російсько-української двомовності представлено у працях О. Остапчука – спеціаліста з історичної і сучас-

ної соціолінгвістики, а також діалектології українсько-польського порубіжжя. На базі цих досліджень підготовлено посібник для студентів гуманітарних спеціальностей «Читаєм по-українски».

Дослідження української мови і культури в рамках багатосторонніх контактів слов'янських мов і культур проведено в працях Є. Левкієвської «Славянский оберег. Семантика и культура» (М., 2002), «Восточнославянский мифологический текст: семантика, диалектология, прагматика» (М., 2008). Велике місце в її українських дослідженнях займає проект з етнодіалектного дослідження Полісся (разом із Л. Виноградовою), що включає 4-томне видання матеріалів Поліського архіву.

Інститут слов'янознавства веде розробку етнокультурної взаємодії росіян та українців із середини 17 до кінця 20 ст.: процесів формування і розвитку різних систем ідентичності (слов'янської, загальноруської, національної, конфесійної, регіональної) у рамках єдиного державного простору, впливу політики властей в галузі «українського питання» на взаємне етнокультурне сприйняття. У березні 2007 проведено міжнародну конференцію «Українці і росіяни: брати? сусіди? конкуренти? Українці очима росіян, росіяни очима українців. XIV-XXI ст.», за матеріалами якої видано збірник статей «Україна и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии» (М., 2008). Продовженням цієї роботи стала міжнародна конференція «Механізми формування етнокультурної ідентичності: Росія, Україна, Білорусія, Польща» (квітень 2010). Серед тем, що розробляються, – процеси, що супроводжували радянізацію Західної України і Західної Білорусії 1939-1941. У рамках цього проекту у вересні 2009 відбулася міжнародна конференція «Західна Білорусія і Західна Україна у 1939-1941 рр.: люди, події, документи».

З метою об'єднання зусиль учених, які займаються українською і білоруською проблематикою, обміну думками між російськими спеціалістами та їхніми зарубіжними колегами, Інститут розпочав випуск щорічника «Белоруссия и Украина: История и культура» (головний редактор – чл.-кор. РАН Б. Флоря). У виданні публікуються статті з історії, культури, релігії, а також рецензії, історичні джерела, наукова інформація.

При реалізації українознавчих проєктів Інститут Слов'янознавства активно співпрацює з іншими інститутами РАН, навчальними закладами і науковими центрами Москви і Росії загалом, а також з українськими колегами.

(переклад з російської Наталії Ярको)

В статтє характеризується робота одного из вєдущих научных центров истории славянских народов – Института славяноведения Российской академии наук – в сфере украиноведческих исследований.

Ключевые слова: *Институт славяноведения, научные исследования, украиноведение, публикации.*

Отримано: 30.06.2011

УДК 930.2:322.9]:94(477.8)“15”

Андрій Блануца
(Київ)

ТРАНСАКЦІЙНІ УГОДИ ШЛЯХТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДОСТАТУТОВИЙ ПЕРІОД¹

У статті проаналізовано історичні умови функціонування ринку нерухомості у Великому князівстві Литовському. З'ясовано нормативно-правову процедуру продажу-купівлі, обміну майна, кредитних операцій в середовищі шляхетського стану. Подано оригінальні тексти трьох документів шляхетських договорів.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, достатутівий період, ринок нерухомості, угоди, купівля-продаж, обмін, позичка, борг.

Важливе значення в економічному житті шляхти Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), безумовно, посідав ринок нерухомості. Якщо всі поземельні операції із земською нерухомістю регулювалися Литовськими Статутами трьох редакцій (1529, 1566 та 1588 рр.)², то у достатутівий період (до 1529 р.) – окремими великокнязівським наказами й, зокрема, обласними привілеями, наданими тій чи іншій землі ВКЛ. Так, правове регулювання ринку нерухомості на українських землях ВКЛ знайшло відображення в уставній земській грамоті Київській землі (1507 р. та 1529 р.), натомість жодних правових положень щодо цього сегменту економіки не міститься в аналогічній грамоті Волинській землі (1501 р. та 1509 р.)³. Хоча не в усіх обласних привілеях землям ВКЛ включено положення про земельний ринок, проте не варто трактувати це як відсутність таких взагалі. Вірогідно, що указані питання через лаконічність загальноземських привілеїв не були на той час до них внесені. Поза тим, чисельні документи, що виходили з канцелярії ВКЛ й підписувалися власноручно великим князем, дають підстави говорити про усталені норми, які передбачали здійснення операцій з нерухомістю. Документально такі угоди оформлялися за усталеними правилами тогочасного діловодства (з часом виробився й стандартний формуляр транзакційних угод купівлі-продажу, застави, дарування, оренди й обміну). У даному дослідженні на основі відповідних документів з'ясуємо основні принципи функціонування ринку нерухомості у ВКЛ. Для цього проаналізуємо основні принципи оформлення транзакційних угод на прикладі оригінальних документів, віднайдених в Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві⁴.

Яскравим прикладом, що дає можливість визначити ключові положення здійснення заставних угод, може слугувати договір застави від 10 липня 1491 р., за яким дорогичинський шляхтич Койця Ярославич Строчевич заклав дорогичинському старості

пану Якубу Довойновичу свої матності у сумі 545 злотих і 10 грошів широких. Об'єктом застави послужити володіння К. Строчевича: двір Липа з підданими (людьми, боярами, челяддю) та його господарством, а також частину у Дідковичах (10 людей з данинами і доходами) та Кожі (з людьми і пашнями). Цей договір можна кваліфікувати як застава з триманням маєтностей. Дорогичинський староста за договором мав право користуватися указаними маєтностями К. Строчевича до часу (не означеного у договорі) повернення боргу останнім. Договір набував статусу юридичного документу за умови, коли він укладався за наявності свідків та закріплювався печатками транзакційних сторін, а також когось із свідків. Так, К. Строчевич свідками укладення заставної угоди обрав дорогичинських шляхтичів, а також міщан, бурмиистра польського й писаря руського (як бачимо, важливо було заручитися свідченнями представників різних релігійних конфесій). А сам договір закріплювався печаткою позичальника та одного із шляхтичів – Станіслава Колимонтовича. У дотаційній частині документу важливо було указати місце та дату здійснення транзакції⁵.

Чільне місце з-поміж операцій з нерухомістю займали договори обміну. Обмін маєтностями часто для шляхти ВКЛ був чи не єдиним найоптимальнішим способом вирішення проблем земельного ринку. Так, землевласники на обопільних договірних засадах вирішували важливе питання (кожен окремий випадок мав свою специфіку)⁶ отримання у власність тієї чи іншої маєтності у безготівковий спосіб.

У 1508 р. відповідну угоду обміну маєтностями уклали шляхтич Івашко Сенькович Русинович та пан Лев Боговитинович⁷. Згідно з договором обміну, І. Русинович обмінював свій маєток Сомин у Володимирському повіті, а також фільварок Хмільник і двір у Володимирі на володіння Л. Боговитиновича; маєток Берестечко у Луцькому повіті, а також Ляшки у Перемишльському повіті (існував до 1566 р., після чого внаслідок адміністративної реформи у ВКЛ 1564-1566 рр. ввійшов до складу Луцького повіту) і фільварок у Луцьку на Гнідаві⁸. У документі зазначено, що свої маєтності Л. Боговитинович отримав у винагороду за службу великому князю литовському Олександрю Ягеллончику, й тому в угоді вони класифікуються як вислужені. У диспозиційній частині договору, що важливо, внесена санкція про зобов'язання І. Русиновича, його родини та всіх близьких до нього дотримуватись умов договору, а у разі його порушення – фіксувалася сума заруки. Так, вона визначалася відповідно на великого князя – 1000 кіп грошів, на місто Володимир – 100 кіп грошів, на пана Л. Боговитиновича – 500 кіп грошів⁹.

Специфікою даної мінової угоди було те, що Л. Боговитинович доплачував за маєтності І. Русиновича певну суму – 20 кіп грошів. У договорі також визначалося на що припадала компенсація: 10 кіп грошів – на поминання батьків Л. Боговитиновича у церкві, а інші 10 кіп – сплата десятини на користь тієї ж церкви (у документі не вказано саме якої). Оформлення транзакції відбувалося у присутності „людей добрих”, у даному випадку якими були пан Матвій Миткевич Скуйбіда Угриновський, а також пани Федко й Томко Яловичі.

Не менш важливою процедурою у укладенні мінового договору було заучення володимирського владики Васіяна, у присутнос-

ті якого відбувалося закріплення угоди печатками І. Русиновича та Л. Боговитиновича. Окрім владики правомочність міни свідчили також шановані у повіті шляхтичі – володимирський намісник князя Андрія Олександровича Сангушка пан Богуш, а також володимирський вїйт пан Федко Єлович і шляхтич Сирота Бобицький. У дотаційній частині документу указано точну дату й місце укладення договору – у Володимирі 15 травня 1508 р. (індикт 12)¹⁰.

Десять років по тому (1517 р.) обмінняні маєтності у І. Русиновича уже син Л. Боговитиновича Богдан Боговитинович¹, успадкувавши їх від свого батька, продав князю Василю Михайловичу Сангушковичу Коширському за 250 кіп грошів¹². Саме указаний договір купівлі-продажу є класичною угодою даного типу трансакційних угод достатутного періоду. У диспозиційній частині договору чітко визначався об'єкт купівлі-продажу із зазначенням відомостей про історію його попереднього набуття („кѡторое имѣне ѡт(е)ць мой выменил ѡ пана Русина за ѡтчизнѣ н(а)шу за Берестечко а за Лашки | с подворьемъ, што ѡ Володимери оу городе, и с фолварьком на передмѣстѣ Володимерскомъ и со всимъ с тым, как ѡт(е)ць мой ѡт предка | н(а)щ(о)го пана Рѣсина мал и как на после ѡтца своего то держал”). У цій же частині угоди також перераховувалися й об'єкти господарського комплексу, що для даного періоду не є обов'язковою протокольною формою документу (масової практики вона набуває після прийняття Литовського статуту 1529 р.). Санкційна складова договору виражена гарантією Б. Боговитиновича, надана кн. В. Сангушку, наступним чином: „А вжѡ чрез тоє я самъ ани жѡна моя, ани дѣти, ани ближнии мои не мают са в тоє имѣне вступати | и кѡ своємѡ лѣпшомѡ и вжиточномѡ обернути, як сам (кн. В. Сангушко – А.Б.) налєпей разумѣючи”. Що важливо, у договорі не передбачена виплата заруки за порушення дотримання умов купівлі-продажу. Як і в інших типах трансакційних договорів даний контракт набував правочинності за умов його засвідчення поважними свідками. Тому для виконання даної умови Б. Боговитинович запросив „людей добрих” Володимирського повіту: кн. Михайла Івановича Ружинського³, панів Якимом Волчковичом Жасковським, Грицьком Івановичем Янчинським, Тишком Кисілем та Костюком Івановичем Хоболтовським, які скріпили договір Б. Боговитиновича з кн. В. Сангушком своїми печатками. Таку ж процедуру здійснив й сам Б. Боговитинович.

На відміну від розглянутих нами трансакційних договорів, у даній купчій угоді у дотаційній частині документу не вказано місце укладення договору. Проте із контексту документу чітко зрозуміло, що дана операція із нерухомістю була оформлена відповідним договором у м. Володимирі.

Таким чином, правові приписи та формуляр документу трансакційних договорів шляхти ВКЛ у достатутний період отримали устаєну практику принаймні з 70-80-х років XV ст. й до часу введення у дію Литовського статуту 1529 р. їх основні положення діяли на практиці. Очевидно, що вироблені у цей час правові положення й процедури у своїй більшості були кодифіковані Статутом. Дана теза потребує подальшого розвитку, що, на мою думку, є перспективною темою для подальших литuanістичних студій.

Документ 1

AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4783. – K. 1.

6999 (1491) Июля 10, индикт 10. В Дорогичине. Залоговая запись Койцы Ярославича Строчевича старосте дорогинскому Якову Довойновичу на именье Липа и часть в Дедковичах в суме 545 злотых и 10 грошей, занятых у Довойновича, до уплаты долга¹⁵.

Во имѧ Б(о)жѣ станса.

ІА, Коица ІАрославич Строчевича, признаваю сим своим листом, | што ж: позычил есми оу пана ІАкъба Довойновича, оу той час бѣдучом старостою оу | Дорогичинѣ, патисом злотых и сорока злотых и пати злотых и десати гроши широких | по дваю, а ву тых злотых заставил есми пану ІАкубу Довоиновичѣ, старостѣ дороги|цкомѣ, именье свое двор ву Липой з людми зо всѣми и з боары, и с челаду неволною, и з | животиною дворною, и со всѣ тыи, як же сам есми держал, ничоѣ(о) собѣ не ѡставлял, | и теж часть свою оу Дедковичах, десѧт ч(е)л(о)в(е)ков з даню и з ыными доходы так, як сам есми | держал, ничоѣ(о) собѣ не ѡставляючи, и теж часть свою имена на Кожи, котораѧ на ма | придет з людми, с паишею, ничоѣ(о) собѣ не ѡставляючи. А коли ѧ пану ІАкъбѣ Довойновичѣ, | старостѣ дорогицкомѣ, ѡтдам тыи патсот злотых и сорок злотых и пат злотых по | дваю и десѧт гроши широких, тогды тыи имена пан ІАкъб Довоиновичи выише выппи | саньи спустити маѣт мнѣ.

А при том светки бы: Василии Старьи Кость|ка, Гримала Сачкович Воискии, Васко Скирвич, Станислае Колимонтович, бѣр|мистръ ладский, дорогицкий, Матыс Роуски Прадцкии, Пашко Слинчич, Артишко | Радский Забоузский, Шиман Немьинский, Боутко, мѣщанин дорогицкии, Кѣрило, | писар роускии земскии, Патрыш, мѣщанин дорогицкии, а Пашко Цибович, мѣщанин | дорогицкии. И ѧ, Коици ІАрославич, кѣ сеюмо листѣ печат свою приложил. А Стани|слае Колимонтович теж печат свою приложил.

П(и)сан у Дорогичин(е), в лѣт(о) | 6999, м(е)с(я)ца июл(я) 10 д(е)нь, индик(т) 10¹⁶.

А коли боудѣт розезды, Коици под | нас са о своя часть мовити и покладати¹⁷.

Документ 2

AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4782. – K. 1.

7016 (1508) Мая 15, индикт 12. В Володимери. Меновая запись Ивашки Сеньковича Русиновича с паном Ильвом Боговитиновичем имения Сомин в Володимерском повете с фольварком Хмельником и дворцом в Володимери, на именье Берестечко в Луцком повете, Ляшки в Перемышском и на фольварок в Луцке на Гнидаве.

Во имѧ Боже станса.

ІА, Ивашко Сѣнкович Рѣсиновича, признаваю сим моимъ листом, хто на него посмотришь або чѣтчи его ѡслышит, | што ж:

менил есми и с паном Ильвом Б(о)говитиновичом имһньемъ своимъ Сомином ѓ Володимерьском повһте а фолварком своим Хмелником, | который есми кѓпил ѓ Тимошка, мещанина володимерьского, а дворцем, што ѓ Володимери ѓ городѣ, на имһнье его м(и)л(о)сти на Бере|стечко ѓ Лѣцком повһте, а на Лашки ѓ Перемильском повһте, а на фолварок ѓ Лѣцкѣ на Гнидави, которые ж его м(и)л(о)сть выслѣжил на | г(о)с(по)д(а)ри короли Александри подли двора тивѣнова. А менал есми изъ его м(и)л(о)стью вһчно и непорѣшно ѓ тых имһньях, ничего | на себе не оставалючи, какъ са тые имһнья сами ѓ собѣ и мають ѓ своих границах из стародавна. А мнѣ, Ивашкѣ Рѣсиновичѣ, | того имһнья и фолварка не рѣшити ани женѣ моеѣ Марии, ани дѣтем моимъ, ани моимъ щадѣком, ани ближнимъ моим. А если | бых ѣа або жона моя, або дѣти мои, або ближние мои тѣю менѣ рѣшили, тогда ѣа заплачу г(о)с(по)д(а)рю королю тысячу коп гроши, | а городѣ Володимерьскомѣ сто коп грошеѣ, а пану Львѣ Б(о)говитиновичу платсоть коп грошеѣ. А придал ми его м(и)л(о)сть к тым | имһньем двадцать коп грошеѣ, а што есми придал, а ц(е)ркви Божей великомѣ стѣдиатинѣ и сполк своими кѣ весинным | абы с того родитѣли наши поминаных, а пану Львѣ Б(о)говитиновичу тѣю десатинѣ ц(е)ркви Божи давати ани его м(и)л(о)сть от ц(е)ркви | не отнимати. Коли есмо тѣю менѣ чинили, тогда при том были люде добрые: пан Матьфеѣ Миткевич | Скѣйбеѣда Угриновский, пан Федко а пан Томько Словичи. А записали са есмо были перво перед ними на листы папһрныѣ. | И мы, пришедше с тыми листы папһрными перед г(о)с(по)д(и)на отца вл(а)д(ы)кѣ володимерьского Васѣлана, и били есмо его м(и)л(о)сти | чолом, абыхмо са записали перед его м(и)л(о)стью менныѣ листы. И его м(и)л(о)сть нам то вчинил на наше чоломбтьѣ, | и казал его м(и)л(о)сть как са записати. И мы записали са перед ихъ м(и)л(о)стью под тыми ж винами, верхѣ писаньыми. |

А при том были люде добрые: пан Богѣшь, намһстник володимерьский кн(я)зѣ Андрѣна Александровича, а пан Сирота | Бобицький, пан Федко, воить володимерьский. И просили есмо г(о)с(по)д(и)на его м(и)л(о)сти вл(а)д(ы)ки печати. И его м(и)л(о)сть на на|ше чоломбтьѣ вчинил и печать свою привһсил к семѣ нашемѣ листѣ длѣ лпшѣѣ твердости. А ѣа, Ивашко, | свою есми печат привһсил к семѣ моемѣ листѣ¹⁸.

П(и)сан ѓ Володимери, м(е)с(я)ца мая 15 дѣн, | в лһт(о) 7016 индикт 12¹⁹.

Документ 3

AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4791. – K. 1.

7025 (1517). Июля 1. Продажная запись Богдана Илвовича Боговитиновича князю Василью Михайловичу Санкгушковичу Коширскому на именье Сомин за 450 коп грошей

А, Богдан Илвович Боговитиновича, визнаваю сим моим листомъ, хто на нег(о) посмотрить або чтучи его всльшимъ, н(и)нешнимъ и на потомъ | будѣчимъ, кому бѣдетъ потреб того вһдати.

Продал єсми имѣне свое отчизное на има Сошин кн(я)зю Василю Михайловичу | Сєнкнушковича Ковелскому, которе имѣне от(е)ць мой выменил ѓ пана Русина за отчизнѣ н(а)шу за Берестечко а за Лашки | с подворьемъ, што ѓ Володимери оу городе, и с фолварьком на передмѣсти Володимерскомѣ и со всимъ с тым, как от(е)ць мой от предка | н(а)ш(о)го пана Рѣсина мал и как на после отца своего то держал, за полшетаста коп грошей литовское мониты его м(и)л(о)сти самоѣ и его | м(и)л(о)сти кнє(ги)ни, и их м(и)л(о)сти дѣтєм, и на потом будучимъ ихъ щадком. Маєть кна(зь) его м(и)л(о)стиѣ тоє имѣне держати со всимъ с тымъ, | как сѣ тоє имѣне здавна само в собѣ сѣ маєть за предков н(а)шихъ держана и за отца моего и за мени самого с полми и съ сєножатми, | з боры, и зъ дубровами, з озєры, и зъ реками, и ставы, и з млыны, и з бобровыми гоны, и звериными ловы, и со всими | посполитыми ловищи. А вжѣ чрез тоє нѣ самъ ани жѣна моя, ани дѣти, ани ближнии мои нѣ мают сѣ в тоє имѣне вступати | и кѣ своеѣмъ лѣпшомѣ и вжиточномѣ ѡбєрнути, как сам налєтєй розумѣючи.

А при томъ были люди добрыє: кн(я)зѣ Михайло | Иванович Ружинский а пан Гѣким Волчкович Жасковский, а пан Грицкѣ Иванович Гѣнчинский, а пан Тишкѣ Кисиль, | а пан Костюшко Иванович Хоболтовский.

А просил єсми тыхъ выше писаныхъ людєй добрыхъ, абы их м(и)л(о)сть печати свои | приложили к сємѣ моеѣмъ листу. И их м(и)л(о)сть на мою прозбѣ то вчинили и печати свои приложили к сємѣ моеѣмъ листу. | А длѣ лѣпшое твердости нѣ самъ печать свою приложиль к сємѣ моеѣмъ листу²⁰.

П(и)санъ в лѣто сємъ тисѣщъ двадцѣть пѣтоє, | м(е)с(я)ца июла 1 д(е)нѣ, индикта ѡсмоѣ.

Примітки:

1. Дослідження підготовлене у рамках наукового проекту „Джерела до історії еліти Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XVI ст. у польських архівосховищах” (спільно з Дмитром Ващуком), підтриманого Інститутом інтердисциплінарних досліджень IBI „Artes Liberales” Варшавського університету.
2. Див., зокрема, особливості правового регулювання шляхетського ринку нерухомості: Блануца А. Правові основи шляхетського землеводіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. / А. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 129–138; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. / А. Блануца. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – 248 с.
3. Ващук Д.В. Обласні привілеї Київщина та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) / Д.В. Ващук // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С. 90-101.
4. Це документи з фонду „Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska)” // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD).
5. Див. у додатку документ №1 // AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4783. – К. 1.
6. Див., наприклад, AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4800. – К. 1; Sygn. 4802. – К. 1; Sygn. 4805. – К. 1; Sygn. 4806. – К. 1.

7. Про Льва Боговितिновича детальну інформацію можна почерпнути зі статті В. Собчука. Див.: Собчук В. Боговितिновичі: генеалогія і маєтки / В. Собчук // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. I. – С. 498-537.
8. Див. у додатку документ №2 // AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4782. – К. 1.
9. Детально про функціонування інституту заруки у Великому князівстві Литовському див.: Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII w. / Kulisiewicz W. // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – Т. XXXVII. – З. 2. – С. 123-137; Kulisiewicz W. Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV-XVII wieku. / Kulisiewicz W. – Warszawa, 1993. – 192 s; Steponavičienė L. Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) / ; Steponavičienė L. // Lietuvos istorijos studijos. – 2002. – Т. 10. – Р. 9-21; Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). / А. Блануца. – К., 2005. – С. 10-22; Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. – К.: Пульсари, 2007. – С. 29-32.
10. AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4782. – К. 1.
11. Про Богдана Львовича Боговितिновича детальну інформацію можна почерпнути зі статті В. Собчука. Див.: Собчук В. Боговितिновичі: генеалогія і маєтки / В. Собчук // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. I. – С. 498-537.
12. Див. у додатку документ №3 // AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Dz. X. – Sygn. 4791. – К. 1.
13. Про кн. Михайла Івановича Ружинського певну інформацію можна почерпнути зі статті І. Новицького (див.: Новицкий И.П. Князья Ружинские / И. П. Новицкий // Киевская старина. – 1882. – №2. – С. 64 та І. Ворончук. (див.: Ворончук І. Родовід князів Ружинських: відоме і невідоме (доповнення і уточнення за матеріалами гродських і земських актів Волині XVI – початку XVII ст.) / І. Ворончук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2004. – С. 15-18).
14. Публікація документів здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В. Німчуком „Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції” (К., 1995) із деякими змінами.
15. Заголовки документів подаються за описом фонду.
16. Має бути індикт 9.
17. Збереглася одна з двох печаток.
18. Збереглася печатки Боговितिновича та Русиновича.
19. Має бути індикт 11.
20. Збереглася одна із шести печаток.

В статтє проанализированы исторические условия функционирования рынка недвижимости в Великом княжестве Литовском. Выяснена нормативно-правовая процедура продажи-покупки, обмена имуществва, кредитных операций в среде шляхетского сословия. Поданы оригинальные тексты трех документов шляхетских договоров.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, передстатутный период, рынок недвижимости, соглашения, покупка-продажа, обмен, заем, долг.*

Отримано: 7.09.2011

о. Юрій Мицук
(Київ)

О ДВУХ НЕМЕЦКИХ «ЛЕТУЧИХ ЛИСТКАХ» XVII В.

У статті окреслено історію виникнення праобразу сучасних газет – «летучих листків», здійснено науковий критичний аналіз двох таких джерел, в яких міститься інформація про Хотинську війну 1621 р. та Зборівську битву 1649 р. Подано перекладений на сучасну російську мову оригінальний текст вказаних джерел.

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, реляція, Хотинська війна, Зборівська битва.

Изобретение книгопечатания Иоганном Гутенбергом в середине XV в. привело к появлению так называемых «летучих листов» («ведомости», «куранты» и др.). Эти издания, получившие широкое распространение в Германии, Голландии, Италии, Польше, Франции и ряде других европейских стран, стали прообразом современной периодической печати, и потому интерес к ним не ослабевает. В ходе исследования различных проблем, связанных с историей книгопечатания в XV-XVII вв., советские ученые уделяют также большое внимание вопросам историко-ведческого анализа «летучих листов»¹. Однако многие памятники такого рода не изучены в должной степени, а часть из них вообще не введена в научный оборот. Это относится и к двум «летучим листкам», выявленным нами в хранилищах СССР и ПНР.

Первый из них («Краткая реляция...») был издан аугсбургским типографом Андреасом Апергером в 1621 г.² Он представляет собой «дневник», составленный польским шляхтичем-католиком, в котором описывались события Хотинской войны. Собственно, сам дневник повествовал о событиях 1-9 сентября 1621 г., а дальнейшее изложение (с 10 по 24 сентября) велось на основе «достоверных известий»: письма, отправленного из польского лагеря под Хотином в Варшаву 10 сентября; письма Сигизмунда III к К. Ходкевичу, написанного в начале сентября; «почты» из Варшавы от 11 сентября; свидетельств шляхтича Еровского. Все эти известия были переведены «с польского на немецкий язык» и присланы в Аугсбург, по всей вероятности, из Кракова³.

В 1622 г. вышло в свет второе, расширенное издание памятника. Сюда вошли также сведения о заключении польско-турецкого мирного договора 1621 г., о ходе военных действий в Прибалтике. Кроме того, памятник был издан совместно с печатным описанием похода французского короля Людовика XIII против гугенотов в 1620-1621 гг., а также описанием боев периода «Тридцатилетней войны, имевших место в Моравии, Австрии, Верхнем и Нижнем Пфальце и других местах»⁴.

Наибольший интерес вызывают сведения памятника о Хотинской войне 1621 г., в ходе которой войска Речи Посполитой, состоящие из поляков, украинцев, белорусов, литовцев, а также не-

мцев, венгров, молдаван, сумели успешно отразить натиск турецко-татарских агрессоров. Особенно важными являются данные «летучего листка» о неудачных попытках султана Османа II поджечь лагерь войск Речи Посполитой при помощи подосланных агентов; свидетельства о действиях немецких наемников на польской службе, которых под Хотином было, как известно, пять полков; известия о сборе войск королем Сигизмундом III и некоторые другие. Следует отметить, что описание событий в памятнике является зачастую беглым, явно завышенными выглядят цифровые данные о потерях обеих воюющих сторон, особенно султанских войск.

Второй немецкий «летучий листок» («Подробная и достоверная реляция»)⁵ содержит в себе одно из наиболее ранних печатных описаний Зборовской битвы, которая произошла в августе 1649 г. между казацко-крестьянским войском Богдана Хмельницкого и союзными ему татарами, с одной стороны, и войсками Речи Посполитой – с другой. Вначале, на основании письма из Кракова от 10 сентября 1649 г., излагается ход битвы, а затем приводятся четыре документа: 1) письмо хана Ислам-Гирея к польскому королю Яну Казимиру от 16.VIII 1649 г.; 2) ответное послание Яна Казимира от того же числа; 3) письмо Б. Хмельницкого к Яну Казимиру от 17. VIII 1649 г.; 4) сокращенное изложение условий польско-татарского мирного соглашения, заключенного под Зборовом 19 VIII 1649 г.

Следует отметить, что из-за дефекта сохранилась лишь заключительная часть письма Ислам-Гирея к королю, не доведено до конца описание битвы. Все эти четыре документа достаточно хорошо известны, так как они были в свое время опубликованы⁶. Что же касается «письма из Кракова», то оно восходит к реляциям королевского секретаря Анджея Мясковского, распространявшимся в многочисленных списках и переработках, известным и в немецких печатных переводах.

Наиболее близким к тексту «письма из Кракова» является одна из переработок послания Мясковского от 15.VIII 1649 г., опубликованная в «Памятниках, изданных киевской комиссией для разбора древних актов» (далее – ПКК) под названием «Письмо неизвестного»⁸. Отдельные сведения совпадают с некоторыми другими источниками, повествующими о Зборовской битве (официальная реляция о Зборовской битве, одним из источников которой были, кстати, послания Мясковского; польский летописец середины XVII в.)⁹. Некоторые данные не находят аналогий с другими источниками. Это относится к данным о численности воевод, взятых казаками и татарами; к известию о том, что сигнал к нападению на коронное войско был подан православным священником; к сообщениям о действиях немецких наемников.

Следует отметить, что данная брошюра, несмотря на все заверения автора в правдивости ее свидетельств, содержит изложение событий, близкое к официальной реляции. Последняя в пропагандистских целях сознательно искажала правду, пыталась представить поражение под Зборовом как победу королевского войска. Вследствие этого в «летучем листке» преуменьшались данные о потерях войск Речи Посполитой, почти ничего не гово-

рилось о действиях крестьянско-казацкой армий и т. д. Вместе с тем автор не мог не признать мужества повстанцев, их упорства в битве, не мог скрыть удивления при измене татарской орды, которая в решающий момент прекратила сражение.

Таким образом, в обоих немецких «летучих листках» содержится ряд оригинальных сведений, проливающих свет на освободительную борьбу славянских народов против турецко-татарской агрессии в период Хотинской войны, Освободительную войну украинского народа против магнатско-шляхетской Речи Посполитой, действия немецких воинских континентов на службе польского короля. Кроме того, обе брошюры представляют собой ценный памятник славяно-германских связей, дающий возможность судить о характере той печатной литературы, на основе которой у немецкой общественности формировались представления о событиях, происходивших в Восточной Европе.

Значение обоих «летучих листков» как исторических и источников, и памятников немецкой историографии обусловило необходимость их публикации в приложении к настоящей статье.

Примечания:

1. См.: Гольдберг А. А. История России в иностранных изданиях XVI-XVII веков / А.А. Гольдберг // История СССР. – 1982. – № 2. – С. 103-117.
2. См.: Kurtze Relation... Аугсбург, 1621 (4°). Известно лишь четыре экземпляра брошюры, находящихся в различных архивах и библиотеках ПНР, в частности в музее Чарторыйских (Краков): Отдел старопечатных изданий (далее – ОСИ), № 12148 I; в библиотеке Вроцлавского университета, ОСИ, № 536288 adl. Микрофильм данной брошюры находится под номером 26634 в отделе микрофильмов (далее – ОМ) Национальной библиотеки в Варшаве. См. также: Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczace XVI-XVIII wieku. Bibliografie, t. 1 (1514-1661). Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1977, N344.
3. См.: Мыцьк Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) / Ю.А. Мыцьк // Немецкие и австрийские источники. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – С. 38-39.
4. Единственный экземпляр данной брошюры хранится в библиотеке Вроцлавского университета (ОСИ, № 536285 adl.). Его микрофильм находится в Национальной библиотеке (Варшава). ОМ, № 45901. См.: Завадский К. Указ. соч., № 358.
5. См.: Библиотека АН УССР (Львов). ОСИ, № П 11594 / «Ausführlicher und wahrhaftiger Bericht...» 1649 (4°).
6. Этот единственный экземпляр брошюры является дефектным, так как в нем отсутствует один лист (с. 7-8).
7. См.: Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К. : Наук. думка, 1965. – № 106-107; ПКК, т. 1, отд. 3, 2-е изд., К., 1898, № 90-91, 43; Документы Богдана Хмельницкого. 1648-1657 гг. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – № 67.
8. См.: Мыцьк Ю.А. Малоизвестный немецкий источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Ю.А. Мыцьк // Исследования по истории русско-германских отношений. – Днепропетровск : ДГУ, 1978. – С. 155-164.
9. См.: ПКК, т. 1, отд. а, 2-е изд., № 88.
10. Там же, № 1; Документы..., № 111.

КРАТКАЯ РЕЛЯЦИЯ И ДОСТОВЕРНЫЙ РАССКАЗ

О том, что происходило изо дня в день с 1 сентября до 24 ноября 1621 года в польской экспедиции против злейшего врага христиан; направленная шведскому королю...¹ Напечатано в Аугсбурге в 1622 году.

КРАТКАЯ РЕЛЯЦИЯ

Первого сентября турецкий султан начал сражение, обрушившись на нас с невообразимой мощью. Некоторые свои части он послал вперед, чтобы они внезапно напали на нас. В этот день по нам вели огонь из больших орудий 1200 пушкарей, но особенного вреда нашим людям или лагерю не причинили. К тому же наш полевой лагерь расположен в надежном месте, так что неприятель мог напасть на него лишь с одной стороны, да и то, не более чем тремя тысячами человек одновременно. К северу от нас протекала большая река, называемая Днестром. С этой же стороны стояла высокая и большая гора. К востоку от лагеря стоял мощный замок Хотин и высились неприступные утесы. К западу от лагеря находился глубокий ров.

2 сентября турецкий султан отправил к нашему генералу кое-кого из валашской знати для того, чтобы они засвидетельствовали ему свое почтение. Но тайно султан приказал им поджечь при удобном случае лагерь в нескольких местах. После того как эти дворяне прибыли в наш лагерь и передали генералу свое приветствие, наш командующий допросил с пристрастием одного из них. Последний выдал замыслы своих сообщников, которые также были подвергнуты пыткам и все сознались в своих намерениях. Этих дворян тайно обезглавили, причем не узнали о казни не только турки, но даже поляки, находившиеся в лагере. В тот же день генерал приказал изменить место лагеря и туда, где ранее был редкий лес, приказал снести щепки, старые вещи, разрушенные солдатские хижины – словом все ненужное, что могло легко загореться. Из этого сделали кучи, подожгли их, и они сильно горели. Турецкий султан увидел свет и пламя в различных местах, и ему посоветовали нанести удар, как было условлено с валахами. Султан направил все свои войска в полном порядке на якобы зажженный лагерь. Тут г. генерал понял, что представляется удобный случай, который нельзя упускать. Он послал значительное число казаков и джур, к которым придал и немецкую пехоту, против врага, ошибочно полагавшего, будто успех на его стороне. Здесь произошло жестокое столкновение, что ощутили на себе обе стороны. Наши потери убитыми 4000 человек, а турки – 60000 человек³.

3 сентября турецкий султан приказал своим пашам приложить все усилия к тому, чтобы захватить в этот день лагерь запорожских казаков. Это посоветовали сделать султану два перебежавших валаха. При этом султан добавил, что желает в этот день пообедать в завоеванном лагере. Вскоре после этого несколько тысяч турок и татар были снаряжены и полностью подготовлены,

каковые и совершили нападение первыми. Наши мужественно выстояли и погнали неприятеля назад. Тогда он выставил еще большие силы и обе стороны сражались долго и упорно. Наши сделали вылазку из лагеря и отбили у неприятеля несколько орудий, у других разломали и изрубили колеса, повозки, у иных – пушки заклепали или сделали бесполезными // с. 5. Также дали быстро знать г. Генералу о том, в какой опасности находились наши войска, и он приказал спешно послать помощь. Они вместе с подкреплением сумели сдержать силу и мощь турок и татар.

4 сентября, в воскресенье, неприятель предпринял третье нападение на лагерь казаков, такое же мощное, как и предыдущие. Когда казаки поняли, что им трудно будет сдержать натиск неприятеля, они отступили из своего лагеря с тем, чтобы соединиться с другими частями, находившимися в пяти милях пути⁴, в лагере генерала. Последние построились в боевой порядок, распределили подмогу среди своих хоругвей и начали мощно продвигаться к турецкому и татарскому лагерю. В ходе этого сражения неприятелю были нанесены удары и он был отеснен, хотя битва еще продолжалась. В числе казаков было 360 литовских казаков⁵, которых на помощь запорожцам прислал генерал. Эти литовские казаки служили его императорскому величеству в Австрии и Богемии против мятежников. По своему обычаю они ударили во фланг и убили немало турок. За литовскими казаками последовали верхненемецкие драгуны, которые, когда дело дошло до боя, стойко и мужественно прикрывали казаков. В этих полках были и люди, добровольно пошедшие в бой: кучера, обозники, форейторы, повара, слуги. Они преследовали неприятеля целую милю вплоть до лагеря, откуда увели несколько больших орудий, забрали шатры, некоторые же (шатры) подожгли. В этой битве погибло свыше 100000 турок. Сам великий турок, или султан, покинул лагерь, спасаясь бегством, и потерял при этом свой тюрбан. Последний был найден джурами, которые принесли его г. генералу. С нашей стороны в тот день // с. 6 погибло 14000 человек (3000 немцев, 6000 казаков и 5000 джур).

5 и 6 сентября было воскресенье и понедельник перед рождеством нашей богородицы, повелительницы неба и земли. Ничего не предпринималось.

7 сентября, в день накануне упомянутого праздника рождества Марии, турки разделили свои войска на две части. Одна часть двинулась против казаков, сильно и часто стреляя из больших орудий. Некоторый ущерб от огня понесли и наши. Казаки в этот день не стреляли из некоторых орудий. Они ожидали удобного случая и вечерней темноты, чтобы напасть на неприятеля, отнять у него орудия и причинить ему ущерб. Но как только турки учуяли, чем пахнет, они за несколько часов до наступления темноты оттащили орудия назад, в защищенное место.

Другая часть турок двинулась по дороге к лагерю, который г. генерал литовский охранял с гарнизоном. Генерал тотчас отдал солдатам приказ встретить неприятеля. Сражение было ужасным и тяжелым, наши сражались, смешиваясь с турками. Тут и там

можно было увидеть целые горы трупов, как на бойне. Но когда турки потеснили наших, битва разгорелась еще больше в угоду кровавому Марсу. Шла невообразимая резня и побоище, в котором обе стороны понесли немалый ущерб. В этой битве героически погиб благородный г. Сенявский. Прочих знатных господ, павших в битве, невозможно перечислить в этом послании.

8 сентября. Турки, стремясь разделить наше войско и тем самым ослабить его, отправили несколько тысяч татар // с. 7 чтобы они опустошили огнем и мечем Подольскую Русь. Эти татары доходили до самого Львова, но г. генерал не мог этого предотвратить, не мог и отправить против них своих людей, не мог ослабить свои силы, на что рассчитывали турки. Г. генерал сказал тогда, что лучше пусть пострадает небольшая часть королевства, чем будет поставлена под угрозу вся Речь Посполитая. Поэтому он держал всех своих людей в лагере, и никто даже не пытался уговорить его послать часть войск против татар. Спустя же некоторое время благородный г. Замоиский, киевский воевода, остановился со своими людьми над Днестром и там случайно встретился с упомянутыми татарами. Многие из татар были убиты, у них забрали ясырь и все награбленное. Наши надежды на милосердие божье оправдались: варварский неприятель оставил свое высокомерие, когда понял, что татары, располагавшиеся у Днестра, прекратили нападения, грабежи и поджоги на Подолье, опасаясь наших войск.

9 сентября. Во вторник, после рождества нашей богородицы, турок решил испробовать всю свою мощь и несколько раз штурмовал лагерь. Все наши единогласно решили дать войскам в борьбе с врагом полную свободу действий. Потом, положившись во всем на бога, мужественные, стойкие герои выступили. И они не обманулись в своих надеждах на бога, который вознаградил их удачей и победой. Они так рыцарски показали себя в сражении, что вражеская кровь текла ручьями по всему большому полю. Сам турецкий султан, ужаснувшись своему несчастью, бежал на 5 миль от лагеря.

10 сентября из лагеря было отправлено письмо в Варшаву следующего содержания: «Турецкое войско разбито в генеральном сражении почти полностью. Хотя турецкий султан находился при этом собственной персоной, ему не посчастливилось. Считают, что он с немногими людьми бежал в Семиградье». В ответ е. к. в. сам написал генералу, что желает вскоре сам с отборными польскими войсками прийти в лагерь и счастливо вступить в неприятельскую страну. Об этом письме из Варшавы мы в Кракове узнали вчера.

11 сентября прибыла почта из Варшавы, и стало известно, что шведы с 12 большими судами прибыли в Лифляндию и осадили Ригу, главный город в этой стране, и несколько раз ее штурмовали. Здесь шведы потеряли два своих больших корабля, на которых находились солдаты с тяжелыми орудиями. Другой корабль из-за шторма был сильно поврежден. С другой стороны гарнизон крепости Диаменцо совершил вылазку, захватил корабль. Из-за этого шведы разозлились и начали штурм крепостных ворот. Они произвели 100 залпов из мортир по крепости. Гарнизон же набил мешки волосом и льном, укрылся за ними, и ядра не могли ему вредить.

12 сентября английский король послал на помощь нашему королю против турок 2000 человек. Из дружеских чувств к польскому королю он изволил содержать за свой счет этих солдат до декабря.

13 сентября закончился сейм в Варшаве. В знак благодарности богу в костелах пели «Te deum laudamus». На этом сейме постановили следующее:

1) Во всем королевстве необходимо открыто вербовать солдат на войну против турок; 2) Необходимо собрать контрибуции и денежные поборы; 3) Духовное сословие надлежит освободить от поборов на войну; 4) Мещане, стоимость имущества которых превысит 8000 злотых, должны выставить против неприятеля одного рейтара. Те мещане, стоимость имущества которых составляет 4000 злотых, выставляют одного пехотинца; 5) От военного бремени надлежит освободить четыре главных города польских провинций: Краков, Вильно, Львов, Каменец.

14 сентября из Голландии прибыл польский посол г. Еровский, который был туда направлен, чтобы добиться помощи оружием, порохом и прочим для войны против турок. На эти нужды сословия заняли 1200 гульденов, чтобы приобрести упомянутое военное снаряжение.

15 сентября в Литве, Самогитии и Ливонии был проведен смотр войскам, которые должны были отправиться против шведов на помощь Риге. Поэтому упомянутые провинции не хотели в сейме согласиться с тем, чтобы их людей вербовали против турок, так как они должны готовиться к войне против шведов.

16 сентября прусский палатинат, а также этельменский (?), мальборкский и поморский, которые расположены на наибольшем удалении от нашего лагеря против турок, направили своих солдат ко Львову.

17 (сентября) из Великой Польши, Познанщины и Карлица выехали солдаты.

18 (сентября) куявская, брестская, иновроцлавская и добжинская земли отправили свою помощь.

19 сентября сам король со своим двором и войском хотел двинуться против турок как главных врагов отечества, но его задержал бранденбургский курфюрст. Король удовлетворил все представленные им кондиции, после того как курфюрст поклялся королю в верности. И 20 сентября прусский князь оказал королю надлежащие почести.

21 сентября воевода серадзский и велюньского края двинул свои войска против врага.

22 сентября светлейший король Польши Сигизмунд Второй⁶ двинулся в поход и в полной готовности выступил из Варшавы. Е, к, в. вел за собой войска гг. (воевод) мазовецкого, плоцкого, равского, подляшского. Мы надеемся, что он прибудет ко Львову 4 октября, как раз в день св. Франциска.

24 сентября е. к. в. выступил навстречу воеводам киевскому, брацлавскому, вольскому, брестскому, русскому и люблинскому.

24 сентября вслед королю пошло войско воеводы Сандомирского. Достойный бискуп краковский находился в их числе и был назначен защищать границы Польского королевства.

Так как шведы заняли город Ригу, как и всю Лифляндию и Курляндию, и подчинили себе некоторые места за их пределами, наш король 24 ноября заключил мир с турецким султаном⁷, и султан со своим войском отступил на 4 мили. Были подписаны условия мирного договора, которых король должен был постоянно придерживаться в отношениях с Портой. Также в знак уважения к турецкому султану король должен был подарить ему 50 шатров, 20 черных лисиц, зеркало, а Везир-паше – 20000 злотых. Татарскому хану нужно было платить его обычную ежегодную дань. Казаки не должны были причинять турецкому государству ни малейшего ущерба, но равным образом и татары должны были прекратить враждебные нападения на Корону Польскую. Крепость Хотин должна была перейти к волосскому господарю. Обе стороны должны были строго соблюдать условия мира. Дай боже всем этим предприятиям счастливый и желанный исход во имя своей славы и католической религии. Аминь»

Приложение 2

ПОДРОБНАЯ И ДОСТОВЕРНАЯ РЕЛЯЦИЯ

О ходе жестокой и кровавой войны, которую казаки и татары вместе с другими варварскими народами недавно вели против поляков; о том, как эта война, благодаря особенной милости бога, подошла к концу, а благодаря двусторонним переговорам и заключенному мирному трактату, приводящемуся в данном донесении, полностью прекращена, с. 4.

Из Кракова, от 10 сентября 1649 года.

Несомненно, что до сих пор в различных реляциях и ведомостях освещалось положение нашего любимого отечества, и это по-разному излагалось и распространялось. Но ни одна из них не согласуется так с истиной, как эта моя реляция, которая с полным основанием может быть отнесена к числу достовернейших. Итак, истинная картина событий выглядела следующим образом:

15 августа примерно в полдень е. к. в. со своим лагерем продвинулся несколько вперед. Половину своего войска он передислоцировал в безопасное и по большей части окруженное болотами место. В это время некий поп-схизматик в селе, называемом Зборов, ударил во все колокола своей церкви, чем подал условный сигнал о подходе короля неприятелю, который находился в лесу, в полумиле от этого места. Тут же появилось Необычайно большое количество татар (около 100000), которые высыпали в поле и напали с тыла на королевский лагерь // с. 5. Кроме этого большого войска в лесу было скрытно расположено много казаков. Им противостоял у возов отряд рейтар и стража е. к. в. численностью в 30 хоругвей. Они не должны были покидать возы с тем, чтобы в случае опасности укрыться между ними и легко оборониться при помощи мушкетов. Но когда упомянутые рейтары увидели столь огромное варварское войско, которое неистово устремилось на них, то, не придерживаясь порядка, установленного королем,

оставили возы и продвинулись на милоу от них навстречу неприятелю, желая сразиться с последним в чистом поле. Такое же желание было и у пехотинцев, оставивших возы. Неприятель, усмотрев в этом благоприятный случай, напал на них со всей мощью и почти полностью истребил 30 хоругвей. При этом и сам неприятель понес немалые потери, так как наши рейтары в своем последнем бою держались довольно храбро.

В числе видных господ, павших в этом сражении, были и староста стобннцкий; двоюродный брат великого коронного канцлера⁸; староста ужендовский, Жечицкий; Фелициан Тышкевич; Чарнецкий⁹. Были захвачены в плен две хоругви кирасиров. Среди прочих рейтар и пехотинцев полегло почти 600 человек. Оставшимся в живых из числа 30 хоругвей Удалось, благодаря мужественному сопротивлению, отойти назад и занять место среди возов. Неприятель был отогнан от возов без особенных потерь для наших, понеся большие потери. Весьма стойко держалась и наша челядь, стрелявшая из вагенбурга. Г. каштелян сандомирский, Витовский¹⁰; г. брацлавский (староста) Степковский¹¹, подканцлер Великого княжества Литовского¹² руководили в бою у возов своими людьми, рискуя жизнью.

Возов было всего 200, никак не меньше. Они не могли быстро двигаться вперед из-за тяжелого груза и поэтому подали в руки неприятеля. Однако лучшую добычу сумела перехватить из-под носа врага наша челядь.

Пока давали отпор этому нападению, татары и казаки нанесли сильный удар по левому крылу нашей армии, которым командовал коронный канцлер, оборонявшийся со всеми своими силами. Прежде чем неприятель ударил на наше правое крыло, им уже пришло на помощь мощное подкрепление. Польские рейтары и немецкие пехотинцы отразили яростный натиск неприятеля, умертвив при этом их несметное множество. Несмотря ни на что неприятель снова и снова возвращался и, словно безумный, бросался в огонь под град пуль. Удивило нас в высшей степени и необычное поведение татар. В конце битвы, пролив намного больше своей крови, чем нашей, они прекратили нападения на наш лагерь. Во главе нашего войска находился сам король, который, как и другие, подвергал свою жизнь опасности, так как на королевское войско нападало бесчисленное множество татар и казаков. Неприятель сражался недолго» но упорно, пытаясь прорваться в наш лагерь, где ему противостояли главные силы наших лучших мушкетеров. Неприятель безрассудно, невзирая ни на что, рвался к нашему лагерю и подставлял себя под удары, словно мясо, лежащее на прилавке мясника.

Е. к. в. проявил большой героизм. Он сам повел в бой рейтаров, храбро сражался не только на месте генерала, но и просто-го солдата. Героический пример короля воодушевлял всех нас. Правое Крыло нашей армии, которым командовал подольский воевода¹³, не понесло от неприятеля никакого урона. Несмотря на это наша армия всю ночь должна была стоять наготове... //с. 7.

Примечания:

1. Имеется в виду Сигизмунд III из шведской династия Ваза, польский король в 1587-1632 гг. Долгое время он претендовал на шведский престол.
2. Командующий войсками Речи Посполитой под Хотином, польный гетман литовский Карл Ходкевич.
3. Здесь и далее, при описании боя 4 сентября 1621 г., потери турецкой армий сильно преувеличены.
4. Расстояние указано явно ошибочно. Оно никак не могло превышать 2-3 км.
5. Имеются в виду лисовчики, действительно воевавшие в габсбургских войсках в начальный период Тридцатилетней войны против повстанцев в Чехии и Моравии.
6. Ошибка. Следует: «Сигизмунд Третий».
7. Мир с дипломатами турецкого султана Османа II был заключен 9.XI.1621.
8. Балдуйн граф на Тенчине Оссолинский, племянник по брату канцлера Е. Оссолинского.
9. Станислав Чарнецкий, обозный, один из братьев Стефана Чарнецкого, будущего коронного региментаря.
10. Станислав Витовский, который был также каштеляном люблинским, кньшинским и зволинским.
11. Брацдавским старостой был тогда А. Кисель.
12. Леон-Казимир Сапега.
13. Станислав «Ревера» Потоцкий, подольский воевода с 1636 г.

В статье очерчена история возникновения прототипа современных газет – “летучих листков”, осуществлен научный критический анализ двух таких источников, в которых содержится информация о Хотинской войне 1621 г. и Зборовской битве 1649 г. Подан переведенный на современный русский язык оригинальный текст указанных источников.

Ключевые слова: *источниковедческий анализ, реляция, Хотинская война, Зборовская битва.*

Отримано: 02.09.2011

УДК 930.2(044):94(477)(092)

Інна Тарасенко
(Київ)

ЛИСТИ Ю.Й. СІЦІНСЬКОГО ДО М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Друкується 16 листів відомого науковця і громадського діяча Поділля Юхима Йосиповича Сіцинського до видатного українсько-го історика Михайла Сергійовича Грушевського, що відносяться до періоду 1891-1910 рр. Вони містять важливі факти стосовно життя і наукової діяльності обох вчених.

Ключові слова: *Ю. Сіцинський, М. Грушевський, листи, дослідницька діяльність, наукові публікації.*

Юхим Йосипович Сіцинський (1859-1937) належить до числа найвизначніших наукових та громадських діячів Поділля, який особливо відзначився на полі дослідження історичного минулого рідного краю. Вчений народився у сім'ї священика, вдома здобув початкову освіту, з 11 років навчався у Кам'янець-Подільському

духовному училищі, а потім – у Подільській духовній семінарії (з 1874 р.) і Київській духовній академії (далі – КДА) (з 1881 р.). У цей період він починає вивчати рідний край, працює під керівництвом відомого вченого, професора КДА М. Петрова. У 1885 р. він отримав науковий ступінь кандидата богослов'я, одружився і став учителювати у м. Бахмут. У 1889 р. Сіцінський повернувся до рідного міста і там його було висвячено у диякона, а потім – у священника. Свою пастирську діяльність Сіцінський успішно поєднував з науковою, зблизився з видатними українськими істориками, насамперед В.Б. Антоновичем, М.С. Грушевським, О.І. Левицьким, Д.І. Яворницьким, активно з ними листувався, став дійсним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (в 1903 р. цю установу було реорганізовано у Подільське Церковне Історико-Археологічне товариство), потім очолив його, почав писати свою першу монографію присвячену рідному місту. На цей момент він став цілком сформованим українським патріотом, внаслідок чого зазнавав переслідувань, особливо з 1908 р. Після поразки українських визвольних змагань і встановлення влади більшовицької Росії репресії щодо Сіцінського стали систематичними, вченого прирекли на безробіття, виселили з квартири, арештовували. Через це здоров'я вченого різко підупало, він був прикутий до ліжка в останній рік життя і врешті помер 8 грудня 1937 р.

По смерті вченого його творча спадщина була вилучена з обігу і лише в останнє двадцятиліття починає повертатися до читачів. З'явилися й розвідки присвячені його життю й творчості, пошквалився архівний пошук. Зокрема нашу увагу привернули листи вченого що знаходяться у Центральному Державному Історичному Архіві України (далі – ЦДА), в Інституті рукописів (далі – ІР) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у Києві (далі – НБУВ), у фондах Інституту Літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ), у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ), а також у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького (далі – ДІМ).

Слід відзначити, що найбільша частина листів (82) Ю. Сіцінського зберігається у ЦДА у фонді М.С.Грушевського (№ 1235) і охоплює великий період часу (1891-1927 рр.). Листи містять у собі ряд важливих фактів стосовно життя й діяльності обох вчених, які ділилися між собою новинами громадського, та наукового життя, творчими планами обмінювалися книгами, допомагали один одному, подавали цінні відгуки щодо наукових публікацій. Дуже цікавими є стислі згадки Сіцінського про новини з життя Кам'янця-Подільського.

Не переказуючи змісту наведених нижче листів Юхима Сіцінського, відзначимо лише їхнє важливе значення як джерела з історії України, зокрема Кам'янця-Подільського. Сподіваємось введення у науковий обіг листів, відкриє незнані сторінки в історії краю.

Додамо, що знаком (...) * у нинішній публікації ми зазначили нерозбірливі слова. Збережено авторський правопис.

№ 1

1891, листопада 5. Кам'янець-Подільський
«5. XI. 1891
Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Сердечно благодарю Вас за присланную книгу «Историю Киевской земли». Не касаясь ее научных достоинств (о чем, я и не могу говорить), скажу только, что сквозь серьезную ученую оболочку труда Вашего сквозит искренняя любовь к своему родному краю и это окутывает автора какой-то приятной, симпатичной, так сказать любовной атмосферой. Простите за фамильярность – писал, что чувствую. Радуюсь еще одному обстоятельству – что Вы работаете над Барским староством, т. е. над Подолией. Может быть и Подолия сделается для Вас вторым родным краем, и будете любить ее, а не ругать как это делают многие.

Ответы на Ваши вопросы уже поступают в Комитет, уже есть от трех священников, немного, но есть кое-что.

Ваш покорный слуга священник Евф[имий] Сицинский.

1891г. 5 ноября Каменец Под[одольский].

ЦДА. Ф. 1235. – Оп.1 - № 746. – Арк. 1-2 - Автограф

№ 2

1894, травня 21. Кам'янець-Подільський

«Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Очень благодарен Вам за присылку мне корректы листа тарифы 1493 г. Это для меня очень к стати. Как я, кажется, уже писал, предпринял я истор[ическое] описание приходов (сел) и уездов Подольской епархии и начал с Каменецкого уезда. Один Каменецкий уезд займет целый том «Трудов Подольского Историко-статистического Комитета». Не знаю, что с этого будет, будет ли прок с такого дела. Думал быть теперь в Киеве, но не пришло, хотел было там посоветоваться.

Жаль, что Вы от нас уходите. Дай Бог Вам счастья там, а все-таки жаль. А нас, нашу сторону не забывайте.

Сегодня из киевских газет узнал я, что завтра Вы защищаете свою диссертацию. От души, искреннейше поздравляю Вас с получением ученой степени. Дай Бог Вам силы трудиться и дальше. Когда уезжаете в Львов. Неужели теперь, на каникулы? Желательно бы знать Ваш будущий адрес – часом написал бы что-нибудь. «Записки» о которых я писал, я достал, но не все.

Глубокоуважающий вас священник *Евфимий Сицинский*

21 мая 1894 г.

Каменец-Подольский»

ЦДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 18-19. Автограф

№ 3

1895, січня 5. Кам'янець-Подільський

«Многоуважаемый Михаил Сергеевич!

Весьма благодарен Вам за присылку «Дополнительныя главы к Барскому староству». Бандероль, по обыкновению, путешествовала в Одессу в цензуру, а затем в Каменец (мы получаем заграничную корреспонденцию через одесскую цензуру).

Относительно рецензий – прошу дать мне льготу до второго срока, т. е. до конца февраля, так как теперь я завален работой: нужно готовить отчет по Историко-статистическому комитету, епархиальной библиотеке и Редакции.

Посылаю Вам здесь 1 р. – прошу выслать IV выпуск «Записок» под бандеролью на имя «Подольского Епархиального Историко-статистического Комитета». Попробуем пропустят ли, думаю, что так скорее пропустят. А если не пропустят, то Вам будет известно? Знать мне интересно будет. Выпуск IV тем более подходит, что там есть рецензия на одну статью, печатающуюся в наших епархиальных Ведомостях – Чарнецкого о Шаргородском училище. Может быть Товарищество вышлет даром этот выпуск; мы можем выслать ему наши издания Комитета если желательно. Если пропустят IV вып., то затем попробую еще III. Если не пропустят, то нужно будет иначе. Прошу покорнейше сделать эту просьбу, за что буду очень благодарен.

Слышно, что будет пересмотр цензурного устава и будет облегчено получение заграничных изданий.

Но бывает, что и наши издания трудно достать. Я, например, уже несколько месяцев добиваюсь приобрести книжку Линниченка «Историю сословий в юго-западной Руси». Все магазины и СПб и московские и киевские говорят, что книга вышла из продажи. Когда же она вышла, если она издана в 1894 г.?

Фотографий пока не посылаю, потому что теперь нет светлых дней, а в пасмурных затруднительно получение отпечатков.

Глубокоуважающий Вас свящ[енник] *Е.Сицинский*
23 января 1895.

Читали ли Вы № 15 «Киевлянина» 1895 г. – фельетон? Какой-то скалозуб острит над малороссийским языком – слишком плоско» ЦДДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 873. – Ч. 1. – Арк. 142-144. Автограф.

№ 4

1895, лютого, 16. Кам'янець-Подільський
«Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Ось посылаю Вам две штучки. Не знаю чи буде що з них. Хотите Ви від нас захолустних шкрябачів! Хотів писати по-українські, но ніяк не дається мені: половину слов виходить по нашому, половину по Вашому. А як Ви дали мені волю писати чи по малорусски, чи по русски, то я пишу як могу. Нема в мене словаря русско-украинского, от такого як прислали з «Зорёю», но я маю тільки перший лист того словаря. С таким словарем можно бы написати; главное діло що разні техніческі, так сказати слова, ніяк не даються мені.

Прошу прочитати і написати, чи нужне що я посылаю. О «напевах» пришлю через кілька днів.

IV том «Записок» ми одержали, спасибі Вам за те, що прислали. Я сей том взяв для себе. Як вийде V, просимо вислати нам.

Я тепер набрав охоти – и може що ще напишу. Попробую писати по – малорусски.

Напишіть мені, хто такий Линниченко, що видав книжку о Галицких боярах, здається, що він профессор Московського Університета. Я нігде не могу найти його книжки – писав і СПб і в Київ. Хочу ще написати до автора, що вислав за гроші.

Ще раз спасибі за присылку «Записок». Вони благополучно прошли чрез одесскую цензуру.

Ваш покорный слуга *Ю.С.*
16 февраля 1895 г.»

ЦДДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 31-32. Автограф

№ 5

1897, листопада 2. Кам'янець-Подільський
«Высокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Посылаю Вам две заметки, может пригодятся. Об указателе Киевского Музея нашел мало, но кажется и писать нечего больше.

Недавно я сделал в Ушицких ярах открытие – в одном селе живую археологию – некоего этнографа 60-х годов Дыминского. Записанные им песни вошли отчасти в сборник Чубинского. Часть его собрания где-то пропадала на Волини (взята одним чиновником у Дыминского). Не так давно, кажется в 1895 г., часть этой коллекции (кажется именно этой) попала в руки А. Крымского (о чем было сообщено в одной из книг «Этнографического обозрения» за 1895 г.). У этого Дыминского есть еще много записей песен, поговорок, подробное описание одежды малороссов разных местностей Подолии. Так как Товариство им. Шевченко издает «Этнографический сборник» то не пригодятся ли материалы Дыминского для сего. XIX т. «Записок» у нас получен.

Глубокоуважающий Вас *Е. Сицинский*.

Каменец-Подольский 2 ноября 1897

P. S. Извините, что пишу на лоскутке (вес)* письма не позволяет писать на целом листике.

ЦДДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 53-54. Автограф.

*загнута сторінка

№ 6

1898, березня 10. Кам'янець-Подільський
«Високоуважаемый Михаил Сергеевич.

Пислав я Вам Енеїду 1798 г. рекомендованною бандеролью. Прошу передати ту книжку в бібліотеку Вашого Товариства. Хоть і не хтілося б розрізнявати мою бібліотеку, але знаю, що у Вас ся книжка принесе більше «пользы» як буде у мене лежати.

Писав вже я Вам, що III-ю книжку «Вістника» я відібрав, а сьогодні прибула знов и II-я книжка разом знов III-ю. Так що я маю дві книжки третіх, а нема першої. Але думаю, що вона має прибути незабаром.

Щиро поважающий Вас *Е. Сицинский*

10 марта 98 г. Кам'янець-Подільський

Як Вам не буде в «тягость», напишіть мені- чи є які книжки о школах в Галичині (и Подолії) в XVIII віку і раніше. Мені се треба для того, щоб рішити таке: где вчилось подольское духовенство до основания в 1798 г. Подольской д[уховной] семинарії. *Е. С.*»

ЦДДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 57-58. Автограф.

№ 7

1899, жовтня 13. Кам'янець-Подільський
«Высокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Пишу Вам в надії, що Ви вже ві Львові, бо мені було відомо, що літом Ви їздили на Кавказ. Великий жаль, що в Києві не бачив Вас.

Приношу Вам щиро подяку за йменування мене членом Наукового Товариства. Сею честью я обязан тільки Вам, бо я не варт того.

А який членський взнос? Прошу написати. Щодо літературної роботи, то можу поки що написати рецензії на деякі книжки, що в мене є; так я маю от які нові книжки: Арногр. Герберштейн и матеріали по печатной картографії (издания Киевской Археографической Комиссии), карта Сармата по Птоломею Кулаковского, Типик о церковном и настенном письме епископа Нектарія 1599 г. Н.И. Петрова (из Труды Киевской Духовной Академии), Чтения в церковно-археологическом обществе при Киевской Духовной Академии вып. 2-ой. А може Ви скажете про які другі книжки.

Насилаемье 3 руб. прошу вислати мені нові книжки - де сочинения Драгоманова, або Котляревского іздания Товариства, – по адресу Комитета, якщо пустять. Нема в мене XXVIII-го тома «Записок». Будьте ласкаві, пришліть, якщо можно..

Щиро поважаючий Вас *Е. Сицинский*

13 октября 1899.»

ЦДІА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 65-66. Автограф.

№ 8

1902, липня 4. Кам'янець-Подільський

Глубокоуважаемый Михаил Сергиевич!

Вчера відібрав Ваше письмо и вчора же післав Вам огляд Епархиальных Ведомостей, а сьогодні досилаю кінець. Завтра або післязавтра пішлю Вам рецензію на Вілен[ські] «Акти» с XXV тома. Я вже дістав всі томи, що на них ще не було рецензій.

Прошу вибачити мені, що досі не післав Вам цього всего, бо не мав дуже часу, цей до того їздив мало не 3 неділі по епархії з Архієреєм.

Дуже дякую за прислані книги й «Przewodnik nauk i lit[eracki]» й хроніку на україн[ській] мові й «Записки» (послідній том XLVI й передні), й «Жерела» т.V, й «Матеріали до етнології» III і польський журнал «Przewodnik» я відібрав. Цензура пропустила, спасибі.

Дуже Вам дякую за то, що взяли на себе вислати мені польський журнал. Другі рецензії я напишу. Трохи позбуду деякі казенні роботи, та й напишу.

Іваницькій і другі порозіжались на села. Бачу, що й Ви сидите ві Львові, як і я в Кам'янці. В Росію не поїдете сего літа?

Щиро поважаючий Вас священик *Е. Сицинский*

4 іюля 1902 г.

Маю я вже всі 3 томи «Віка» й межі ними перший том 2-го видання. Найшов я там й Вас, с захватівающим интересом прочитав Ваше оповідання, котрого я раніше не читав й пильно, з замилюванням подивився на ваш портрет... Давно я Вас видів, вже з 10 годов буде, або і більше... Старіємось... Гарні книжки видали земляки, є що читати! З цих книжок наша публіка вперше почує о деяких наших літераторах, поетах, Галиційских и Російських, о їх гарних творах.

Е.С.»

ЦДІА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 93-95. Автограф.

№ 9

1902, вересня 15. Кам'янець-Подільський

«Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Аж тепер прсилаю Вам рецензію на Віленські Акти, тт. XXV-XXVI. На другі два (XXVII-XXVIII) томи вишлю скоро. Різні діла не

дозволяли писати Вам це раніш. А то щось дома, а то по службі діла, а то їзда в Харків на Археологічний з'їзд – так і дотягнув оті рецензії досі. Треба поправитись!

Думаю, що Ви вже ві Львові, тим-то і посилаю Вам це письмо туди.

Харківський з'їзд був досить скучний. Заграничних учених, крім 2-3 яких припадкових, не було. З'їзд мав цілком місцеве значіння, для Харьковщини зроблено (...)*(?) комитетов багато. Етнографія трохи придала інтерес з'їзду, але і тут кацапи шипіли і не витерпіли, щоб не пустити в газети якоїсь чепухи про запорожців, про якісь «запорожскія игри старинныя», котрі заводили нібито члени-запорожці по ночам в своїх квартирах в студенчеськім общежитті, та таке пр.

На днях вишлю Вам свою «Археологическую карту» Подолии» Щироповажающий Вас *Е. Сицинский*
15 сентября 1902г.

Каменец-Подольский

Не знаю чи можна мені писати далі так, - такою мовою. Зважився я писати – та... Може би писати так, як перше? Але мені хотілось би писати прямо по-українськи, не завдавати Вам роботи – переводити. А може й з цим моїм писанням буде не мало роботи Вам – поправляти...

ЦДІА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 89-90. Автограф.

№ 10

1903, квітня 9. Кам'янець-Подільський

«Високоповажний Міхаіл Сергієвич!

Христос Воскресе!

Маю до Вас прозьбу. Я тепер розбираю деякі документи цехові; є в мене пергаментовий документ, виданий Львівськими цехмістерами ткацкогo цеху каменецьким міщанам з статутами львівськими 1535 р. Але в тім документі споминається привілен Сигизмунда Августа. Чи може це бути? Сигизмунд Август був польським королем з 1548 р. Чи не був він коли яким заступником як був він раніше великим князем Литовським? Не може бути, щоб той документ був якійсь фальшивий, бо в мене є другий документ – грамота Сигизмунда III 1601 р., де внесен цілком всеї документ 1535 р. Є ще в мене й перевод тої грамоти на польський язык 1783 р. и там так же в документі 1535 року є згадка про короля Сигизмунда Августа. А може Августом називався и Сигизмунд I?

Наші каменецькі цехи мають відносини до львівських, прийняли статут послідніх и др. Чи нема в истории Львова чого? Прошу написати, які є книжки по історії Вашого міста Львова.

Спасибі – відібрали ми деякі видання «Наукового Товариства» и між ними «Матеріали до культурної історії Галицької Руси». Це книжка дуже цікава для (?) нас! Спасибі й за прислане! Спасибі й за роботу – всі це скажуть.

Ваш – священник *Е. Сицинский*.

9 априля 1903»

ЦДІА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 103-104. Автограф.

№ 11

1905, травня 24. Кам'янець-Подільський
Високоповажний Михаїл Сергієвич!

Огляд епархіальних видань за 1904 р. злагоджу; тепер я трохи відійшов від роботи, бо зачались літні вакації. Також й реценції деякі нашкрябаю.

А на археологічний з'їзд в Єкатеринослав не збираєтесь? І чи буде той з'їзд? В нас такі діла пішли – не знаєш, що буде далі...

От тільки й маєм, що Святе Письмо на українській мові буде й в нас. Нашому архіерею Парфенію (він полтавець в міру Памфил Левицкий) прислали з Синода переклад Євангелія Морачевського, «на заключение». І він зібрав малу громадку, де і я був й ми читали слово за словом Євангеліє і робили деякі поправки (нашли ми й переклад Куліша, дивилися и в греческий подлинник и др.). Зробили трохи роботи, зполовину и відіслали в Синод. Тепер є чутка, що Євангеліє будуть друкувати в Московской Синодальной типографії під редакцією преосв. Парфенія. Значить будем кінчати перегляд Євангелія (Луки и Іоанна).

«Записок» Наукового Товариства маєм тільки за 1904 рік, книжки 1, 2 и 6. За цей 1905 рік маєм 17 книжку. Спасибі за ці книжки; просимо прислати за 1904 рік кнжки 3, 4 и 5, себто томи LVIII, LIX и LX.

Нове видання Вашої «Історії України-Руси, - маємо, дістали через книгарню Киевской Стринь». Хвала і честь Вам!

Слав Богу!

Високоповажаючи Вас протоіерей *Е. Сицинский*.

24 мая 1905 г.

Прошу не забувати нас и прислати нам видання Наукового Товариства.

Може вже вийшла друга книжка «Записок» за 1905 г. (LXIII т.)? Може там є що о нашем X-м випуске Подольского Историко-Археологического Общества.

Е.С.»

ЦДІА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 113-115. Автограф.

№ 12

1905, липня 3. Кам'янець-Подільський
«Високоуважаемый Михаил Сергеевич!

Как Вам, вероятно известно, нашему Архирею Парфению поручено Синодом просмотр украинского перевода Евангелия Морачевского и редакция при печатании в Московской Синодальной типографии. И я причастен этому святому делу. Недавно я был, в Киеве и советовался по этому делу с. Павлом Игнатъевичем Житецким, который занимался сравнением существующих украинских переводов Евангелия (Кулиша, Морачевского и Лободовского). Теперь нас затрудняет вопрос – какого правописания придерживается. Подлинник Морачевского написан старою кулішівкою (где есть Ъ). В Киеве советовали придерживаться подлинника (Морачевского) так кажется и будет сделано, если Синод не изменит (до сих пор он ничего не указывал относительно правописания). А Преосвященному Парфению указано посылать рукописи для набора прямо в московскую типогра-

фию. Есть доводы основательные и в пользу такого правописания, какое установлено у нас в России: так как мы привыкли читать украинские книги, напечатанные с Ъ, с Ь и т.п., то такую книгу, которая назначается для самых широких кругов, нужно говорить, издать установившимся у нас до сих пор правописанием. Какое Ваше мнение? Несомненно, что с обеспечением условий печатанья у нас украинских книг, вырабатывается общее правописание такое, думаю, какое теперь существует у Вас, в Галичине, но пока что, мы живем при прежнем и имеем книги с Ъ, Ь и т.п. буквами.

Мне нужно иметь грамматику и правописание украинского языка, какие приняты у Вас. Прошу указать мне их и, если это Вас не затруднит, то выслать мне на имя «Подольского Церковного Историко-Археологического Общества». Буду очень благодарен. Нам нужны эти книги для справок, при корректировании Евангелия.

Просим выслать «Записки»; меня интересует очень Ваши «Материали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України». А я имею только том LXIII «Записок», где начало Вашего труда.

Обзор епархиальных изданий сделаю скоро.

Искренно уважающий Вас протоиерей Євфимий Сіцинський.

1905 г. 3 июля

Каменец-Подольський»

ЦДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 118-121. Автограф.

№ 13

1905, жовтня 28. Кам'янець-Подільський

Високоповажаний Михаїл Сергієвич!

Правда, що я забув про огляд епархіальних видань! В нас такі діла, що не береться ні яка робота. От хоть би й семи днями: чуть-чуть не вибухла в нас різня межи міщанами і жидами. Ми, камінчане, що живем на старім городі, були ніби в облозі, бо війську проишлось шось два-три дні на всіх постах сторожити й не пускати селян і міщан-хуліганів в старий город, тим центр нашого міста й спасся від погрома. Пострадали трохи передмістя. Ще раз Камінець відіграв ролю недоступної фортеці. Та годі об сім, може вже в нас буде тиша і я зараз же берусь за огляди «Епархіальних Відомостей». Тепер висилаю Вам Київські і Волинські. Поспішу як тільки зможу.

Щиро поважающий Вас протоіерей Євфимий Сіцинський

28 октябрю 1905 г. Кам'янець-Подільський»

ЦДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 116-117. Автограф.

№ 14

1905, грудня 19. Кам'янець-Подільський

Щироповажаний Михаїл Сергієвич!

З нового року має виходити замість наших «Епархіальних Відомостей» духовний журнал «Православная Подолия», а также газета «Подолия».

Посилаю Вам програми сих видань. В часописі будемо друкувати дещо й по-українські.

Не знаю, чи буде нам легше діставати ваші закордонні періодичні видання. Хотілось би нам мати для газети оті видання, які

виходять ві Львові й в Чернівцях видання й якого вони напруму, щоб нам завязати з ними стосунки. Якщо не пустять нам в Одесі де все-таки є цензура для заграничних книжок і видань, то по-пробуємо постукати вище.

І так – починаємо нове діло – благослівить почати в добрий час. Бо часи настали тяжкі.

Євангеліє українське ще й досі не надруковане, оті забастовки не дають можливости одержувати з Москви коректури. Вже більш як місяць з Москви нема пошти.

Просив би я ще сповістити мене які є в Галичині у тамошнього духовенства луччі збірники «проповідей» (казань). Хочу дістати и таких книжок, бо в нас нема, окрім Гречулевича, нашого земляка.

Нетерпляче ждемо українських видань, що мають виходити й в Києві та в інших місцях, як оголошено. Та чи вийдуть? Це так незвичайно для нас!

Будьте здорові! Широприхильний й поважаючий Вас – протоієрей *Є. Сіцинський*

1905 г. 19 декабрия Кам'янець-Подільський»

ЦДІА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 122-124. Автограф. На бланке «Редакция журнала «Православная Подолия» 19 декабря дня 1905 г. Каменец-Подольский»

№ 15

1907, листопада 15. Кам'янець-Подільський

«Високоповажний Михаїл Сергієвич!

Я відіслав Вам ві Львів в двох пакетах огляд Єпархіальних Відомостей. Вийшло мало, бо не було в 1906 р. путніх статей: політика так захопила наших людей, навіть і духовних, що видно не було часу й охоти писати та друкувати статті по історії й археології.

Прошу, вибачте мені, що так затягнув огляд той: біганина з насущним хлібом не дає мені часу та спокою для літературної роботи (тепер я законоучитель в Технічеськім училищі та в женській «частині» гімназії, і маю в неділю 32 «уроки»!)

Синод дозволив для нашої (Каменецької духовній семінарії завести лекції історії української літератури та історії України і Поділля, як може, Ви чули. Оті «предмети» мають бути в останніх двох классах семінарії, себ-то в V и VI, як необов'язкові «предмети» і оплата «из местных средств». Оце ця справа була на Єпархіальнім з'їзді духовенства (недавно був) і духовенство назначило на це діло лектору (за 8 уроків всього, тобто за 4 історії літератури і 4 історії України й Поділля) 1,500 руб і на книжки 400 руб. От тепер діло стоїть за лектором, кого би найти. Може б Ви кого порекомендували. Тільки треба б якого чоловіка – сказати би – «легального», бо знаєте зараз «справки» й таке друге і не допускають. Якщо Ви маєте кого, то прошу написати мені. Поки що в нас Архієрей українєць і треба користати хвилею: єсть чутка, що цього Архієрея мають взяти від нас, а як буде другий, то хто його знає як він погляне на ту справу. В «указі» Синода сказано: розрішається «по усмотрению Вашего Преосвященства».

В нас ще єсть ідна новина: Синод, по проханню Єпархіального з'їзда дозволив: 1) «пользоваться языком малорусским в церковных

школах при объяснении, особенно на первых порах обучения, но с тем, чтобы языком преподавания в школах всех предметов был язык общерусский; 2) допустить в учительских церковных школах преподавание малорусского языка (грамматики) во все классное время и на местные средства». Най хоч це!

Тепер передивляємся Євангеліє від Іоанна. Друкується Євангеліє від Луки, коректура посилається в Київ П.І. Житецькому и Ор. І. Левицькому, вони зі своїми поправками вертають нам в Кам'янець, а звідци після наших і їх поправок, відсилається в Москву, в Синодальну друкарню.

Спасибі за «Записки». Вони мені присилаються на мій адрес. Від щирого серця бажаю Вам здоров'я й всього добра. Най Вам Бог допомагає.

Щиро поважуючий Вас Протоієрей Є.Сіцинський

15 ноября 1907

Кам'янець-Подільський»

ЦДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 874. – Ч. 1. – Арк. 49-52. Автограф.

№ 16

1910, липня 19. Кам'янець-Подільський

«Високоповажаний Михаїл Сергієвич!

Позвольте й мені привітати Вас з 25-літтям Вашої славної наукової й літературної праці. Пишу записно (така пригода трапилась!), але від щирого серця. Це моє привітання най буде як відгук, як луна серед гучних оплесків всьої України, але я душою единаюсь з тим гуком, що пролунав від Карпат аж до Кавказа.

Слава Богові за все. Най Бог дає вам силу і довгі літа працювати і керувати науковою і суспільною справою! Я завше дивуюсь, коли у Вас стає часу й енергії стільки робити й писати. Я мало що старше від Вас літами, пригадую, як назад тому 20 літ я з Вами та з приснопам'ятним Владимиром Боніфатьєвичем був кілька часу в Бакоті (пам'ятні для мене години! Гарний час!) тоді була в мене охота і працювати і їздити і писати, а тепер все тяжче й тяжче стає мені, щось ніби сидить на шеї і пригнічує мене до землі. І от, коли пригадую, як Ви працюєте, коли читаю, як Ви з'являєтесь то у Львові, то в Києві, коли бачу, що з-під Вашого пера виходять і великі книги, і статті по часописях, ба навіть статті в газетах раз у раз, то не можу не дивуватись і тільки дякую Бога, що Він Вас післяв в такий час, коли саме треба такого чоловіка.

Слава Богу за Все! Бажаю Вам здоров'я й щастя. Щиро, сердечно поважуючий Вас протоієрей *Е. Сіцинський*

1910 19 іюля Кам'янець-Подільський»

ЦДА. Ф. 1235. – Оп. 1. – № 746. – Арк. 146-147. Автограф.

Печатается 16 писем известного научного работника и общественного деятеля Подолья Ефима Иосифовича Сицинского к выдающемуся украинскому историку Михаилу Сергеевичу Грушевского, которые относятся к периоду 1891-1910 гг. Они содержат важные факты жизни и научной деятельности обоих ученых.

Ключевые слова: Ю. Сицинский, М. Грушевский, письма, исследовательская деятельность, научные публикации.

Отримано: 08.09.2011

УДК (438)“15/16”:323.113(=161.2)(049.32)

Jacek Drozd

(Lublin, Rzeczpospolita Polska)

OMÓVENIE (Henryk Litwin, Równi do Równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2009, ss. 195.)

Czy człowieka można zamknąć w tabeli? Czy można to uczynić z całą zbiorowością ludzi żyjących na przełomie XVI-XVII wieku? W dodatku społecznością o tyle specyficzną dla dzisiejszego czytelnika, że zamieszkującą dość odległe ziemie dawnego województwa kijowskiego. Okazuje się, że można, ba, jest tego nawet pilna potrzeba. Próby przedstawienia takiej społeczności podjął się właśnie w omawianej pracy Henryk Litwin. Jak sam stwierdza we wstępie „Monografia historyczna jest organizmem, którego kod genetyczny może mieć bardzo zróżnicowaną budowę. Decyduje o tym skomplikowany układ odniesień między zamysłem badawczym a pozostającą do dyspozycji bazą źródłową”. Ale nasuwa się pytanie, czy przedstawiany na kartach danego opracowania człowiek, będzie „żywy” w tym sensie, że materiał źródłowy użyty do jego charakterystyki pozwoli przedstawić choćby jego świat „codzienny”, czy też będzie to li tylko zwykłe zestawienie niewiele mówiących sygnatur oraz wypisów bibliograficznych? Odpowiedź na to pytanie po przeczytaniu ww. opracowania nie jest w naszym mniemaniu jednoznaczna. Kilka słów o „technicznej” stronie omawianej przez nas pracy. Składa się ona ze wstępu, trzech części, w tym części pierwszej podzielonej na dwa podrozdziały, wykazu skrótów, bibliografii podzielonej klasycznie na wykaz źródeł (rękopiśmiennych oraz wydanych) i opracowań użytych w jej przygotowaniu oraz indeksu osobowego. Całość liczy 195 stron.

Część pierwsza (*Posłowie kijowscy – zbiorowość*) jest zbiorem, bardzo cennych skądinąd zestawień. I tak, otrzymujemy tu dane dotyczące m.in. statystyki posłowań na sejmy przez posłów kijowskich ze względu na: narodowość, na podziały wyznaniowe wśród nich występujące, statusu majątkowego oraz bardzo szczegółowe zestawienia dotyczące na przykład osób z kręgu posłów kijowskich wybieranych lub rekomendowanych na funkcje samorządowe. Autor stara się przedstawić czytelnikowi poszczególnych „żywych” posłów kijowskich w obszernej części drugiej (*Posłowie kijowscy – koneksje i koligacje*), obejmującej ich koneksje oraz koligacje rodzinne.

Zebrany przez Autora materiał pozwolił na uchwycenie w tym miejscu powiązań poszczególnych posłów, ustalenie ich politycznego usytuowania, w odniesieniu do takich spraw, jak związki polityczne czy klientalne. Mamy tu do czynienia, jak przyznaje sam autor, z poszlakami (s. 42). Krótka próba takiego „ożywienia” jest także za-

kończenie (*Zakończenie. Faksje i familie. Posłowie województwa kijowskiego w politycznych i rodzinnych konfiguracjach lat 1569-1648*) będące jednocześnie częścią trzecią omawianej pracy, które ukazuje posłów województwa kijowskiego w politycznych i rodzinnych konfiguracjach lat 1569-1648.

Pracę tę, mimo być może pojawiających się zarzutów np. o żongowanie przez autora statystyką, trzeba polecić w pierwszej kolejności specjalistom zajmującym się dziejami Ukrainy, pochodzeniem szlachty i magnaterii, a także historią parlamentaryzmu polskiego w omawianym okresie jako cenną pozycję, obowiązkową w ich bibliografii. Sama w sobie stanowi ona także duży wkład do badań nad społecznością posłów dawnego województwa kijowskiego. Dla „zwykłego” czytelnika może ona być trudna w odbiorze, ale jak sądzimy, intencją autora omawianej pracy był raczej przekaz do fachowego grona odbiorców, także ze względu na nieopracowywaną wcześniej tematykę, którą się zajął.

Отримано: 18.10.2011

УДК 94(477)(049.32)

Тарас Чухліб
(Київ)

НОВА КНИГА РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА ПРО ГЕТЬМАНА МАЗЕПУ

(Тайрова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М. : Издательство «Центрполиграф», 2011. – 525 с.)

У 2007 р. професор Санкт-Петербурзького університету Тетяна Тайрова-Яковлева опублікувала книгу «Мазепа», що вийшла у відомій ще з часів Радянського Союзу серії «Жизнь замечательных людей» московського видавництва «Молода гвардія». Це видання стало справжнім історичним бестселером (зважаючи на обсяги продажу, індекс посилань в Інтернеті та кількість рецензій¹) не тільки на теренах Російської Федерації, але й України та інших пострадянських країн. Зауважимо, що ця книга стала другою в Росії науково-популярною біографією українського гетьмана, що вийшла більш ніж через століття від часу видання у 1897 р. в Санкт-Петербурзі історичної монографії Федора Уманця під назвою «Гетман Мазепа»².

Нове дослідження російського історика не є, як це може видатися при побіжному огляді, удосконаленою «версією» попереднього, а є повноцінною науковою монографією з усіма необхідними вимогами та атрибутами академічної праці. Наразі бачимо зовсім інше оригінальне видання, хоча, очевидно, що воно й містить окремі попередні авторські напрацювання.

Монографія «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»» складається з вступного розділу «Отказываясь от мифологии», а також 11 розділів, що мають такі назви: «И. Мазепа

и И. Самойлович», «И.С. Мазепа, В.В. Голицын и Нарышкины», «Внутренняя политика Мазепы», «И.С. Мазепа и внешняя политика Петровской России», «И.С. Мазепа и Правобережная Украина», «Казацкая старшина времен И.С. Мазепы», «Мазепинское барокко», «Иван Мазепа и «птенцы гнезда Петрова», «Большой старик», «Реформы 1707 года», «Трагедия выбора». Більш ніж сто сторінок у книзі займають наукові примітки (с. 371-483), де автор розлого цитує архівні та опубліковані в рідкісних збірниках документи й матеріали. Окрім того, справжньою родзинкою видання стали додатки (с. 484-504), де розміщено оригінальні документи доби царювання Петра I-го та гетьманування Івана Мазепи. Окремі з них вперше введені в науковий обіг. Завершує книгу ґрунтовний список літератури та іменний покажчик.

У вступному розділі з гучною, як для академічного видання, назвою «Отказываясь от мифологии» автор відверто заявляє, що «Иван Мазепа – одна из самых политизированных личностей³ в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом переключался в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...» (с. 3). Саме такі суб'єктивні обставини, на думку Т. Таїрової-Яковлевої, стали причиною не тільки упереджено-негативного ставлення до українського гетьмана, але й того, що російський читач протягом довгого часу не мав змоги отримати правдиву інформацію про один із найяскравіших періодів української культури, т. зв. Мазепинське бароко, а також багато сторінок російсько-української співпраці.

І сьогодні, зауважує автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження»⁴, який протягом усього часу свого правління тільки й думає, як би це краще зрадити Росію та царя Петра. Така позиція російських «ревнителів» міфологізованої старовини дивним чином накладається на погляди окремих українських «урапатріотів» які намагаються довести неіснуючий факт паталогічної ненависті гетьмана до Петра та всього російського. Автор переконана, що такі ненаукові погляди серед російської та української громадськості породжуються головним чином тим, що постає Мазепа виривають з історичного контексту епохи та подають його діяльність як унікальне явище. Поза тим, Т. Таїрова-Яковлева пропонує звернути більш пильну увагу на політичну діяльність Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка й, особливо, Петра Дорошенка. Погоджуючись з таким твердженням російської колеги, звернемо увагу на подібність дій на міжнародній арені не тільки вищезазначених володарів булави, але й Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Івана Самойловича. Це дало нам змогу означити їхнє «зовнішньополі-

тичне хитання» між сусідніми володарями як політику полівасалітету⁵. Останній був притаманний правителям «малих держав» Європи (Пруссія, Бранденбург, Курляндія, Лівонія, Молдавія, Волощина, Трансільванія, а в нашому випадку – Україна) й полягав у складному дипломатичному та військовому лавіруванні між більш сильнішими державними потугами.

Науковими завданнями автора, які вона поставила під час підготовки даного дослідження, є: по-перше, «відмова від міфів, штампів і стереотипів» стосовно висвітлення особи Івана Мазепи й, по-друге, доведення тези, що «Іван Мазепа внес видаючийся вклад в створення Російської імперії» (с. 11), тобто вивчення російсько-українських відносин кінця XVII – початку XVIII ст. Щоб досягнути поставленої мети Т. Таїровій-Яковлеві довелося провести напружену довголітню працю в архівосховищах Росії та України. Зокрема, при аргументації свої положень вона посилається на оригінальні й часто-густо невідомі історичній науці документи та матеріали з фондів: Архіву Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН (це т. зв. Батурицький архів, а також «Похідна канцелярія О. Меншикова», «Колекція П. Толстого», «Акти Київської казенної палати», «Колекція Ліхачова», «Колекція Мезенцева» та ін.)⁶; Відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі («Колекція П.П. Дубровського», «Колекція М.П. Погодіна»); Російського державного архіву давніх актів («Малоросійські справи», «Малоросійський приказ», «Розрядний приказ», «Аптекарський приказ», «Переписка вищих осіб з приватними особами», «Зібрання Ф.Ф. Мазуріна», «Справи про Малоросію», «Колекція Саксонія» та ін.); Відділу рукописів Національної бібліотеки ім. В. Стефаніка у Львові та Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у Києві.

У вступі автор подає коротку історіографію досліджуваної теми «Іван Мазепа та Російська імперія», де згадує праці російських та українських істориків XIX – початку XX ст. Д. Бантиша-Каменського, М. Костомарова, Ф. Уманця, О. Єфименко, М. Грушевського, В. Молтусова, І. Курукіна та Є. Анісімова. Очевидно, що «Мазепіана» (й не тільки українська та російська) є набагато більшою⁷, але автор має право сам проводити «відбір» для аналізу історіографічного доробку. Тим паче, що в основному тексті неодноразово йдуть посилення та цитування інших вчених, серед яких – М. Андрусак, Ю. Беспятих, А. Бовгира, М. Богословський, П. Бушкович, М. Возняк, О. Востоков, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Т. Крилова, О. Лазаревський, Т. Мацьків, В. Мякотін, О. Оглоблин, М. Павленко, М. Петровський, М. Плохінський, Н. Полонська-Василенко, О. Сокирко, С. Соловійов, О. Субтельний, Є. Шмурло та ін. Окрім того, на сторінках книги автор досить часто полемізує зі своїми російськими та українськими колегами (зокрема, Володимиром Артамоновим, Генадієм Саніним, Кирилом Кочегаровим та Сергієм Павленком).

«Отказавшись от мифов, мы можем по-новому взглянуть на эпоху Мазепы – столь многогранную и противоречивую, имевшую огромное (и далеко не всегда негативное) влияние на судьбы

Восточной Европы», – закликає автор історичну громадськість Росії. Отже серед історичних міфів, які пропонує спростувати Т. Таїрова-Яковлева, називаються такі: 1) сприйняття переходу Мазепи на бік шведського короля Карла XII як виняткової події в українській та європейській історії; 2) обвинувачення Мазепи як природного «зрадника»; 3) існування думки про те, що Мазепа був поляком за походженням; 4) функціонування стереотипу про «любов» до Мазепи серед українського народу; 5) версія про те, що Мазепа начебто зрадив В. Голіцина; 6) уявлення про зваблення Мазепою Мотрі Кочубей; 7) нав'язування думки про те, що вся російська історіографія є «антимазепинською». З огляду на те, що автор довгий час різнобічно досліджує біографію українського гетьмана на основі архівних документів та матеріалів⁸, вже у вступній частині більшість з цих міфологем доказово і зі знанням справи спростовуються. Увага зацікавленого читача звертається на те, що основною метою монографії не є розкриття біографії Івана Мазепи, а розгляд ключових моментів відносин гетьмана з Російською імперією, зокрема, вивчення таких питань: 1) що являло собою Українське гетьманство за доби правління Мазепи в адміністративному та економічному аспектах; 2) яким чином будувалися відносини України з утворюваною Російською імперією та яку роль в цьому грала українська еліта; 3) які протиріччя виникали між станами Українського гетьманства та Російською імперією на різних етапах. Під Українським гетьманством автор розуміє «государственное образование» (с. 97), що утворилося на українських землях у добу Б. Хмельницького. Саме таку історіографічну назву стосовно козацької України (самоназва – Військо Запорозьке) пропонує вслід за Б. Флорею та рядом українських істориків вживати Т. Таїрова-Яковлева, хоча у її попередній монографії йдеться про «Гетьманщину» (Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667). – К. : Основи, 2003)⁹.

У вступі автор побіжно зупиняється на внеску Українського гетьманства в Азовські походи та перемогу під турецькою фортецею Казикирмен, при цьому не зазначаючи, коли проходили ці військові операції, а також той факт, що вони відбувалися у ході російсько-турецької війни 1686-1700 рр., яка, по суті, була складовою частиною війни європейської Священної ліги з Османською імперією 1684-1699 рр. До речі, згідно з нашими підрахунками, протягом 1684-1699 рр. козацьке військо на чолі з А. Моголою, С. Палієм, І. Самойловичем, І. Мазепою та іншими українськими полководцями здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько 10 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 осіб до 5 тис. чол.) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька морських виправ проти османського флоту на Чорне море¹⁰.

Побіжно звертаючись до висвітлення ранніх років у біографії І. Мазепи, автор не підтримує точки зору літописця С. Величка, а також істориків Б. Крупницького та О. Оглоблина про те, що І. Мазепа навчався в єзуїтському колегіумі (с. 9; див. також:

Примітки, с. 372), однак при цьому не наводить достатніх контраргументів. Автора популярних мемуарів другої половини XVII – початку XVIII ст., польського шляхтича Яна Хризостома Пасека помілаково названо «А. Пасеком» (с. 10; іменний покажчик: с. 523).

У першому розділі книги під назвою «И. Мазепа и И. Самойлович» (с. 14-55) йдеться не лише про адміністративну та дипломатичну діяльність Мазепа в гетьманському уряді лівобережного «регіментаря» Івана Самойловича (1672-1687 рр.), але й про започаткування відносин генеральної старшини з впливовими урядовцями Московського царства. Окрім того вивчається політика щодо України одного з найвпливовіших тогочасних московських сановників В. Голіцина.

Як справедливо зазначає Т. Таїрова-Яковлева, вже під час гетьманування І. Самойловича «формировалась вся будущая политика Мазепы-гетмана. Он не просто был важнейшим советником Самойловича, но и затем, сам став гетманом активно продолжал его курс» (с. 14). У свій час ми вже звертали увагу на подібність політики І. Самойловича та І. Мазепа, яка особливо проявлялася у контексті проблеми повернення під єдину гетьманську булаву Правобережної України¹¹, а тому цілковито підтримуємо такі висновки нашої колеги. Автор досліджує причини стрімкого кар'єрного злету свого героя (який потрапив на Лівобережжя у 1674 р.) й знаходить багато подібних біографічних рис у Мазепа та Самойловича, зокрема, навчання у Києво-Могилянській академії та служба в гетьмана П. Дорошенка. Це, на її думку, наблизило вихідця з Правобережжя до І. Самойловича.

Перша поїздка «військового товариша» Івана Мазепа до Москви у якості члена дипломатичної місії Українського гетьманату відбулася у лютому 1976 р., а вже наступного року він очолив посольство І. Самойловича до Росії у якості «значного військового товариша». Т. Таїрова-Яковлева зробила припущення, що знайомство І. Мазепа з В. Голіциним відбулося під час Чигиринських походів 1677 та 1678 рр. на базі знання одним і другим латинської мови. Ця гіпотеза має право на існування. Однак, якщо в Московському царстві, як стверджує автор на основі свідчень французького посла Де ла Невіля, на той час існувало всього чотири людини, що знали латинь (в т. ч. і В. Голіцин), то серед козацької старшини таких було набагато більше. Чому ж В. Голіцин серед них обрав саме І. Мазепа? Отже питання початкового знайомства двох високих урядовців потребує додаткового дослідження.

У черговий раз, І. Мазепа прибуває до Москви на чолі українського посольства у березні 1679 р. де веде переговори з очільником Посольського і Малоросійського приказів, думним дяком Ларіоном Івановим (тут Т. Таїрова-Яковлева виправляє неточність С. Соловйова, який писав, що Мазепа зустрічався з Федором Лопухіним). Автор книги детально зупиняється на тогочасних російсько-українських переговорах, скрупульозно аналізуючи архівні записи, які зберігаються в РДАДА (Москва). Наступного, 1680 р., козацький старшина знову перебував у російській столиці за дорученням гетьмана І. Самойловича, де вів переговори про політичний

статус Слобідської України. З 1681 р. Мазепа вже як генеральний військовий осавул Війська Запорозького зустрічається з В. Голіциним майже кожного року. Нагадаємо, що останній з 1682 р. не лише був фаворитом царівни Софії, але й по суті керував усією зовнішньою та внутрішньою політикою Росії з титулом «Царственныя большіе печати и государственныя великих посольских дел оберетатель, ближайший боярин и наместник Новгородский».

У цьому розділі Т. Таїрова-Яковлева продовжує виступати справжнім руйнівником міфів, відзначаючи, що негативне ставлення І. Мазепи до Речі Посполитої під час його перебування в уряді І. Самойловича підважує міф щодо пропольської орієнтації майбутнього гетьмана. Окрім того, подаючи короткий огляд політичної ситуації на Правобережній Україні (що за російсько-польськими мирними угодами 1667 та 1686 рр. перебувала під владою Корони Польської), автор зазначає, що король Ян Собеський відроджуючи там місцеве козацтво став «назначати різноманітних «гетьманів» (с. 27). Зважаючи на те, що слово «гетьмани» подається в авторському написанні в лапках, то слід, очевидно, вважати призначених польським королем після виборів на козацьких радах Стефана Куніцького (1683), Андрія Могилу (1684-1688), Гришка Івановича (1689-1692), Самійла Івановича (1693-1699) начебто «несправжніми» володарями булави. Відзначимо, що тогочасні названі гетьмани Правобережної України, які у своєму титулуванні вживали означення «Гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького» й справді мали менше повноважень ніж їхні лівобережні «колеги», однак це аж ніяк не дає підстави применшувати їхню історичну роль у розвитку даного українського регіону¹².

Розкриваючи роль І. Самойловича у зовнішній політиці Московської держави автор наголошує на тому, що цей гетьман був противником мирної угоди («Вічного миру») між Московією та Варшавою, виношуючи плани здобуття Правобережжя під свою владу. Однак царівна Софія та В. Голіцин не зважали на таку позицію гетьмана, прагнучи через примирення з Польщею вступити до європейської Священної Ліги. Одночасно російський уряд взяв курс на обмеження автономії козацької України, в першу чергу церковної та фінансової самостійності Гетьманату. Генеральний осавул І. Мазепа підтримував плани В. Голіцина та І. Самойловича щодо перепідпорядкування Київської митрополії від Константинопольського Московському патріархові. При цьому Самойлович, на думку автора книги, активно лобював свою кандидатуру на престол київської митрополита заради того, щоб створити «модель удельного княжества, где он сам был бы гетманом, его зять – воеводой Киевским, а другой родственник – киевским митрополитом» (с. 35).

Дуже ґрунтовно у книзі вивчається проблема зміщення І. Самойловича з гетьманської посади у результаті змови серед генеральної старшини. Цьому й справді карколомному сюжету в українсько-російських політичних відносинах присвячується більше десяти сторінок (с. 39-50). Автор зробила наукове відкриття, адже віднайшла у московських архівах оригінал тексту доносу на Самойловича до московських царів з підписами старшин.

Якщо раніше вважалося, що під цим документом не було підпису І. Мазепи (у 1858 р. Д. Бантиш-Каменський опублікував чернетку «чолобитної», де його не було, а О. Оглоблин говорив про відсутність її оригіналу), то Т. Таїрова-Яковлєва, оперуючи оригіналом, відзначила присутність на ньому власноручного підпису генерального осавула. Одночасно російський історик аргументовано доводить, що Мазепа не був автором цього доносу (це припускав М. Костомаров). Тим самим вона зруйнувала ще два міфи стосовно історіографічного образу Мазепи. У цьому ж розділі піддається сумніву ще одна міфологема, а саме про І. Мазепу як хабарника, який начебто став гетьманом Лівобережної України завдяки великій сумі грошей переданих В. Голіцину (цієї точки зору притримувалися такі поважні історики як С. Соловйов, М. Костомаров, Г. Санін та ін.). Однак якщо уважно прочитати оригінальний документ (до чого закликає автор рецензованої книги) під назвою «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, гетмана, с начала уряды гетманского, во все времена князю Василю Голицыну» від 24 грудня 1689 р., то можна зауважити, що 11000 рублів з конфіскованого майна Самойловича, про які в ньому згадуються, були передані В. Голіцину, зважаючи на настійливі прохання-«погрози» російського урядовця Леонтія Неплюєва (с. 53). Український гетьман й справді неодноразово дарував Голіцину «цінні подарунки», так само як потім царю Петру й іншим вищим чиновникам, що цілковито вписувалося у рамки політичної культури Московського царства.

Не можемо погодитися з авторською характеристикою багаторічного кошового отамана Запорозької (Чортотмицької) Січі Івана Сірка лише як «знаменитого политического авантюриста» (с. 25). Адже, на нашу думку, за політикою Запорожжя щодо допомоги «слабшому» проти «сильнішого» проглядалося прагнення збереження певної рівноваги сил на Півдні України. У такій, як здається на перший погляд «авантюристичній», дипломатії запорозькі зверхники взували на довголітню традицію зовнішньої політики сусіднього Кримського ханства. Також не зрозуміло чому гетьман Петро Дорошенко двічі виступає як «Д. Дорошенко» (с. 16).

У коротких висновках до першого розділу наголошується на тому, що в особі наступника І. Самойловича Україна отримала «очень неплохого правителя, который за двадцать лет своего гетманства добился экономического и культурного расцвета своей страны». Новообраний за активної участі князя В. Голіцина на найвищу посаду в Українському гетьманстві І. Мазепа став «продолжать политику в духе своего предшественника» (с. 55).

Другий розділ книги «И.С. Мазепа, В.В. Голицын и Нарышкины» (с. 56-89) розпочинається з детального аналізу т. зв. Коломацьких статей (с. 56-59), які з обранням нового гетьмана мали регулювати відносини між Лівобережною Україною та Московським царством. Автор також висвітлює роль І. Мазепи у зовнішній політиці та военній стратегії Росії під час правління Софії. Описуються й аналізуються численні посольства росіян до Батурина та українців до Москви у зв'язку зі ставлен-

ням до Османської імперії та Кримського ханства. Т. Таїрова-Яковлева розвиває думку А. Востокова (висловлену ним у 1890 р.) про те, що «Мазепа был гораздо лучше осведомлен о положении соседних держав, чем московское правительство, а потому в международных вопросах всегда был дорогим и полезным советником Москвы» (с. 64). Український гетьман також відіграв певну роль в інтригах навколо коронації Софії. Особлива увага звертається на урочисте посольство І. Мазепи до Москви в серпні 1689 р., коли, на думку автора книги, він був задіяний в т. зв. перевороті Наришкіних: «...историки России традиционно недооценивают «украинский» аспект нарышкинского переворота, а историки Украины не вдаются в подробности российских событий» (с. 79). Саме тверда позиція гетьмана (Мазепа виставив на російському кордоні 50-тисячне козацьке військо, і в будь-який сприятливий час міг дати наказ втрутитися у палацовий переворот в Москві, але не зробив цього) стала вирішальною у перемозі прихильників Петра над оточенням Софії.

Автор описує зустріч царя Петра та гетьмана Мазепи в Троїцькому монастирі, де російський монарх щедро нагородив українського правителя у відповідь на дорогі подарунки з його боку. У результаті перевороту 1689 р. «имя гетмана проходило через все розыскные дела, стоившие всем другим участникам головы, званный или как минимум крупных неприятностей, а Мазепа совершенно невероятным образом выходил сухим из воды. Вспыльчивый молодой царь, ненавидящий все, связанное с именем сестры и ее фаворита, должен был иметь очень вескую причину, чтобы становиться добрым гением Ивана Степановича» (с. 86), – підсумовує початок відносин між Мазепою та Петром російський історик й додає, що після Наришкіньського перевороту Мазепа із маріонеткового гетьмана в руках князя Голіцина перетворився на повноцінну політичну постать та реального правителя Українського гетьманства. Такого статусу гетьману вдалося досягнути і за допомогою переукладення Коломацьких статей, які вилилися у підписання нових, т. зв. Московських, договірних статей між Україною та Росією у 1689 р. Тут знову Т. Таїрова-Яковлева виступає у привабливій ролі руйнівниці історіографічних міфів, адже до цього часу вважалося, що саме угода під Коломаком 1687 р. визначала політичні відносини між Москвою та Батурином, однак це було не зовсім так, адже «именно Московские статьи стали документом, регулирующим отношения Гетманщины с Россией на протяжении гетманства Мазепы петровского периода» (с. 88).

Не зовсім погоджуємося з автором, що «атаки на Казикермен, возглавленные Мазепою во время Азовских походов 1695 года, принесут блестящие плоды» (с. 60). По-перше, у 1695 р. відбувся один похід на Азов, по-друге, він закінчився невдачею, по-третє, переможним для Мазепи і Петра став Азовський похід 1696 р. Хоча й справді завоювання Азову, Казикермену (Казикермен, Газі-Кермен), а також Мустріт-Кермену (Нусрет-Кермен, Таванськ, Тавань), Мубарек-Кермену (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермену (Шах-Кермен) здійснили великий вплив на ухвалення

рішень турецькою стороною про укладення мирних договорів 1699-1700 рр. з Австрією, Венецією, Польщею та Росією.

Третій розділ книги під назвою «Внутренняя политика Мазепы» (с. 90-134) є дуже важливим у науковому плані, адже незважаючи на окремі праці В. Барвінського, В. Мякотіна, О. Лазаревського, А. Окиншевича, О. Оглобина, Б. Крупницького та В. Дядиченка, українська (не кажучи вже про російську) історіографія й до цього часу не має цільної картини внутрішньої політики гетьмана, який понад два десятиліття своїми універсалами та діями визначав економічне, політичне, соціальне та культурне обличчя козацької України. Окремо у цьому ряду стоїть праця українського історика кінця XIX ст. М. Плохінського «Гетман Мазепа в роли великоруського помещика» (Харків, 1892).

Автор детально розкриває такі важливі питання тогочасної української економіки як: по-перше, введення оренди на продаж «хлібного вина», тютюну, дьогтю, утримання млинів, а також варіння пива та горілки; по-друге, проблему «покозачення» (масового переходу селян та міщан в козацький стан); по-третє, надання гетьманом земельних маєностей; по-четверте, формування податкової та митної системи Українського гетьманату. Окрім того, розкривається політика Мазепи стосовно селян (насправді він, запровадивши 2-денну панщину, звільняв їх від обтяжливих повинностей, адже в сусідніх Польщі та Росії вона доходила до 5 днів), козацької старшини та запорозького козацтва. На жаль, автору, очевидно «не вистачило сил» для висвітлення політики гетьманського уряду щодо міщан та духовенства.

У результаті опрацювання та узагальнення архівних матеріалів, російський історик приходить до несподіваного висновку: «На очередной Пасхальной старшинской раде 1690 года было решено, чтобы аренда (как на горилку, так и на табак) была отдана не единоличным арендаторам, а городам и селам – «на громаду». Причем часть аренды шла бы в войсковую казну, а остальная на общие нужды, и казацкие, и громадские... Таким образом создавались своеобразные акционерные общества громадского типа...» (с. 102). Такі реформаторські дії гетьмана Мазепи (який в авторській оцінці стає «засновником акціонерних товариств» на теренах України, а, отже й Російської імперії) привели до того, що вже в 1693 р. українські міста та полки наповнили свої скарбниці додатковими коштами. Ці гроші вони почали активно витрачати на будівництво церков і купівлю дзвонів, укріплення міських укріплень, заготовку пороху, відлиття гармат тощо.

Визначення російського історика стосовно того, що правління Мазепи розпочалося і проходило (принаймі до початку Північної війни) «в весьма благоприятных условиях» (с. 91) вважаємо дещо перебільшеними. А як же тоді бути з відомим висловлюванням самого гетьмана, який писав: «протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія»¹³. Не зрозуміло чому Коломацька рада 1687 р. в авторському прочитан-

ні стала називатися «Каламакской» (с. 93 та ін.), адже навіть російською мовою назва річки Коломак пишеться як «Коломак».

На жаль, автор, руйнуючи одні міфи, породжує інші, коли пише, що запорожці відправляючись у похід під Псков в 1701 р. «по дороге ограбили жителей Украины и России вплоть до Смоленска, так и не добравшись до фронта боевых действий» (с. 126). Адже таке узагальнення потребує документального підтвердження й вагомих доказів. І справді є дані, що запорожці пограбували жителів Вітебська, але чи це є усі «жители Украины и России»? А не добралось декілька тисяч запорозьких козаків на Північ Росії, тільки тому, що у 1701 р. вони приєднались до Гадяцького полку на чолі з полковником М. Бороховичем¹⁴ та разом з ним і підрозділами правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії у її спробах здобути прихильну до шведів Ригу. Хоча після того, як їм не виплатили «жалування», почали масово втікати додому, або ж переходити на бік шведів. Частина ж невдоволених запорожців, згідно з цитованим самою Т. Таїровою-Яковлевою на іншій сторінці документом, була «сослана в Санкт-Питербурх на каторгу вечно» (с. 130).

Авторським завданням четвертого розділу «И.С. Мазепа и внешняя политика петровской России» (с. 135-150) стало розкриття ролі українського гетьмана в офіційній російській дипломатії того часу. «Условия Каламакских статей запрещали любые внешнеполитические контакты гетмана. Но Петр не только игнорировал это положение, но и напрямую нарушал его, давая Мазепе указания вести ту или иную дипломатическую переписку» (с. 136), – відзначає Т. Таїрова-Яковлева та зауважує, що І. Мазепа лише успадковував традицію широких зовнішньополітичних відносин Українського гетьманства від часів Б. Хмельницького. Гетьман виступає консультантом російського уряду у всіх (!) дипломатичних ініціативах «південного напрямку», тобто відносин з Османською імперією, Кримським ханством, а також придунайськими князівствами – Молдавією та Волощиною. Висвітлюються такі окремі «консультативні наради» росіян та українців, що відбувалися в Батурині: серпень 1690 р. (дяк В. Постніков); січень 1694 р. (стольник І. Тараканов); листопад 1700 (Є. Українцев); березень 1701 р. (дяк Б. Михайлов) та ін. Окрім того, за твердженням автора, «Мазепа играл немалую роль во внешней политике России в годы Северной войны – и вовсе не «изменническую», а весьма полезную для Петра. У себя в Батурине по поручению Петра он принимал французского посла, посланника курфюрста, турецького посла» (с. 145). І. Мазепа майже кожного року відправляв до Москви добути українською розвідувальною службою відомості про стан справ в Австрії, Польщі, Туреччині, Криму, Молдавії та інших країнах Центральної і Східної Європи.

Викликає заперечення авторська теза про те, що до цього часу не було зроблено жодного дослідження участі І. Мазепа у зовнішній політиці Росії (с. 135), хоча сучасний український історик В. Станіславський у своїх багатьох статтях¹⁵ неодноразово звертав увагу на окремі аспекти даної проблеми. Цього питання тор-

калися також й інші дослідники. Автор книги також переконана в тому, що Мазепа до осені 1708 р. не робив нічого для того, щоб підштовхнути Османську імперію до війни з Росією. Однак тут треба було б додати, що домовленість про спільні військові дії між Шведським королівством та Кримським ханством була досягнута навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII¹⁶. Відомо також, що з середини 1708 р. Туреччина активно готувалася до війни з Росією, але наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли верх прихильники мирних стосунків з московським царем¹⁷.

У п'ятому розділі «И.С. Мазепа и Правобережная Украина» (с. 151-195) вперше у науковий обіг вводяться багато нових архівних документів та матеріалів, що яскраво характеризують політику І. Мазепа, яка була спрямована на повернення Правобережної України під владу єдиного гетьмана. При цьому головна увага звертається на період 1704-1708 рр., тобто той час, коли за наказом Петра на Правобережжі перебували війська лівобережного гетьмана. Саме тимчасове об'єднання Правобережжя і Лівобережжя під владою Мазепа та його небажання знову «віддавати» правобережні землі України Короні Польській, на думку Т. Таїрової-Яковлевої, стали важливим аспектом для розуміння відмови гетьмана від зверхності Москви у жовтні 1708 р.

Тут висвітлюється: коротка історія функціонування адміністративних структур в правобережній частині Українського гетьманства, складні й неоднозначні взаємовідносини між білоцерківським (фастівським) полковником Семеном Палієм та Іваном Мазепою (вони подаються через призму тогочасних українсько-російських взаємовідносин); діяльність І. Мазепа щодо відновлення владних структур Українського гетьманства на Правобережжі; українсько-польські збройні та мирні стосунки тощо. Особливо цікавим видається показ автором складної політичної комбінації, яку проводив Мазепа з метою залишити Правобережну Україну під своєю владою, що суперечило російсько-польському Нарвському мирному договору 1704 р. Серед методів, які використовував гетьман, були не тільки настійливі прохання на ім'я Петра, але й справжній політичний тиск на нього та його оточення, поширення дезінформації серед прихильників табору польського короля Августа II, відверті дипломатичні демарші та військові операції тощо. На деякий час така політика спрацьовувала, адже спочатку Петро так і не наважився видати указу щодо «повернення» Правобережжя під владу Речі Посполитої (автор книги наводить промовисту цитату з листа Петра до Мазепа від 20 січня 1708 р.: «Нынешнего ради случая, позволили мы полякам пустить гарнизон их в Белую Церковь; и когда оныя о том к тебе будут писать, и ты то исполни, а протчею Украину по прежнему держи» (с. 191)). Нагадаємо, що у 1703 р. головна фортеця Правобережжя була відвойована у польського гарнізону козаками під керівництвом Самуся і Палія, які визнали протекцію Петра і Мазепа, а потім дозволили увійти до неї мазепинським козакам. У 1711 р. російський цар врешті-решт виконує прийняті на себе у 1704 р. зобов'язання: він не лише від-

дає Правобережжя Августу II, а й проводить примусове виселення на Лівобережжя близько 200 тисяч козаків та членів їхніх сімей. «Правобережжя весьма неоднозначно восприняло переход Мазепы к Карлу XII. Вопреки расхожему в историографии мнению, многие правобережные полки поддержали гетмана» (с. 194), – такий висновок російського історика є новаторським і доповнює знання про сили підтримки гетьмана у 1708-1709 рр.

Очевидно, що історик помилилася, коли написала, що українське козацтво колонізувало пусті землі Речі Посполитої після монголо-татарської навали (с. 151), адже ця об'єднана Польсько-Литовська держава виникла тільки у 1569 р. Висновок Т. Таїрова-Яковлевої стосовно того, що з початком Північної війни 1700-1721 рр. І. Мазепа отримав шанс поквитатися з «давним противником» С. Палієм вважаємо великим перебільшенням. На с. 174 стверджується, що Мазепа арештував у 1704 р. цього правобережного полковника, не чекаючи наказу царя. Однак відомо, що гетьман отримав згоду на цей арешт від російського «першого міністра» Ф. Головіна. На вимогу Петра I полковник С. Палій був відправлений до Москви, а звідти за царським наказом від 21 серпня 1705 р. до сибірського міста Тобольськ.

Категорично не погоджуємося з автором щодо її оцінки політичної програми С. Палія як «політики, основанной на анархических, безответственных и, главное – совершенно бесперспективных лозунгах» (Примітки, с. 416). Під час власних досліджень його діяльності (зокрема і в архівосховищах Польщі)¹⁸ нам не вдалося знайти жодного документу, який би підтвердив висловлювання російської колеги. До речі, цінність цього розділу дещо втрачається через те, що Т. Таїрова-Яковлева не використала чудову статтю згаданого вже В. Станіславського про відносини між І. Мазепою з С. Палієм¹⁹.

На с. 177 автор зазначає, що істориками ще не дана відповідь відносно позиції російської влади щодо Правобережжя. Однак це далеко не так, адже ще М. Костомаров у своїх працях висвітлив прагматичну політику Петра I, яка полягала у передачі польському королю Августу II земель Правобережної України за умовами Нарвського миру 1704 р. До цієї проблематики звертали також такі російські, польські та українські історики як В. Королюк, В. Артамонов, А. Камінський, Й. Фельдман, Й. Янчак, Г. Сергієнко та ін.²⁰

Професор Т. Таїрова-Яковлева сверджує, що І. Мазепа «хлопотал перед Петром за тогда еще никому неизвестного «школьных наук учителя» иеромонаха Стефана Яворского» (с. 223). Однак майбутній місцевий патріарший престол у Москві у 1690-х рр. був вже дощільно відомим професором, а потім і префектом Києво-Могилянської академії, ігуменом Києво-Микільського монастиря. У лютому 1699 р. він виголосив блискучу промову під час похорон російського фельдмаршала О. Шеїна, яка так сподобалася Петру I, що він після цього запросив українського священника до Москви. Хоча, очевидно, що Мазепа також сприяв такому кар'єрному злету С. Яворського.

В історичних джерелах не збереглося відомостей про те, що І. Мазепа заснував при Києво-Могилянській академії двохрічні курси для її випускників, як про це свідчить автор книги на с. 229,

а відкритий за участі гетьмана у 1700 р. Чернігівський колегіум все ж таки не був другим вищим учбовим закладом у Східній Європі.

У шостому розділі «Казачья старшина времен И.С. Мазепы» (с. 196–219) автор розкриває особливості політичної свідомості старшини, виокремлюючи відмінності у тих чи інших угрупованнях тогочасної еліти Українського гетьманату. Російський історик зазначає, що до цього часу в історіографії такого дослідження не було зроблено. Можливо, що в російській історичній науці й справді така праця відсутня, однак в українській – маємо книгу С. Павленка «Оточення гетьмана Мазепи», де хоча й не вивчається ідеологія козацької верхівки, але подається близько 120 біографічних нарисів як про соратників гетьмана так і його опонентів. Окрім того існують відомі монографії О. Субтельного та О. Кресіна про мазепинців в еміграції²¹.

На нашу думку, цей розділ є дуже важливим з огляду на довголітнє викривлення історичної пам'яті про відомі події. Адже більша частина як російської так і української наукової громадськості сприймає тогочасне минуле лише через призму особистості Івана Мазепи, забуваючи при цьому, що він очолював «уряд», який складався з генеральної старшини, яка могла так чи інакше впливати на його рішення, в т.ч. і щодо зміни сюзерена у 1708 р. У контексті висвітлення задекларованої мети Т. Таїрова-Яковлєва звертається до питання про «національну ідентичність» козацької старшини. Вона пояснює її у контексті розгляду такого поняття як «отчизна» (від доби правління Б. Хмельницького до П. Орлика) та приходять до висновку про те, що серед української еліти існувало чітке розмежування в уявленнях про Україну/Малу Росію (як свою «отчизну») та Московське царство. У даному випадку тези російської вченої перегукуються з доробком канадського історика С. Плохія²².

«За гетманом последовала вся (?) генеральная старшина. Из десяти левобережных полковников не пошли за Мазепой только четыре... Но что еще более важно, эти четыре полковника не могли присоединиться к Мазепе, так как находились в расположении российских полков...» (с. 214), – переконливо стверджує автор. Згідно з її новими архівними знахідками, гетьмана І. Мазепу під час переходу до шведського короля підтримували такі козацько-старшинські роди як: Апостоли, Бистрицькі, Болоботи, Волковицькі, Галагани, Гамалії, Герцики, Горбаненки, Горленки, Довгополи, Зеленські, Кандиби, Карпенки, Кожуховські, Красноперичі, Лизогуби, Ломиковські, Максимовичі, Малами, Мирновичі, Мокієвські, Нахимовські, Новицькі, Орлики, Покотили, Рузановичі, Сулими, Сергієнки, Третьяки, Харевичі, Чечелі, Чуйкевичі, Янковські та Яснопольські.

На с. 214 розміщена таблиця, де приводяться списки старшини за 1687-1689 рр., які базуються на матеріалах віднайдених істориком у РДАДА (Москва). Для порівняння поруч подаються списки генеральної старшини, які свого часу були укладені українським істориком І. Крип'якевичем (с. 217-218) та американським вченим Дж. Гаєцьким (с. 216-217). Такий підхід дозволив зробити окремі уточнення щодо персонального складу полковників того часу, зокрема, визначити час зміщення Ф. Жученка з по-

сади полковника Полтавського полку та зайняття генеральним писарем С. Прокоповичем посади генерального судді.

При розгляді історії виникнення та впровадження ідеї Князівства Руського автор відзначає, що гетьман Ю. Хмельницький відмовився від цієї ідеї «в разгар Руїни» (тут йдеться про Чуднівську угоду 1660 р.) (с. 204). При цьому автор чомусь забула вказати на ту обставину, що протягом 1676-1681 рр. той самий Ю. Хмельницький за допомогою Османської імперії відновлює проект створення на основі правобережного Війська Запорозького Українського/Руського князівства, а його печатка з відповідним написом попадає до в'язькової канцелярії І. Самойловича²³. Не виключено, що цей владний атрибут (а також інші документи і матеріали) які стосувалися князівства молодшого сина Б. Хмельницького «проходили через руки» І. Мазепи, адже саме він відповідав у канцелярії за османсько-кримський напрямок дипломатії.

На с. 206 книги історик відзначає, що П. Орлик, який став гетьманом після І. Мазепи, у своїй Конституції 1710 р. уникає вживання термінів «князівство Руське» та «руський». Стосовно тексту цього документу староукраїнською мовою, це й справді так, однак в латиномовній версії неодноразово вживається поняття «руський/російський». Зокрема, з означенням «Вітчизна» (*patria nostra Rossiaca*) воно пишеться 5 разів. Як тотожні у Конституції Орлика використовуються такі поняття як «Русь» (*Rossiae*) – 1, «Мала Русь» (*Parva Possia*) – 2, «Роксоланія» (*Roxolana*) – 6 та «Україна» (*Ucraina*) або ж «український» (*Ucrinae, Ukrainensibus*) – 7 разів. А словосполучення «руський народ» досить часто вживається поруч з терміном «Військо Запорозьке»: «Військо Запорозьке і закріпачений, пригноблений руський народ» (*Exercitus Zaporoviensis gentisque mancipata ac oppressa Rossiaca*), «Війський Запорозьке і вільний руський народ» (*Exercitus Zaporoviensem gentemque liberam Rossiacam*), «із Військом Запорозьким і народом руським» (*cum eodem Exercitu Zaporoviensis gentemque Rossiaca*)²⁴ тощо.

Розділ сьомий «Мазепинське барокко» (с. 220-252) стане цікавим не лише для «політичних» істориків, але й істориків мистецтва, церкви та культури, адже в ньому йдеться про визначний внесок І. Мазепи та його оточення не лише в українську, але і в російську культуру у період пізнього європейського бароко. Ця тема є дуже популярною у сучасних різноманітних українознавчих дослідженнях²⁵, однак автор зуміла внести до попередніх знань про «культрегерську» діяльність Мазепи новий струмінь. Зокрема новим для читача стане те, що гетьман підтримував тісні зв'язки з грецькими ієрархами та постійно листувався з Єрусалимським патріархом Досифеєм. Продовжуючи розкривати тему «Іван Мазепа і Російська імперія» автор відзначає той великий вплив, який здійснили «київські вчені» на тогочасну російську культуру, освіту та науку. «Українское духовенство было образованнее московского и именно с этим связывало свой вызов в Москву. Они считали, что царь хочет использовать их знания для религиозного просвещения России» (с. 246), – пише Т. Таїрова-Яковлева. Новаторськими є сюжети, які стосуються взаємовідно-

син російського та українського духовенства, стосунків Петра I з Стефаном Яворським, Дмитром Ростовським (Туптало), Феофаном Прокоповичем та іншими священиками з України. Автор підтримує висновок італійського історика Джованні Броджі Беркофф стосовно того, що проповідь С. Яворського з анафемою Мазепі була складена «езоповою» мовою: «искусство риторики дозволило Яворському побудувати свій текст таким образом, что даже выполняя волю Петра и предавая Мазепу анафеме, он акцентировал внимание слушателя на заслугах гетмана» (с. 250).

На характер особистих і «ділових» відносин гетьмана І. Мазепи з провідними політичними діячами за царювання Петра I-го звертається увага у восьмому розділі книги «Иван Мазепа и «птенцы гнезда Петрова»» (с. 253-287). Дослідження матеріалів т. зв. Батуринського архіву в Санкт-Петербурзі, а також фондів РДАДА у Москві дало змогу стверджувати, що окрім В. Голіцина, О. Меншикова, Ф. Головіна, Б. Шереметєва український правитель підтримував різного характеру стосунки практично з усіма впливовими російськими урядовцями кінця XVII – початку XVIII ст.: Т. Стрешневим, М. Черкаським, І. Троєкуровим, А. Нарішкіним, Я. Долгоруким, Д. Голіциним, І. Головіним, М. Зотовим, О. Шеїним, П. Шафіровим, Я. Брюсом, І. Кольцовим-Масальським, О. Українцевим, А. Вініусом, П. Толстим, О. Курбатовим, С. Рагузинським, К. Істомінін, Б. Михайловичем, В. Постніковим, О. Кікінін, В. Степановим, Д. Ковневим та М. Ртищевим. Наприклад, збереглося 114 листів тогочасного «канцлера» Московської держави Федора Головіна до І. Мазепи за 1700-1706 рр. Граф Головін звертався до гетьмана не інакше як «Сиятеднейший и превосходительнейший господине, мой истинный благодетелю».

Можливо, що саме зміна в особистих стосунках з представниками політичної верхівки Росії були також однією з причин, які підштовхнули І. Мазепу до ухвалення рішення про відмову від царської зверхності. Автор також аргументовано спростовує точку зору стосовно того, що відносини між гетьманом та першим фаворитом Петра Меншиковим не були такими антагоністичними, про що свідчить багато істориків. Адже, починаючи з 1701 р. вони зжово переписувалися, при цьому з 1704 р. Мазепа надсилає Меншикову кожного місяця з десяток донесень, а їхні стосунки можна охарактеризувати як «дипломатично-коректні». «Государь мой и любезнейший брат Александр Данилович», – саме так підписував свої листи до найвищого російського вельможі правитель Українського гетьманату. Останній лист Мазепи до Меншикова датується 21 жовтня 1708 р., тобто за чотири дні до переходу гетьмана на бік Карла XII. Однак конфлікт між ними й справді був і розпочався він у 1706 р., відтоді, коли цар Петро вперше відвідав Київ. А в 1707 р., як зазначає Т. Таїрова-Яковлєва, О. Меншиков вже виступав провідником політичних реформ Москви, які порушували Коломацькі статті 1687 р. й обмежували українську автономію.

Досить промовистим з огляду на тогочасні відносини між Батурином і Москвою виглядає відкриття автором того факту, що видатний російський дипломат, серб за походженням Сава Рагузинський,

протягом 1703-1708 рр. був таємним агентом гетьмана І. Мазепи в Османській імперії та неодноразово надавав йому цінні відомості військового й дипломатичного характеру. Важливою є наукове відкриття Т. Таїрової-Яковлевої стосовно продажі І. Мазепою усіх своїх «великоросійських» мастностей обер-прокурору Московської держави О. Курбатову. Ця торгівельна акція відбулася 9 червня 1708 р., що дало змогу історикам говорити про те, що саме з цього часу український гетьман перестав зв'язувати своє майбутнє з Петром і Росією. Окрім того, автор робить припущення, що одні з найближчих сподвижників московського царя П. Шафіров та Т. Стрешнев могли таємно повідомляти І. Мазепу протягом 1707-1708 рр. про плани централізаторських реформ свого патрона щодо України.

Незважаючи на те, що розділ дев'ятой книги називається «Больной старик» (с. 288-314) у ньому йдеться не лише про стан здоров'я українського гетьмана, який й справді довгий час хворів на «шляхетську хворобу» подагру. Тут також розкриваються окремі причини поступового відходу Українського гетьманату від союзеренітету Московського царства, серед яких: по-перше, «притеснення малороссийских жителей со стороны русских полков» (с. 295); по-друге, «нестерпимое обращение генерала Паткуля» в Польщі, генерала Е. Ренна в Лівонії, а також Д. Євстратієва та Д. Яковлевича в Білорусії до підрозділів українського козацтва, які там перебували (с. 296, 297, 302); по-третє, «поведение ряда петровских фаворитов, прежде всего А.А. Меншикова» (с. 297-300); по-четверте, надзвичайно важкі «труды по строению Печерской крепости» (с. 302, 304); по-п'яте, «прямые военные потери и грабежи со стороны расквартированных войск» (с. 304); по-шосте, «экономические последствия войны» (заборона провезення української пенки через Ригу і Кенігсберг в Західну Європу; заборона продажі української селітри на експорт; величезні побори на військові потреби грошима, кінями, порохом, продуктами, фуражем тощо) (с. 304-305); по-сьоме, «план выжженной земли» перед шведською армією (с.306, 307, 308-310); по-восьме, «отказ Петра защищать украинские земли» (с. 307); по-дев'яте, стверджує Т. Таїрова-Яковлева, восени 1708 р. в Україні відбулися народні заворушення («волна бунтов») (с. 312-313).

На основі детального аналізу перебігу хвороби в І. Мазепи (а перше сильне загострення відбулося ще в 1689 р.), автор книги приходять до висновку, що поведінка українського гетьмана в жовтні 1708 р. («когда он прикинулся умирающим») могла й не бути грою старого гетьмана, а була спричинена черговим важким приступом подагри (на с. 289 читаємо опис хвороби: «приступ возникает внезапно, чаще ночью, и проявляется интенсивной болью, покраснением и припуханием сустава, нередко повышается температура тела. Очень скоро боль становится нестерпимой, малейшее прикосновение к пораженному суставу крайне болезненно. Приступ может длиться всю ночь, а может затянуться и на несколько дней...»). Отже, ще один історичний міф розвіяно?

Не погоджуємося з твердженням автора, що до березня 1706 р. І. Мазепа отримував накази лише від одного царя Петра І-го

(с. 298). Адже існують багато листів до гетьмана за 1700 – початок 1705 р, де містяться накази та розпорядження від Ф. Головіна. Вже у першому ж своєму листі до Москви з нагоди початку Північної війни І. Мазепа зауважував, що в грамоті царя та листі до нього великого боярина Ф. Головіна були різночитання – Петро І наказував, щоб українські полки рухалися безпосередньо до Новгороду через Брянськ, Можайськ та Смоленськ, а Головін розпоряджався, щоб козаків відразу ж «посилали в границі Інфляндії» для сполучення з російською армією²⁶. На с. 307 цього розділу автор дискутує з відомим українським істориком доби Київської Русі Петром Толочком, називаючи його чомусь при цьому «А.П. Толочко».

Головною частиною монографії, з огляду на задекларовану автором мету, стали останні розділи книги - десятий «Реформи 1707 года» (с. 315-336) та одинадцятий «Трагедия выбора» (с. 337-370). У них автор конкретизує причини політичного розриву між Українським гетьманатом та Московським царством й відзначає, що основним чинником переходу козацької України на бік Шведського королівства під час Північної війни стала централізаторська політика царя Петра І, пік якої прийшовся саме на 1707 р. Вивчення документів з архівосховищ Москви дало змогу російському історичу стверджувати, що в цьому році почали здійснюватися чотири проекти реформ, а саме: Відомча (полягала в переводі Малоросійського приказу в Розряд); Обласна (створення та території як Великоросії так і України/Малої Росії губерній); Військова (утворення на базі українського козацтва регулярних підрозділів – «кампаній») та «Фортечна» (передача усіх військових фортець на території Лівобережної України в розпорядження росіян). Саме ці реформи, на думку автора, стали «ступеню для фактической ликвидации украинской автономии» (с. 328), а проведена багатоступенева реформа управління Українського гетьманату дуже сильно скорочувала повноваження гетьманської адміністрації. Контроль над Запоріжжям та усіма великими містами України переходила до київського воеводи Д. Голіцина.

Професор Санкт-Петербурзького університету зазначає, що реформи Петра І стосовно України залишаються «вне внимания исследователей правления Мазепы» (с. 322), хоча на сьогодні маємо монографію та статті В. Горобця²⁷, а також розвідки О. Сокирка²⁸. Останній, вивчаючи Військову реформу, зазначав, що «реєстраційні матеріали Малоросійського приказу не містять інформації щодо висилки до гетьмана протягом весни – літа 1707 р. посланців чи кур'єрів з царськими розпорядженнями (РДАДА. – Ф. 229, оп. 2, кн. 102–103), що може опосередковано вказувати на те, що відповідний указ про реформу був виданий в обхід Малоросійського приказу, безпосередньо з похідної царської канцелярії...»²⁹.

Окрім того, воєнна ситуація спричинила до того, що влітку 1708 р. гетьману І. Мазепі (нагадаємо, що він був правителем лівого правобережного Українського гетьманату з населенням близько 3,5 млн. жителів і величезною територією, що майже дорівнювала території тієї ж Швеції) починають давати накази, окрім царя Петра, такі російські урядовці як О. Меншиков. Д. Голіцин та Г. Го-

ловкін. У такій складній ситуації для українського гетьмана стає привабливою ідея утворення на основі автономного Українського гетьманату незалежного князівства. Тобто, робить висновки автор книги, І. Мазепа хотів за допомогою шведського короля зберегти для своєї країни автономний політичний статус. У зв'язку з цим досліджується генеза українсько-шведських відносин, що завершилися укладенням відповідної угоди. За відсутності оригіналу цієї угоди Т. Таїрова-Яковлева наводить п'ять опосередкованих джерел, які засвідчували її існування. Окремо розглядаються відносини гетьманського уряду з польським прошведським королем Станіславом Лещинським та великим коронним гетьманом А. Синявським. Автор реконструює перебіг подій, які передували переходу І. Мазепа до Карла XII наприкінці жовтня 1708 р. Також подається розташування українського війська, окремі підрозділи якого перебували на території Дону, Польщі, Литви та Білорусії. По новому виглядає відтворення відносин І. Мазепа із Запорозькою Січчю та висвітлення колізій, що розгорнулися навколо гетьманських «скарбів» після смерті українського правителя.

Підназва книги «История «предательства»» спонукала автора більш детально розкрити питання, коли ж Мазепа зрозумів, що Петро І не виконає своїх зобов'язань захисника української автономії та задумав перейти від росіян на бік шведів (а за визначенням Петра І і його апологетів «зрадив» йому). Отже, у викладі Т. Таїрової-Яковлевої хронологія відмови гетьмана від царського союзництва виглядає так:

весна 1707 р. – «контакты гетмана со шведами начались только после совета в Жолкве» (с. 335), «под давлением трагических событий в Жолкве весной 1707 года Мазепа впервые начал реальные переговоры со сторонником лагеря С. Лещинского, иезуитом Зеленским» (с. 339);

весна 1708 р. – «современный анализ шведских источников показывает, что контакты шведской стороны с администрацией Украинского гетманства начались только весной 1708 года» (с. 346).

вересень – жовтень, 1708 р. – «точкой невозврата стал указ Петра превратить Стародубский полк в выжженный край» (с. 336);

У книзі висловлюється гіпотеза «Чому Мазепа вирішив привлечь именно запорожцев? Тогда, когда уже чувствовал свое дело проигранным? Почему не Правобережье, где настроения были очень схожи? Не думал ли он потащить за собой в пропасть тех, кого всю жизнь ненавидел и мечтал уничтожить?» (с. 369). Ця думка повторюється і в примітках на с. 374 «...накануне гибели, Мазепа постарался утащить за собой и ненавистных запорожцев». У зв'язку з цим, відзначимо, що історія відносин між Мазепою та Запорозькою Січчю вже достатньо вивчена в українській історіографії³⁰, а тому, відповідаючи на вищенаведені запитання російського історика, можемо стверджувати, що: по-перше, після переходу на бік шведів Мазепа звертався за підтримкою не лише до запорожців, а й до старшини та населення усіх полків Українського гетьманства, в т. ч. і правобережних (інша справа, що не всі його універсали того часу збереглися); по-друге, у листопаді 1708 – лютому 1709 рр., тобто у той час, коли відбувалися пе-

реговори гетьманського уряду з Військом Запорозьким Низовим Мазепа ще не міг знати про перемогу росіян під Полтавою і, по-третє, говорити про якусь «ненависть» І. Мазепи до запорожців, на нашу думку, є великим перебільшенням, адже його ставлення до низових козаків більше визначалося його владними амбіціями, ніж психологічними особливостями характеру.

Одним з головних здобутків рецензованої праці є широке використання української історіографічної «Мазепіани», зокрема посилення на доробок українських «діаспорних» істориків О. Оглоблина, Б. Крупицького та О. Субтельного. Відрадно, що російському історикам стали у пригоді й праці сучасних вчених з України С. Павленка, А. Бовгирі та О. Сокирка. Разом з тим, не відомо з яких причин не використано напрацювання з «мазепинської» тематики їхніх колег Ю. Мицика, С. Плохія, В. Станіславського, О. Ковалевської, О. Кресіна, а також автора цієї рецензії.

Не потрібно забувати й про значну російську історіографію зазначеної проблематики, адже Т. Таїрова-Яковлева, окрім використаних у монографії праць, чомусь обійшла увагою доробок таких істориків ХХ ст. як В. Королюк, В. Шутой, Б. Литвак та ін. Досить цікаво, на нашу думку, було б розкрити генезу російської «Мазепіани», згадуючи при цьому не тільки Д. Бантиш-Каменського чи поета К. Рилєєва (с. 7, 12), але й, наприклад, автора одного з перших біографічних нарисів про українського гетьмана П. Бекетова, який ще у 1821 р. зазначав: «Мазепа был как по чинам, так и по богатству, которым Государь осыпал его, одним из первейших вельмож в государстве»³¹. Про І. Мазепу у ХІХ ст. також писали Б. Бергман, Д. Бутуралін, О. Карцов, О. Корнілович, Ф. Ліванов, М. Маркевич, М. Медем, О. Мишлаєвський, М. Устрялов, Н. Ламбін, Г. Міллер, О. Савельєв-Ростиславович та С. Соловійов. Зокрема, О. Корнілович у нарисі «Жизнеописание Мазепы» зауважував, що «Мазепа принадлежал к числу замечательнейших лиц в российской истории XVII столетия»³², хоча, очевидно, що більшість з названих істориків зазвичай описувала відомий «зрадницький» сюжет. При цьому С. Соловійов одним з перших об'єктивно (на скільки це можна було у той час) осмислював складний процес політичної відмови І. Мазепи від царського сюзеренітету та перераховував її причини.

У книзі вміщено близько 60 ілюстрацій, що, на думку автора, мають формувати в уяві читача образ І. Мазепи як правителя автономної Української держави та розкривати це через різноманітні зображення тогочасної епохи. Однак, чудовий ілюстративний ряд, в якому постає привабливий образ культурно розвиненої козацької України, на жаль, програє через те, що більшість портретів, гравюр, малюнків не мають повної «легенди». Наприклад, на с. 5 бачимо гравюру М. Бернінгротга із зображенням І. Мазепи, що 1706 р. була опублікована у популярному на той час європейському часописі «Europäische Fama». Але у підписі під ілюстрацією читаємо лише «Иван Степанович Мазепа». Це ж стосується оформлення й зображення Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, Д. Туптала (Ростовського), С. Туптала, І. Новицького, В. Дуніна-Борковського, С. Палія, Ф. Палій, С. Яворського, Д. Апостола та ін.

Під ілюстрацією «Фрагмент текста доноса на Івана Самойловича с підписями старшин» (с. 44) не вказано дату виготовлення та місце знаходження архівного документу. Аналогічно потрібно було б оформити ілюстрування фрагментів листів самого І. Мазепи та його матері Марії-Магдалини (с. 74-75, 244). Під ілюстраціями на с. 236 та 237 розміщено підписи «Вышивка «Покрова Богородицы». Вклад Марии Магдалины», «Вышивка. Вклад Марии Магдалины в Киево-Печерскую лавру». Однак на них зображено не що інше, як церковні антими́нси, а не просто вишивання.

Відомо, що серед багатьох церков, збудованих на кошти українського гетьмана, був і військовий собор св. Миколая («Великий Микола») у Києві, із зображенням якого можна ознайомитися на с. 231. Однак у підписі не вказано таке: коли він був зведений? (1690-1696 рр.), хто був його архітектором? (росіянин Й. Старцев) та коли він був знищений? (більшовиками у 1934 р.). Дискусійним на сьогодні залишається питання, хто ж все таки зображений на відомій гравюрі Л. Тарасевича з нагоди перемоги українських та російських військ над турками у Нижньому Подніпров'ї – І. Мазепа (як подає автор на с. 61), чи все ж таки московський воєвода Б. Шереметев? На с. 229 читаємо, що в 1705 р. український митець І. Мігура виготовив гравюру «Апофеоз Мазепи», де розмістив зображення п'яти головних православних храмів, збудованих на кошти гетьмана, а на с. 233 під ілюстрацією цієї ж гравюри читаємо: «Панегирик И.С. Мазепы. 1706 г.». Читачу мабуть було б цікаво знати: коли і де були виготовлені, а також хто автор портретів (І. Мазепи, Петра I та Карла XII), гравюру та картин, що подаються на обкладинці й звороті книги.

Є певні зауваження і до культури оформлення приміток в монографії. Наприклад, на с. 374 автор вперше посилається на збірник документів «Листи Івана Мазепи. Т.1. № 87. С. 221». Очевидно треба було вказати місце та рік його видання (Київ, 2001), а також упорядника (В. Станіславський). При посиланні на «Історію української культури. Т.ІІІ. К., 2003» (с. 378, 387) необхідно було зазначити автора відповідних використаних розділів, або ж – хоча б редактора цієї колективної праці (В. Смолій). Збірник документів «Універсали Івана Мазепи» (с. 392), в іншому – «Універсали Івана Мазепи» (с. 394). Ні в тому, ні в іншому випадку не названо його упорядників (І. Бутич, В. Ринсевич). Прізвище українського історика Івана Крип'якевича подається як «Крпякевич» (с. 395, 512). Помилки навіть вкралися у назву україномовної книги самої авторки, що подається у списку літератури: (Яковлева (Таїрова) Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни», К., 1998), де читаємо у російській транскрипції «другий» та «руїна» (с. 437).

У випадку перевидання книги (це доцільно було здійснити і в Україні) пропонували б автору додати розділ «Іван Мазепа та цар Петро». Тим паче, що у рецензованому виданні наявні відповідні сюжетні. Також, як нам здається, все ж таки не вистачає розділів «Роль І. Мазепи у російсько-турецькій війні 1686-1700 рр. та Азовських походів» та «Місце і роль гетьмана Мазепи під час першого етапу Північної війни». Хоча Т. Таїрова-Яковлева й зауважила, що свідомо

не торкалася цієї проблематики. Радили б також більш випукло показати вплив гетьмана та «українських книжників» на розвиток російської культури в другій половині XVII-XVIII ст. З огляду на це перспективно виглядає розробка такої цікавої теми як «Гетьман Мазепа і Слов'яно-грецько-латинська академія в Москві». Досить мало у книзі відповідної інформації про т. зв. Малоросійський посольський двір у Москві, який почав функціонувати від початку 1670-х рр., а за правління І. Мазепи активно розбудовувався.

Підсумком багаторічних досліджень російського історика у царині «Мазепіани» стали висновки, що до і після переходу до шведів І. Мазепа активно намагався знайти найбільш зручну політичну комбінацію, яка б дозволила зберегти автономію Українського гетьманства та одночасно убезпечила б його розорення під час Північної війни. Т. Таїрова-Яковлева переконана, що існуючі документи й матеріали дають змогу стверджувати, що напередодні Полтавської битви гетьман робив спроби (місія Д. Апостола, козака А. Борисенка) повернутися під царську протекцію. Підтримуємо таку точку зору, адже історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ Івана Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів проти своїх володарів наприкінці XVII – початку XVIII ст.: лівонської знати на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р., угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703-1711 рр., молдавського господаря Дмитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін. Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Північної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель у 1708-1709 рр. свідомо чи підсвідомо хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма (1640-1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву Fuchspolitik. Адже німецький володар неодноразово відмовлявся від складеної присяги на користь іншого монарха та вдало лавірував поміж Польщею, Швецією, Австрією, а також Францією та Голландією.

Гетьман Іван Мазепа, переконана Т. Таїрова-Яковлева, належав до тих пасіонарних історичних осіб, світоглядні уявлення яких формувалися в умовах політичної культури доби пізнього Бароко. З огляду на це, гетьман нічим особливим не відрізнявся від інших правителів «малих» держав Європи, адже в умовах запеклої війни між Петром I та Карлом XII намагався досягнути кращого владного становища для себе, а для своєї країни – «матки бідної Ойчизни милої України Малої Росії» – вищого політичного статусу. Стосовно внеску І. Мазепи в будівництво Російської імперії, то автор бачить його таким: «...увлеченный юношеским задором Петра, стремящегося сломать старую Россию и построить новую, европеизированную, Мазепа активно подключается к этим усилиям. Он становится важнейшим советником Петра в деле организации военных походов на юг, во внешней полити-

ке и в реформировании российского православия». На закінчення є підстави стверджувати, що чергова фундаментальна праця Т. Таїрової-Яковлевої, яка досліджує минуле як України, так і Росії, стане важливим науковим підґрунтям для розуміння одного з найяскравіших періодів в історії наших країн – перелому XVII – XVIII ст. Слід зазначити, що на сьогодні вітчизняна історична наука ще не має повноцінної біографії такої непересічної та неоднозначної особистості як І. Мазепа, а тому доробок професора Санкт-Петербурзького педагогічного університету буде слугувати важливою опорою для її написання. Маємо також надію, що висвітлення відомим істориком українсько-російських стосунків ранньомодерної доби світової історії, в межах яких були різні періоди співіснування (від політичної залежності та військового союзу до конфронтації та війни), сприятиме налагодженню добросусідських і, по-справжньому, рівноправних взаємовідносин між Українською державою та Російською Федерацією вже у наш час.

Примітки:

1. Книга Т. Таїрової-Яковлевої «Мазепа» отримала десяток рецензій від російських та українських вчених, серед яких була й наша, що називалася «Мазепа завойовує Росію: книжка про великого українського гетьмана стала справжньою сенсацією в Російській Федерації. Т.Г. Таїрова-Яковлева. Мазепа / Т.Г. Таїрова-Яковлева. – М. : Молодая гвардия, 2007» (Літературна Україна. – 2008. – 5 червня (№21). – С. 4). Див. також: Чухліб Т. Видатна людина Росії – Іван Мазепа!? (рецензія на книгу: Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 271 с.) / Т. Чухліб // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 494-495.
2. Незважаючи на яскраве українство (що проявлялося не тільки в науковому доробку, але й походженні, побуті та світогляді) відомого земського та громадського діяча Федора Михайловича Уманця (1841-1908), вважаємо його не тільки українським, але й російським істориком. Адже, хоча він і проживав в Чернігові, але в другій половині XIX – на початку XX ст. активно публікувався в «Отечественных записках», «Русском веснике» та інших російських часописах. Він також є автором праць «Общественное воспитание в России» (1867), «Колонизация вольных земель России» (1884) та ін. (Див.: Половець В. Федір Михайлович Уманець (1841-1917 рр.) / В. Половець. – Чернівці, 2006). У вступі до рецензованої книги Т. Таїрова-Яковлевої пише, що «После отмены в начале XX века цензуры сразу же появились русские исследования, где высказывались совершенно иные суждения о Мазепе (не говоря уже об украинских «промазепинских» работах, на пример монографии Ф.М. Уманца» (С. 7).
3. Цікаво порівняти висновки Т. Таїрової-Яковлевої щодо політизації особи І. Мазепи з висловлюваннями доктора історичних наук, професора Г. Саніна (Москва), які він висловив у 2004 р. під час доповіді на вченій раді Інституту Російської історії РАН: «Оценка личностей Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы всегда была политизирована и я не намерен отходить от этой политизации, ибо речь идет о принципиально важном вопросе всей истории России и Украины... Политизированность в том, что он [Мазепа] беспринципный изменник, действующий только в своих личных интересах...» (Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа Труды Института Российской истории РАН / Г. Санин. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65, 93).

4. Квінтесенцією «Антимазепіани» російської історіографії стали постулати народженого у родині кубанських козаків відомого вченого М. Павленка у його монографії «Петр Великий», яка неодноразово видавалася багатотисячними накладками: «Иван Степанович Мазепа принадлежал к числу тех людей, для которых не было ничего святого. В нем в одном сосредоточились едва ли не все пороки человеческой природы: подозрительность и скрытность, надменность и алчность, крайний эгоизм и мстительность, коварство и жестокость, любопытство и трусость...» (Павленко Н. Петр Великий / Н. Павленко. – М., 1994. – С. 290). У 2009 р. позиція Н. Павленка стосовно оцінки діяльності Мазепа змінилася до більш науково об'єктивної: «Гетман многие годы верно служил царю, хотя его и тяготила зависимость от властиного российского самодержца. Под воздействием отступательной тактики царя Мазепа счел, что Петр войну проиграет и будет свергнут с престола...» (Павленко Н. Разумная расчетливость. Петр и Кара в Полтавской битве / Н. Павленко // Родина. – № 7. – 2009. – С. 34).
5. Про це див. докладніше у нашій новій книзі: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т. Чухліб. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.
6. У 2007 р. п. Т. Таїрова-Яковлєва опублікувала ґрунтовний збірник документів «Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга». – СПб., 2007. – Вип. 1.
7. Слід вказати на укладену київським істориком О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках до монографії: Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба (друге видання) / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, К., 2001, а також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу», що нараховує 1 тисячу 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники / С. Павленко. – К., 2004). На 2009 р. історіографічна «Мазепіана» складала 2 тисячі 039 позицій (Ковалєвська О. Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688-2009) / О. Ковалєвська. – К., 2009).
8. З основних публікацій Т. Таїрової-Яковлєвої про І. Мазепу в науковій періодиці назвемо такі: Мазепа-гетман: в поісках исторической объективности // Новая и новейшая история. – №4. – 2003; А.Д. Меншиков и гетман И.С. Мазепа (из истории взаимоотношений) // Меншиковские чтения. – СПб., 2006; Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепа // Український історичний журнал. – №5. – 2006; Листування запорожців з І. Мазепою восени 1708 року // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К., 2007; Мотря Кочубей і еє роман с гетманом И. Мазепой // Studia Slavica et Balcanica. – № 1-2. – СПб., 2007; Приятель «гетмана-злодея». Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. – №11. – М., 2007 та ін.
9. Див. також нашу рецензію на цю працю: Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / відп. ред. В. Смолій. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 473-508.
10. Про це докладніше див.: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр / Т. Чухліб. – К., 2010.
11. Чухліб Т. Московський протекторат і особливості зовнішньої політики урядів І. Самойловича й І. Мазепа / Т. Чухліб // Він же. Гетьмани і монархи. – К., 2003. – С. 308; Він же. Боротьба українського козацтва за об'єднання Правобережної та Лівобережної України // Історія українського козацтва / відп. ред. В. Смолій. – Т.1. – К., 2006. – С. 471-530.

- Очевидно, що Т. Таїрова-Яковлева не ознайомилася з цими працями, а тому пише на с. 16 «Історики не ображають уваги на той факт, що в основі політики і Самойловича, і Мазепи була ідея об'єднання Українського гетьманства – т. е. приєднання Правобережної України...». До речі, задовго до нас увагу на цей факт звернув західноукраїнський історик М. Андрусак у своїй праці «Мазепа та Правобережжя» (Львів, 1936), а також сучасні історики В. Смолій, В. Степанков та В. Станіславський (Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? / В. Смолій // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 113-124; Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1993; Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. / В. Станіславський // Листи Івана Мазепи 1687-1691 / упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 9.
12. Див. нашу працю: Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713 рр.) / Т. Чухліб. – К., 2004.
  13. Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк ; К. ; Львів, 2001. – С. 96.
  14. Гадяцький полк М. Бороховича, який перед цим все ж таки дійшов до Пскова нараховував 3 тисяч 847 козаків (Дядиченко В. Українское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. / В. Дядиченко // Полтава. К 250-летию полтавского сражения : сб. ст. – М., 1959. – С. 249).
  15. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. / В. Станіславський // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 340-357; Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687-1691 р. – К., 2002. – Т. 1. – С. 6-82; Він же. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686-1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин : зб. наук. праць / відп. ред. В. Смолій. – К., 2003. – С. 267-291; Він же. Дніпровські походи 1697-1699 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 489-506; Він же. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння зі Швецією у недрукованих листах Івана Мазепи 1699-1700 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 261-280.
  16. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар / В. Возгрин. – М., 1992. – С. 238-239; Он же. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1985. – Т. 29. – С. 70; Див. також: Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого / Н. Молчанов. – М., 1984. – С. 216; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Податської битви / В. Станіславський // Український історичний журнал. – № 1. – 1998. – С. 76.
  17. Станіславський В. Вказ. праця. – С. 77.
  18. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) / Т. Чухліб. – К., 1996; Він же. Правобережна Україна і Річ Посполита: до проблеми політичних стосунків між С. Палієм та королівськими урядами // Семен Палій та Фастівщина в історії України. – К., 1997. – С. 14-20; Він же. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000; Він же. Україна і Польща у період правління короля Яна III Собеського: у пошуках втраченого миру // УІЖ. – №1 – 2002 – С. 38-52; Він же. «Палієва держава» між польським ко-

- ролем і російським царем // Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 pp / Т. Чухліб. – К., 2003. – С. 319-336; Czuchlib T. Warszawa – Fastow: strony współpracy i walki między stolicą Polską a „prowinjjonalnym” miasteczkiem kozackim / T. Czuchlib // *Wojna a pokój / pod red. L. Iwasynej.* – Kijow, 2004 та ін.
19. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні / В. Станіславський // *Україна в Центрально-Східній Європі / відп. ред. В. Смолій.* – К., 2008. – Вип. 8. – С. 331-342.
  20. Королюк В. Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну / В. Королюк // *Ученые записки института славяноведения.* – Ленинград, 1954. – № 7; Он же. Вступление Речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // *УЗИС.* – 1954. – Т. 10; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII - початку XVIII ст / Г. Сергієнко. – К., 1963; Каминський А. Первые годы польско-русского союза 1704-1709 гг. / А. Каминський // *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе.* – М., 1966; Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714) / В. Артамонов. – М., 1990; Чухліб Т. Іван Мазепа у Великій Північній війні 1700-1721 pp. / Т. Чухліб // *Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Мат. міжн. наук. конф.* – К., 2009; Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Północnej / J. Feldman. – Kraków, 1925; Janczak J. Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700-1721 / J. Janczak. – Berlin, 1962.
  21. Subtelny O. The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century / O. Subtelny. – New York, 1981. Україномовна версія: Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / О. Кресін. – К., 2001.
  22. Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи / С. Плохій // *Соціум. Альманах соціальної історії / відп. ред. В. Смолій.* – К., 2006. – Вип. 6. – С. 267-282.
  23. Чухліб Т. Князювання від імені Османської імперії – гетьман-«гріпсєрс» Ю. Хмельницький / Т. Чухліб / Він же. Гетьмани і монархи. – К., 2003. – С. 221-231.
  24. За перекладом з латинської мови М. Трофимука: Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. Оригінал латинською мовою: Національний архів Швеції. – Фонд «Cosacica». – Ч. 1. Фотовідбиток див. у виданні: Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII століття) / упор. Ю. Савчук. – К., 2008. – С. 124-127. Див. також: Переписка і другие бумаги шведского короля Караа XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Фиаишпа Ораика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / изд. О. Бодянского. – М., 1847. Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII-XVIII ст. // *Український археографічний збірник.* – Т. III. – К., 1930. – С. 38-42.
  25. Див. наприклад: Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К., 2004; Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008 та ін.
  26. Лист І. Мазепи до Петра I від 28 серпня 1700 р. з Батурина // *Сіверянський літопис.* – № 1. – 2003. – С. 63-67.
  27. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К., 1998; Він же. Українські проекти в Російській імперії // *Україна і Росія в історичній ретроспективі.* – Т. 1. – К., 2004.

28. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини 17 – початку 18 ст.) / О. Сокирко // Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин / відп. ред. В. Смолій. – К., 2003.
29. Він же. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха : зб. наук. праць / відп. ред. В. Смолій. – К., 2008. – С. 91.
30. Див., наприклад: Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XV – XIX ст.) / відп. ред. В. Смолій. – К., Запоріжжя, 1998; Станіславський В. Запорозжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) / В. Станіславський // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво : зб. статей / відп. ред. В. Смолій. – К., 1998. – С. 176-189; Він же. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. – №1. – 1998. – С. 60-78; Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004; Він же. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя, 2009 та ін.
31. Бекетов П.П. Мазепа / П.П. Бекетов // Он же. Собрание портретов россиян, знаменитых по своим деяниям... – М., 1821. – С. 153. У цьому виданні був вміщений художній портрет роботи Г.А. Афанасьєва з підписом «Іван Степанович Мазепа, бывший Гетман Малороссийский».
32. Корнилович А. Жизнеописание Мазепы / А. Корнилович // Полное собрание сочинений К.Ф. Рылеева. – Лейпциг, 1861. – С. 203.

Отримано: 20.10.2011

УДК 94:342.24(477)“18/19”(049.32)

Василь Кононенко
(Київ)

Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 150 с.

Головною ідеєю книги є твердження автора, що український федералізм був відповіддю суспільства на історичний виклик бездержавності. Ідеї федералізму були притаманні всій Центральній Європі XIX – початку XX с., яка політично жевріла під володарюванням імперії Романових, Габсбургів і Гогенцолернів. Український федералізм розглядається як складова частина процесів модернізації імперій та розвитку національних проєктів «неісторичних» народів у Центрально-Східній Європі. У XIX ст. федералізм став легітимним проєктом державності центральноєвропейських спільнот¹. Такий підхід до проблематики є одним із визначних у світовій історичній науці і є надзвичайно актуальним для української історіографії.

Г. Корольов показує відмінність між західноєвропейською державою-нацією та політичним проєктом Російської імперії, на основі суперечностей між якими постала модерна українська нація. Інтелектуали Західної християнської цивілізації розуміють людину через її зовнішні відносини зі світом. Саме тому західна особистість-«персона» створила найдинамічнішу цивілізацію з ринковою економікою, правовою державою, громадянським сус-

пільством та новоевропейською наукою. На православному Сході людину бачили як духовну істоту, з її таїнством внутрішнього життя. Православна особистість-«іпостась» завжди зосереджувалася на потаємному, але у часи посилення Заходу підкорилася його авторитету у зовнішніх способах життя. Діалог між західною моделлю існування та православним духовним світосприйманням був нерівним. Українське традиційне суспільство раннього нового і нового часу не було винятком і заради власного виживання було змушене болісно перебирати західну модель життя, тобто модернізуватися. Одним із аспектів модернізації стало запозичення та творчого переосмислення українськими інтелектуалами західних ідей федералізму. Як зазначає автор, федералізм виник як шлях реалізації слов'янської ідеї в національних шатах². Поняття «держава-нація» – надбання західної думки і модерне явище політичного життя Західної Європи XIX – поч. XX ст. Воно полягало у поширенні доктрини «народного суверенітету», секуляризації європейського мислення, розвитку капіталізму. Ідея православної східнослов'янської цивілізації полягала в ідеї історичної місії Росії³.

Важливо, що XVIII ст. було для Західної Європи часом перемоги «держав-націй», а для Центральної та Східної – імперій. В українській історіографії рішучий наступ на український автономізм за правління Петра I та Катерини II розглядається як парадоксальний⁴. Все-таки це було складовою частиною здійснення великих імперських проєктів, що реалізовувалися не тільки російською елітою, але й «непанівними» центральноєвропейськими нобілітетами. Г. Корольов небезпідставно розглядає козацький автономізм XVIII ст. як предтечу українського федералізму XIX ст. Слід додати, що внесок українських інтелектуалів (у першу чергу інтелектуалів Гетьманщини) у проєкт Російської імперії є ще не до кінця досліджений й оцінений. Російські політики та інтелектуали змогли усвідомити свою Московську державу імперією лише завдяки «іншим», завдяки схожим на себе, але несвоїх.

У першій половині XIX ст. інтелектуали Російської імперії одночасно відчували свою близькість до західних колег та прірву відмінностей між своїми народами. Ця дилема між «західниками» та слов'янофілами стала визначальною для інтелектуального життя усіх спільнот, які модернізуються на периферії західної цивілізації та європейської капіталістичної економіки.

Автор проаналізував найвідоміші політичні проєкти, які відбували розвиток ідей федералізму в українському та російському інтелектуальному середовищах. М. Муравйов займався ідеєю найбільш оптимальної політичної системи для Росії. Тому в основу його федерації був покладений господарсько-економічний принцип. На українських землях передбачалося утворення Української та Чорноморської держав з центрами у Харкові та Києві. Згідно з «Руською правдою» П. Пестеля, політична модель базувалася на єдиних території, державі, мові, законах, тому для України у цьому проєкті не було місця. Брати А. та П. Борисови обґрунтували ідею слов'янської єдності через утворення відповідної республіки. Братчики Кирило-Мефодіївського товариства стали «західниками мимоволі», сприйнявши та модернізувавши європейські

ідеї у контексті української історії. Вітчизняне слов'янофільство було схожим на російське, але мимоволі орієнтувалося на Захід⁵. Важливо, що сама офіційна імперська ідеологія штовхала українську інтелігенцію на розробку власного політичного проекту.

Роль М. Драгоманова у розробці теорії українського федералізму була визначальною. Його погляд на проблему децентралізації імперії, автономії України у складі Росії став ідеологічною програмою українського «визвольного руху»⁶. Ідея федералізму у Наддніпрянській Україні була відповіддю на російський централізм. Головним ідеологом федералізму став М. Грушевський, який доповнив драгоманівський двома принциповими положеннями: демократизмом влади та суспільства і конституціоналізмом⁷. Г. Корольов доводить, що ідея самостійності розвивалася невіддільно від федералізму. М. Грушевський у період першої російської революції утвердився у своїх федералістських поглядах, І. Франко також продовжував вважати, що така форма політичного устрою не заперечує самостійності⁸.

Якщо федералізм був надбанням західної суспільно-політичної думки, то соборність стала українським розумінням формування державності⁹. Історія поняття «соборність» і зміна значень, які вкладали у нього українські інтелектуали та політики, на нашу думку, є цікавим аспектом подальших досліджень федералізму. Український федералізм і соборність продовжували козацько-автономістські/малоросійські політичні проекти, в основі яких лежало децентралістське бачення держави та суспільства¹⁰. Саме ця особливість вітчизняної політичної думки стала основою для українського федералізму, перетворивши його на реальну та перспективну програму.

Автор приходиться до висновку, що в історичній ситуації другої російської та української революцій більшовизм виявився тріумфатором на українських землях, оскільки скористався головними ідеями федералізму¹¹. Цікаво, що без радянського федералізму не було б України 24 серпня 1991 р., а сам федералізм здатний відігравати позитивну роль за тоталітарних, авторитарних і демократичних політичних режимів. Роль федералізму у національному проекті «Україна» ще маловивчена, книга Г. Корольова все-таки ставить більше проблем та питань, ніж дає відповідей, але у цьому і полягає її цінність.

Примітки:

1. Корольов Г Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття) / Г. Корольов. – К. : Інститут історії НАН України, 2010. – С. 78.
2. Там само. – С. 66.
3. Там само. – С. 6.
4. Там само. – С. 21.
5. Там само. – С. 76.
6. Там само. – С. 75.
7. Там само. – С. 76-77.
8. Там само. – С. 40.
9. Там само. – С. 41.
10. Кононенко В. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVIII – кінець XVIII ст.) : автореф. ... канд. істор. наук / В. Кононенко. – К., 2010. – С. 14-16.
11. Корольов Г. Вказана праця. – С. 118.

Отримано: 10.11.2011

Іван Боровець

(Кам'янець-Подільський)

Погляд історика-професіонала (монографія В.П. Газіна “Актуальні проблеми сучасності: історія, світова політика”. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2009. – 424 с.)

Сьогоднішнє життя людства позначене низкою великих і безліччю дрібних проблем, від вирішення яких, без перебільшення, залежить майбутнє світу, а, отже, й доля кожного представника *homo sapiens*. Віднайти шляхи розв'язання більшості злободенних питань сучасного суспільства неможливо без глибокого знання їх історичних витоків, а тому професійні історики є компетентними консультантами у даній справі, доказом чого є й представлена монографія.

Книга доктора історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимира Прокоповича Газіна є, наскільки нам відомо, першою у вітчизняній історіографії науковою працею, у якій розкривається узагальнений, але водночас цілісний і взаємообумовлений образ сучасного світу у плетиві визначальних тенденцій політичного, соціального, економічного розвитку.

Стрижневою проблемою, на яку автор звертає найбільше уваги і яка присутня у всіх розділах монографії, є зовнішня політика провідних держав сучасності та відносини між ними. Цікавитим “*ноу-хау*” бачиться підхід у визначенні “українського фактору” у міжнародних відносинах як важливого чинника формування нового світопорядку (у книзі присутній окремий (десятий) розділ “Україна і світ”, крім того, українські сюжети вдало вписані у загальну канву роздумів у інших частинах монографії). Це свідчить про високий рівень громадянської позиції та національної самосвідомості автора, який таким чином подає вельми позитивний приклад рішучого розриву із синдромом меншовартості у визначенні ролі України в сучасному світі.

Вагоме місце у викладі матеріалу та аргументах займає економічна історія. У книзі подається статистика економічного розвитку країн, показники ВВП. Відтак, чітко простежується авторська позиція, що стан економіки є вирішальним чинником у оцінці статусу тієї чи іншої країни серед інших членів світового співтовариства. Звертаємо увагу на масштабність завдань дослідження, глобальний вимір змісту книги у поєднанні з докладністю розгляду особливостей розвитку країн бувшого соцтабору (Східна Німеччина у складі ФРН, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Румунія, Болгарія), пострадянських держав (країни СНД та Балтії). Все це демонструє наукову сміливість автора, його широкий світогляд та дивовижну проникливість у суть проблем, що розглядаються.

Ознайомлення зі змістом роботи дозволяє цілком погодитися із хронологічними рамками дослідження, тобто, власне, із початком відліку автором сучасної доби в історії. Зміни, що сталися у світі у кінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття можна сміливо характеризувати як епохальні. Тому, на наш погляд, пора вже виділяти у звичній нам періодизації черговий історичний етап, що

має стати новим курсом вивчення історії у школі та вузі (щось на кшталт “постновітньої історії”, “модерної історії”, чи, можливо, “глобалізованої історії”). У такому разі монографія В.П. Газіна виконуватиме роль навчального посібника при вивченні даного курсу.

Структурно монографія складається зі вступу, одинадцяти розділів та післямови. Розділи поділяються за проблемним принципом на декілька підрозділів, кожен з яких представляє самостійний завершений сюжет, а виклад авторських оцінок і суджень здійснюється у формі, близькій до популярного у сучасній західній історіографії есе. Такий підхід зумовив змістову та емоційну доступність поданого матеріалу, текст монографії читається надзвичайно легко, цікаво, захоплююче, “на одному диханні”.

У першому розділі простежується вплив краху комуністичної системи у Європі на міжнародні відносини. Далі автор звертає увагу на особливості функціонування Співдружності незалежних держав, розвиток американсько-російських відносин, діяльність Північно-атлантичного альянсу в сучасних умовах. Оригінальними сюжетом роботи є розділ п'ятий під назвою “геополітична упаковка вуглеводнів”, де проаналізовано ще зовсім “свіжі” події недавніх російсько-українських газових війн. Докладно розглядається балканська криза рубежу ХХ-ХХІ ст., причому “косовська проблема” цілком вмотивовано виділена у окремий розділ. Не оминає увагою В.П. Газін і сучасні болючі питання загальнопланетарного глобального масштабу: екологічна, демографічна проблеми, міжнародний тероризм, труднощі процесу загального роззброєння. Дев'ятий розділ присвячений процесам глобалізації у всіх її проявах. У завершальному, одинадцятому, розділі подані авторські міркування з приводу можливих моделей становлення нового світопорядку, формування якого триває й сьогодні, та прогнози щодо подальшого розвитку міжнародних відносин.

Демонстративною особливістю історичних досліджень на сучасну проблематику є те, що оцінки істориків є актуальними з точки зору поточної політики. Тим паче це стосується праці В.П. Газіна, адже вона представляє не лише виклад матеріалу, але й його аналітичне осмислення, глибокі роздуми на запитання “Яка причина?”, “Чому?”, “Чого чекати в майбутньому?”. З одного боку, у цьому є велика цінність і користь праці, адже авторські рецепти і пропозиції вирішення проблем адресовані читачеві (яким потенційно може бути не лише історик, але й економіст, політик, юрист, зрештою й пересічний громадянин з активною позицією) та мають на меті вплинути на нього у певному напрямку. З іншого боку, не виключеним є висунення звинувачень у політичній заангажованості автора у оцінках тих чи інших проблем. Спробуємо визначити, чи справедливими будуть подібні заяви стосовно змісту представленого дослідження.

Аналіз монографії дає підстави стверджувати, що автор має свій чіткий погляд на сучасну політичну ситуацію у світі. Вже сюжет обкладинки книги вказує на визначення ним провідної ролі євроатлантичного регіону у розвитку людства. У вступі В.П. Газін стверджує, що США є єдиною наддержавою сучасності, яка впливає на всі сві-

тові процеси (с. 9). Автор не приховує своїх симпатій до системи ліберальної демократії. Виключно позитивним явищем представлено економічна допомога західних держав трансформаційним процесам у країнах бувшого “соціалістичного табору”. Схвалює автор і нову роль НАТО після розпаду біполярного світопорядку у 1991 р., що полягає у перетворенні блоку у систему колективної безпеки, а з 2001 р. – у центр боротьби з міжнародним тероризмом (с. 145). Неможливо заперечити влучній оцінці В.П. Газіна ефективності політики США на пострадянському просторі: “американські дії позначені принципом пряника і спрямовані на зміцнення незалежності пострадянських держав і створення позитивного іміджу США” (с. 121).

Не менш чітко простежується критика автором сучасного зовнішньополітичного курсу Російської Федерації. На його слушну думку сьогодні Росія взяла на озброєння концепцію “ліберальної імперії”, у відносинах із бувшими радянськими республіками вона продовжує бачити себе у ролі центру. Відтак, фактично реанімується ідея традиційного російського шовінізму, який “завжди виступав у шатах месіанства з імперіалістичними намірами” (с. 92). Виходячи із цього, зрозуміло стає й негативна оцінка істориком СНД. Дана організація бачиться не як орган налагодження рівноправних міждержавних стосунків, а як інструмент утримання та збільшення російського впливу на пострадянському просторі – “російська політика на просторах СНД спрямована на реінтеграцію та диктат” (с. 93).

Незважаючи на вищевказане, несправедливим буде визначити позицію В.П. Газіна політично упередженою (“американофільською” чи “русофобською”) і цьому теж є низка підтверджень у тексті.

По-перше, автор цілком обґрунтовано критикує деякі кроки Заходу загалом та США зокрема на міжнародній арені. Збройні операції проти Афганістану, Іраку, які були організовані за вирішальної ролі США, дослідник кваліфікує як такі, що “явно суперечать загальноприйнятим міжнародним нормам поведінки” (с. 360). Вказується також на нечіткість формулювань у нормативно-правових документах ООН щодо рамок дозволених антитерористичних дій, до яких може вдаватися країна з метою самозахисту. Так, історик звертає увагу на такий негативний момент, як невизначеність часових меж для здійснення права на самооборону, відсутність уточнення, чи можуть США завдати удару по державі чи недержавному об’єкту тощо (с. 268).

По-друге, В.П. Газін неодноразово підкреслює ефективність російської зовнішньої політики з точки зору її державних та національних інтересів. Він визнає “вірним” розрахунок на близькі стосунки із енергозалежним Євросоюзом, а у побудові рівноправного партнерства у тандемі ЄС-Росія проглядається шанс на повернення у ранг світового центру” (с. 378). Подібним чином автор констатує, що “Росія енергійно і раціонально використала у своїх інтересах погіршення зі станом енергоносіїв у світі, злет на них цін” (с. 113). У зв’язку з цим логічним бачиться висновок, що критика зовнішньої політики Росії дослідником лежить перш за все у тій площині, де вона різко суперечить українським державно-

національним інтересам, і це цілком природна реакція національно свідомого громадянина. До того ж наголошуємо, що історик цілком позитивно ставиться до російського зовнішньополітичного курсу 90-х рр. XX ст., початків тогочасної демократизації владної системи Росії, її партнерства та інтеграції із Заходом (с. 108).

Витоки проблем у російсько-американських міждержавних відносинах дослідник цілком вірно пояснює синдромом тривалої “холодної війни” між СРСР та США. При цьому автор зазначає, що у 1995-1997 рр. Росія тісно співпрацювала з Північно-атлантичним альянсом, але Косовська проблема 1999 року та “просування НАТО на схід” були сприйняті російськими керівними колами вкрай негативно (с. 153-154). Звідси випливає, що саме російська сторона, не бажаючи втрачати свій статус впливової сили, розпочала новий виток зовнішньополітичної конфронтації, аби у черговий раз продемонструвати свої великодержавні амбіції.

Спираючись на статистичні дані, В.П. Газін демонструє багаторазове відставання Росії від США за рівнем розвитку економіки (у 2006 показник ВВП США досяг 13 трлн. \$, а Росії – лише 1 трлн. \$), а тому справедливим є його наступний висновок: “Парадокс і суперечливість російських претензій у тому, що, не будучи світовою державою за економічним потенціалом, Росія прагне до світової ролі в політиці” (с. 376). Втім, автор знаходить й вичерпне пояснення даного парадоксу, яке обумовлене історичним минулим Росії: “Росія не готова до корекції зовнішньополітичного курсу, який складався віками”, “вона не може не слідувати традиційній для неї стратегії “збирання земель” (с. 376, 378). Все ж історик переконаний, що російські національні інтереси виграють від повернення до співпраці із Заходом, від якого Росія може отримати інвестиції, кредити. Протистояння з НАТО для неї хибна, безглузда і занадто дорожка стратегія, адже “для США Росія не друг і не ворог, вона швидше проблема, ніж загроза” (с. 105).

Таким чином, науковець достатньо виважено аналізує вельми болючу та чи не найбільш актуальну сьогодні для України проблему відносин Схід-Захід і стає на бік Заходу не тому, що він прихильник США та НАТО чи противник Росії та СНД, а через власну переконаність у доцільності демократичної системи організації суспільства, яка, безперечно, є більш успішною саме на Заході. До демократичного вибору він закликає й Росію: “Перед Росією стоїть дилема – Європа і демократія, чи окремішність, відособленість і боротьба за статус одного з полюсів у багатополосному світі” (с. 382).

Важливим позитивом монографії є те, що вона представляє авторське бачення щодо практичного та, на нашу думку, досить ефективного вирішення багатьох проблем сучасності. Так, В.П. Газін висуває пропозиції щодо реформування ООН, а точніше зміну процедури голосування у Раді Безпеки (заміна права “вето” кожного з членів на принцип більшості-меншості, створення Великої Ради Безпеки з постійних та тимчасових членів, де рішення прийматимуться більшістю голосів).

Розглядаючи газове питання у контексті глобальної проблеми забезпечення світу енергоносіями, науковець вказує, що певні держави (та ж сама Росія) використовують комерційну справу торгівлі газом у політичних цілях: “енергоносії стали розумними мечами політи-

ки” (с. 172). На сторінках монографії знаходимо і шлях подолання такої узурпації, що полягає у побудові трикутника рівноправної взаємодії між власниками газу, транзитерами і споживачами на основі Європейської енергетичної хартії (с. 185). Дослідник також закликає до диверсифікації джерел енергії (енергія вітру, сонця, морських припливів, біопаливо). Автор виступає категорично проти передачі вітчизняної газотранспортної системи у інші руки, що, на його думку, суперечить національним стратегічним інтересам (с. 188).

У ході аналізу “косовської проблеми” в роботі представлено докладний історичний екскурс у визрівання даної конфліктної ситуації на Балканах на основі чого дослідник робить висновок про унікальність випадку Косово (с. 237), а тому проголошення його незалежності не може слугувати прецедентом для інших регіонів і народностей. Необхідність такого радикального виходу із ситуації історик пояснює таким чином: “те, що, врешті-решт, відбулося з Косово, зупинило розростання балканського гнію, а заодно реальної небезпеки європейського конфлікту” (с. 238).

Цікавитого схвалення заслуговують авторські пропозиції щодо збереження світової екосистеми, необхідності екологічного виробництва та прилучення відсталих районів до практики раціональної взаємодії з природою (с. 246-247). Актуальними і вкрай необхідними сучасній Європі вважаємо запропоновані заходи по законодавчому обмеженню імміграції, боротьбі з нелегальною міграцією та демографічному відтворенню власного населення (с. 258). У центрі уваги дослідника й сучасний тероризм, а єдиним виходом у боротьбі з ним історик бачить злагоджені дії усіх членів міжнародного співтовариства (с. 268-269).

Глибоку проникливість у внутрішню сутність світових процесів виявив В.П. Газін у ході аналізу сучасної глобалізації. Він справедливо вказує на суперечливі її складові: позитивну (більш тісна та ефективна взаємодія економіки, соціального та культурного життя різних держав) та негативну (ослаблення національних держав, фактичне обмеження їх суверенітету, збільшення політичного впливу транснаціональних компаній). І все ж історик схвалює глобалізацію і навіть заявляє, що вона нерозривно пов’язана із ліберальною демократією (с. 287).

Вагоме місце у монографії посідає проблема входження України у світове співтовариство. Автор переконаний, що визначальним фактором формування зовнішньополітичного курсу нашої держави стали внутрішньополітичні процеси в країні. Він рішуче засуджує різні модифікації концепції багатовекторності зовнішньої політики України, в результаті чого вона опинилася у ролі лімітрофа між Європою у формі ЄС і Росією (с. 326). Об’єктом критики науковця стала концепція стратегічного партнерства України із сильними державами США та Росією. На думку автора, українська політика Москви полягає у повному контролі над Україною у формі сателітету і навіть інтеграції до складу РФ (с. 330), а США – єдиний гарант незалежності і суверенітету, якій Україна потрібна як спосіб перешкодити Росії стати експансіоністською державою в Європі (с. 332). І все ж, звертаємо увагу, що В.П. Газін цілком вірно закликає “не шукати стратегічних партнерів, а керуватися національними інтересами в усіх сферах міжнародного життя” (с. 332-334).

Серед проблем становлення нового світопорядку автор виділяє ускладнення міжнародної ситуації після терактів у США 11 вересня 2011 р., активізація Росії у справі відновлення втрачених геополітичних позицій, зміна ролі й місця Китаю у світі. Щодо останнього фактору, то цілком погоджуємося з думкою дослідника про те, що “Китай прагне змінити свій регіональний статус на глобальний і потихенько приміряє корону світового лідера” (с. 365). Насамкінець історик подає і своє двоєдине позитивно-негативне бачення світової економічної кризи, що розпочалася у 2008 році. З одного боку, науковець вказує, що вона “може внести серйозні корективи в процес формування нового світопорядку” (с. 394), “є небезпека, що вона надовго пригальмує процес... формування демократичних спільнот” (с. 396). З іншого боку, вчений оптимістично заявляє, що “криза – це сигнал до змін у всіх сферах життя суспільства. В її часи осмислюються і з’являються не тільки шляхи виходу з неї, але й сходинки нового витка поступального руху” (с. 399).

Відзначаючи глибину, високий аналітичний рівень наукової праці В.П. Газіна, хотілося б висловити і деякі побажання. Варто було б доповнити роботу іменним покажчиком, хронологічною таблицею, біографічним довідником. Доречною була б наявність у монографії у якості додатків витягів із важливих міжнародних нормативно-правових документів сучасності. На наш погляд, слід було б більше уваги приділити регіону Латинської Америки, який згадується лише епізодично (с. 128, 132, 183, 385). Чомусь у монографії зовсім не йде мова про сучасний стан арабо-ізраїльського конфлікту на Близькому Сході.

Недоцільною видається рекомендація відмови від газу через повернення до використання вугілля у енергетичній сфері. Автор стверджує, що “його запасів вистачить на сотні й сотні років” (с. 190). Проте, за даними Вікіпедії, світових запасів вугілля вистачить на 218 років, в той час як газу – на 250 років. Перебільшеним бачиться твердження, що Куба є державою-спонсором міжнародного тероризму (с. 269). У тексті помічені дві технічні помилки. Так, регіон Косово не був включений до складу Албанії у 1913 р. та не перебував у її складі до 1918 року (с. 217). Наскільки нам відомо, за настійливими вимогами російської дипломатії Косово залишилося у складі Сербії, хоча й було втрачене нею у Першій світовій війні. Регіон входив до складу Албанії лише у період 1941-1944 рр. У 1999 році Буш ще не був президентом (с. 365), якщо йде мова про Молодшого (2000-2008 рр.), або вже не був президентом, якщо йде мова про Старшого (1988-1992 рр.).

Загалом, монографія професора Газіна є надзвичайно цінною з точки зору орієнтації у суперечливих процесах сучасного глобального світу. Вона допомагає збагнути всю складність ситуації і небезпеку, яка загрожує людству, якщо між усіма членами міжнародного співтовариства не будуть віднайдені цивілізовані шляхи взаєморозуміння та компромісу. Цим самим виконується вельми важливе завдання виховання свідомого, відповідального, демократично мислячого громадянина.

Отримано: 21.10.2011

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білецький Павло Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Блануца Андрій Васильович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Борисенок Олена Юріївна (м. Москва, Російська Федерація), кандидат історичних наук, завідувач відділу Східного слов'янства Інституту слов'янознавства Російської академії наук.

Боровець Іван Іванович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Вашук Дмитро Петрович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Віднянський Степан Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

Войтович Леонтій Вікторович (м. Львів), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені І. Франка.

Газін Володимир Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Гайдош Мар'ян (м. Кошиці, Словацька республіка), доктор філософії, професор, директор Інституту суспільних наук Словацької академії наук.

Головко Олександр Борисович (м. Київ), доктор історичних наук, головний консультант Апарату Верховної Ради України.

Дрозд Яцек (м. Люблін, Республіка Польща), магістр історії, докторант Інституту історії Університету Марії Склодовської-Кюрі, відділ історії XVI-XVIII ст.

Жеребцова Лариса Юріївна (м. Дніпропетровськ), кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Жулканич Неля Михайлівна (м. Ужгород), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Кононенко Василь Петрович (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Кравчук Олександр Миколайович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Лозвий Віталій Станіславович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мицик Юрій Андрійович (м. Київ), доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету "Києво-Могилянська академія".

Нечитайло Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Тарасенко Інна Юріївна (м. Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Федорук Ярослав Олександрович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Чухліб Тарас Васильович (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор науково-дослідного інституту козацтва.

Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 2

Підписано до друку 20.12.2011 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 15,2. Обл.-вид. арк. 17,9.
Тираж 100. Зам. № 509.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.